

ISSN-1680-1245

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏVƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия социальных и гуманитарных наук
Series for Social and Humanitarian Studies.

Cild 11

2015

№ 1

Sumqayıt – 2015

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar bölmə

BAŞ REDAKTOR

Fəlsəfə elmləri namizədi, dos.

Elxan Hüseynov

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ

Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof.

Ramazan Məmmədov

MƏSUL KATİB

Pedagogika elmləri namizədi, dos.

Yusif Aslanov

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik

AMEA-nın müxbir üzvü, filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri namizədi, dos. (məsul redaktor)

Nizami Cəfərov

Aslan Bayramov

Buludxan Xəlilov

Əzəmət Rüstəmov

Ədəbiyyatşünaslıq

Filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri doktoru, prof. (məsul redaktor)

Filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri doktoru, prof.

Filol.elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dos.

Rafiq Əliyev

Nigar İsgəndərova

Məhərrəm Qasımlı

Fikrət Rzayev

Sevinc Həmzəyeva

Tarix və sosiologiya

Tarix elmləri doktoru, prof.

Tarix elmləri doktoru, prof. (məsul redaktor)

Fəlsəfə elmləri doktoru, prof.

Fəlsəfə elmləri doktoru, prof.

Tarix elmləri doktoru, prof.

Adil Baxşəliyev

Şirxan Səlimov

Həsən Sadıqov

Əziz Məmmədov

Maya Rəhimova

Iqtisadiyyat

Akademik

AMEA- nin müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru prof.

Iqtisad elmləri namizədi dos. (məsul redaktor)

Ziyad Səmədzadə

Əli Nuriyev

Albert Tağıyev

Pedaqogika, psixologiya, metodika

Pedaq.elmləri doktoru, prof.

Pedaq.elmləri doktoru, prof.

Psixolog.elmləri doktoru, prof.

Pedaq. üzrə fəlsəfə doktoru (məsul redaktor)

Rüfət Hüseynzadə

Rəfiqə Mustafayeva

Ramiz Əliyev

Aytəkin Məmmədova

Сумгаитский Государственный Университет
Научные Известия. Серия: Социальные и Гуманитарные науки.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кандидат философских наук, доц.

Эльхан Гусейнов

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Доктор филологических наук, проф.

Рамазан Мамедов

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Кандидат педагогических наук, доц.

Юсиф Асланов

ЧЛЕНЫ РЕДКОЛЛЕГИИ

Языковедение

Член-корр. НАНА, доктор филол. наук, проф.

Доктор филол. наук, проф.

Доктор филол. наук., проф.

Кандидат филол. наук, доц. (ответственный редактор)

Низами Джафаров

Аслан Байрамов

Булудхан Халилов

Азамат Рустамов

Литературоведение

Доктор филол. наук., проф.

Доктор филол. наук., проф. (ответственный редактор)

Доктор филол. наук., проф.

Доктор филол. наук., проф.

Доктор философии по филологии, доц.

Рафик Алиев

Нигяр Искендерова

Магеррам Гасымлы

Фикрет Рзаев

Севинч Гамзаева

История и социология

Доктор исторических наук, проф.

Доктор исторических наук, проф. (ответственный редактор)

Доктор философских наук., проф.

Доктор философских наук., проф.

Доктор исторических наук, проф.

Адиль Бахшалиев

Ширхан Салимов

Гасан Садыхов

Азиз Мамедов

Майя Рагимова

Экономика

Академик, член-корр. НАНА, доктор экономических наук, проф.

Член-корр. НАНА, доктор экономических наук, проф.

Кандидат экономических наук, доц. (ответственный редактор)

Зияд Самедзаде

Али Нуриев

Альберт Тагиев

Педагогика, психология, методика

Доктор педагогических наук, проф.

Доктор педагогических наук, проф.

Доктор психологических наук, проф.

Доктор философии по педагогике (ответственный редактор)

Руфат Гусейнзаде

Рафига Мустафаева

Рамиз Алиев

Айтекин Мамедова

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Sosial and Humanitarian Studies.

EDITOR-IN-CHIEF

PhD, associate prof.

Elkhan Guseynov

EDITOR

D.Sc. (Philology), prof.

Ramazan Mammadov

EXECUTIVE SECRETARY

Ph.D., associate prof.

Yusif Aslanov

EDITORIAL BOARD

Linguistics

The member-correspondent NASA, D.Sc. (philology), prof.

D.Sc. (Philology), prof.

D.Sc. (Philology), prof.

PhD, associate prof. (executive editor)

Nizami Jafarov

Aslan Bayramov

Buludkhan Halilov

Azamat Rustamov

Literary Studies

D.Sc. (Philology), prof.

D.Sc. (Philology), prof. (executive editor)

D.Sc. (Philology), prof.

D.Sc. (Philology), prof.

PhD (Philology), associate prof.

Rafik Aliyev

Nigar Isgandarova

Magerram Gasymlı

Fikret Rzayev

Sevinch Gamzayeva

History and Social Studies

D.Sc. (History), prof.

D.Sc. (History), prof. (executive editor)

D.Sc. (History), prof.

D.Sc. (History), prof.

D.Sc. (History), prof.

Adil Bakhshaliyev

Shirkhan Salimov

Gasan Sadikhov

Aziz Mammadov

Maya Ragimova

Economics

Academician, member- correspondent NASA,

D.Sc. (Economics), prof.

Member- correspondent NASA, D.Sc. (Economics), prof.

PhD, associate prof. (executive editor)

Ziyad Samedzade

Ali Nuriyev

Albert Tagiyev

Pedagogy, psychology, methods

D.Sc. (Pedagogy), prof.

D.Sc. (Pedagogy), prof.

D.Sc. (Pedagogy), prof.

PhD (Pedagogy) (executive editor)

Rufat Guseynzade

Rafıga Mustafayeva

Ramiz Aliyev

Aytakin Mammadova

“Təsisçi” Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi xəbərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 19.07.2004-cü il tarixli, 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Учредитель: Сумгайытский государственный университет

Журнал «Научные Известия» издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министерства Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Founded by Sumqayit State University

The Journal of "Scientific News" is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Azerbaijan Republic from 19.07.2004.

It has been registered by the Ministry of Justice of the Azerbaijan Republic.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under the President of the Azerbaijan Republic.

© Sumqayit Dövlət Universiteti, 2015

УДК 81.38

**ПРОБЛЕМА ПЕРЕДАЧИ ОСНОВНЫХ КОМПОНЕНТОВ СТИЛЯ И
ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРИЕМОВ ПИСАТЕЛЯ В ПРАКТИКЕ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА
(на материале азербайджанских переводов прозы Л.Н.Толстого)**

РЗАЕВ ФИКРЕТ ЧИНГИЗ оглу

*Филиал МГУ им. М.В.Ломоносова, г.Баку, декан филологического факультета
доктор филологических наук, профессор
e-mail: rzayev_fikret@mail.ru*

***Ключевые слова:** художественный перевод, стиль и творческая манера автора, учет стилевых особенностей.*

В практике художественного перевода большое значение имеет учет индивидуальных особенностей стиля и творческой манеры писателя. К сожалению, анализ переводных текстов чаще всего направлен на выявление достоинств и недостатков в работе переводчиков и довольно редко ошибки перевода рассматриваются с учетом сохранения основных компонентов стиля и художественных приемов писателя. В этой связи большой интерес представляют азербайджанские переводы прозы классика русской литературы Л.Н.Толстого, чье творчество широко представлено в переводе на азербайджанский язык.

Исследователи творчества Л.Н.Толстого выявили ряд характерных особенностей поэтики прозы писателя, в числе которых необходимо отметить новаторское использование внутренних монологов персонажей, представляющих собой поток неупорядоченной речи с ее отрывочностью, логической незавершенностью, эллипсисами, неоднократный повтор выразительной детали (Вл.А.Ковалев 1983); «дифференциация героев», контрастность эпизодов и событий, параллелизм описания, сочетание серьезного тона с иронией, поэтическая жизненность индивидуальности персонажей (П.Громов 1977); парадоксальность художественных приемов, своеобразное использование приема портретной характеристики, когда часть замещает целое, статика повторений, отражающих яркую динамику психологически изменчивой трактовки героев, создание подтекста изображаемого, завершение значительного по объему фрагмента текста краткой «рубленной» фразой (Н.М.Фортуатов 1983). Можно отметить также использование повторяющихся слов, являющихся ключевыми для определенных отрывков текста, живую «неправильность» речи, противоречивость эпитета (Э.Г.Бабаев 1978), мастерство создания «эффекта присутствия», общение взглядом в диалогах персонажей, ритмика прозы (В.Днепров 1978); громоздкость фраз, определенная архитектура грамматических конструкций (С.Соловьев 1978), многообразие стилевых художественных приемов (Е.А.Маймин 1984) и др.

Анализ азербайджанских переводов прозы Л.Н.Толстого показывает, что переводчики произведений писателя добились больших успехов в передаче богатства идейного содержания, сохранении живости и естественности языка оригинала, многообразия лексико-фразеологических элементов, авторских описаний, пейзажных картин и т.д. Можно отметить и творческие находки в использовании в переводах широких возможностей азербайджанского языка, в интерпретации содержания толстовских произведений, передаче поэтических фрагментов и вкраплений. Вместе с тем следует отметить, что не всегда попытки передачи особенностей стиля писателя соответствуют требованиям современной теории и практики художественного перевода. В ряде случаев в переводах сглаживаются особенности текста оригинала, что, безусловно,

приводит к определенным потерям в передаче не только специфических особенностей поэтики текста оригинала, но и идейного содержания произведения, индивидуальной характеристики персонажей, подтекста того или иного фрагмента и т.д. Следует особо подчеркнуть, что художественные приемы Толстого, как правило, выполняют определенные функции в сюжете и композиции произведения. Следовательно, решению тех же функциональных задач должна быть подчинена и деятельность переводчиков, в ином случае трудно говорить о передаче в переводе глубины содержания толстовского произведения. Обратимся к рассмотрению некоторых примеров из практики перевода прозаических произведений Толстого на азербайджанский язык.

Известно, что в произведениях Толстого важную роль в создании художественных образов играет индивидуальная речевая характеристика. Речь героев отражает их социальное происхождение, особенности характера, психологическое состояние в той или иной ситуации. Поэтому переводчикам необходимо стремиться к поискам адекватной формы передачи на азербайджанском языке особенностей индивидуальной речевой характеристики героев. К сожалению, в азербайджанских переводах можно встретить немало случаев несоответствия речевой характеристики персонажей особенностям текста оригинала. Ярким примером может служить речь нянюшки из дома Облонских Матрены Филимоновны. В речи старой служанки из простонародья используются просторечия («авось», «жалости»), диалектизмы («навынтаранты»), слова и фразеологизмы в искаженной форме и т.д. Экономными средствами Толстой в этом отрывке создает перед читателем образ нянюшки, простой доброй женщины, искренне привязанной к семье Облонских. Однако в азербайджанском переводе романа (переводчики Э.Мамедханлы и Дж.Меджнунбеков, 9, тт.8,9) речь няни представлена в переводе сглаженной, стилистически нейтральной, в определенной степени литературной и не отражает ее социального происхождения. Таким образом, речь нянюшки теряет свою самобытность из-за того, что переводчики даже не попытались предпринять какие-либо усилия для того, чтобы читатели могли бы почувствовать разницу в ее речи и речи представителей семьи дворян Облонских. Характерным в этом плане является также эпизод из романа, связанный с продажей Облонским леса купцу Рябину. В оригинале романа речь купца построена весьма своеобразно: здесь и разговорно-просторечная лексика («оченно скупы», «не укупишь», «дорого кладут», «малость» и др.), и канцеляризм («гласное судопроизводство»), и литературные выражения высокого стиля («все... благородно»), и профессиональный жаргон («расчетов не сведешь»). С помощью смешения слов и выражений из различных лексических пластов, использования синтаксических конструкций, отражающих особенности характера, Толстой в небольшом отрывке создает индивидуальную речевую характеристику купца Рябина, принадлежащего к иному социальному слою в отличие от его собеседников – Облонского и Левина. В переводе, к сожалению, речь купца не отличается от речи его собеседников и соответствует литературным нормам азербайджанского языка. В языке перевода в речи купца нет ни одной характерной «неправильности», используемой писателем в тексте оригинала.

Еще более сложной проблемой является проблема передачи индивидуальной речевой характеристики персонажей произведений Толстого – русских, живущих на Кавказе (повесть «Казачья» 9, т.10), и представителей других национальностей, местных жителей. В речи станичных казаков, живущих на Кавказе и тесно общающихся с местными жителями, встречаются такие слова, как «пилав» (плов), «каймак», «абрек», «кунак», «мулла», «гяур», «кадий», «калым», «байгуш», «чакалка», «чихирь» и др. Среди персонажей в произведениях писателя, посвященных кавказской тематике, есть и представители народов Кавказа. Толстой при построении речи этих персонажей использует и «неправильности», и грамматические ошибки, и, самое главное, лексику из языков кавказских народов, которая придает их речи особый, национальный колорит. И

здесь при анализе переводов мы сталкиваемся с многочисленными случаями сглаживания речи героев, тем более, что большинство лексических заимствований из языков народов Кавказа являются употребительными в современном азербайджанском языке и воспринимаются азербайджанскими читателями в качестве слов, соответствующих литературным нормам. В этом плане можно отметить удачные находки переводчика М.Эфендиева (повесть «Хаджи-Мурат», 9, т.10), использовавшего различные способы и приемы для сохранения особенностей индивидуальной речевой характеристики персонажей толстовского произведения, «неправильностей» в их речи. Так, например, в переводе в речи представителей горских народов переводчик иногда добавляет к авторской речи слова «ответил на ломаном русском языке», «сказал наполовину по-русски, наполовину по-татарски», «сказал по-татарски», с помощью транскрипции воспроизводит некоторые слова так же, как они даны в оригинале и т.д.

Часто применяемый в прозе Толстого прием – это использование иронии и иронического подтекста. Так, например, для характеристики Стивы Облонского очень важна ирония Толстого, своеобразно выраженная в предложении: «Степан Аркадьич был человек правдивый в отношении к себе самому» (8, т.8, с.9). Смысл этих слов раскрывается в следующем предложении из романа: «Он не мог обманывать себя и уверять себя, что он раскаивается в своем поступке» (там же). В азербайджанском переводе романа первое предложение переведено не до конца, то есть пропущены слова «в отношении к себе самому». Мало того, целиком пропущено следующее предложение: «Он не мог раскаиваться теперь в том, в чем раскаивался когда-то лет шесть тому назад, когда он сделал первую неверность жене». Конечно, в результате у азербайджанского читателя не возникает тех ассоциаций, которые возникают при чтении оригинала. Ведь пропуск вышеприведенного предложения приводит к тому, что в переводе не передается эволюция и динамика развития образа Облонского, так как с помощью иронии Толстой в отрывке подчеркивает разницу в характере своего героя нынешнего и того, каким он был шесть лет тому назад.

В прозе Толстого для создания иронического подтекста иногда используется литературная реминисценция, что представляет большие трудности для переводчиков. Например, в рассказе «Из кавказских воспоминаний» Разжалованный Гуськов, желая услужить адъютанту, взял стакан и понес ему, однако споткнулся и упал, выронив стакан с глинтвейном: «Эка филя! – сказал адъютант, протянувший уже руку к стакану... Все расхохотались... - Вот как медведь пустынноку услужил, - продолжал адъютант. – Так-то он мне каждый день услуживает, все колышки на палатках пооборвал, - все спотыкается» (8, т.2, с.307). В азербайджанском переводе буквально воспроизводится текст оригинала и подтекст литературной реминисценции, использованной Толстым, остается неизвестным. Дело в том, что писатель в этом отрывке использует слова из басни И.А.Крылова «Пустынный и медведь». Медведь, охраняя своего друга – спящего пустынного, решил согнать муху с его лица. Приведем заключительные строчки из басни:

*Вот Мишенька, не говоря ни слова,
Увесистый булыжник в лапы сгреб,
Присел на корточки, не переводит духу,
Сам думает: «Молчи ж, уж я тебя, воструху!» -
И, у друга на лбу подкарауля муху,
Что силы есть – хватъ друга камнем в лоб!
Удар так ловок был, что череп врознь раздался,
И Мишин друг лежать надолго там остался! (10, т.1, с.549)*

Интересна также мораль басни, с которой она и начинается:

*Хотя услуга нам при нужде дорога,
Но за нее не всяк умеет взяться:
Не дай бог с дураком связаться!
Услужливый дурак опаснее врага (там же, с.540).*

Как видим, иронический подтекст, созданный Толстым с помощью реминисценции из крыловской басни, очень важен как для понимания отношения персонажей рассказа к Гуськову, так и для характеристики образа героя произведения. Однако при буквальном переводе этот подтекст остается недоступным для национального читателя. Лучшим выходом в этой ситуации является, на наш взгляд, возможность дать в сносках или примечаниях информацию о басне Крылова, а также необходимые разъяснения для раскрытия цели использования писателем приведенной литературной цитаты.

Для стиля Л.Н.Толстого характерно своеобразное и оригинальное использование образных средств – эпитетов, сравнений, метафор. Так, например, исследователи давно отметили характерную для писателя противоречивость используемых эпитетов. В ряде произведений Толстой использует при описании глаз определения – «черный и светлый». Эти определения использованы Толстым при описании внешности Дины и ее отца в рассказе «Кавказский пленник». В рассказе Толстой первый раз дает эти слова при описании внешности Абдул-Мурата, отца Дины: «Пришел красный татарин, а с ним другой, поменьше ростом, черноватенький. Глаза черные, светлые, румяный, борода маленькая, подстрижена; лицо веселое, все смеется» (8,т.3,с.212). Обратимся к портретной характеристике Дины: «Прибежала девочка – тоненькая, худенькая, лет тринадцати и лицом на черного похожа. Видно, что дочь. Тоже глаза черные, светлые, и лицом красива» (8,т.3,с.212). В азербайджанском переводе «Кавказского пленника» (переводчик А.Рзаев) в портретных характеристиках отца и дочери слово «светлые» дословно заменяется другими словами: в описании глаз Дины – «огненные», а ее отца – «блестящие» (9,т.10,с.157,158). Наверное, переводчику показалось странным использование Толстым при описании внешности персонажей прямо противоположных определений – «черные» и «светлые». Однако, на наш взгляд, ничего странного в этих словах нет. Толстой и далее в тексте рассказа неоднократно описывает глаза Дины: «Глазенки так и блестят, как звездочки» (8,т.3,с.227); «... и над самою ямой, как у кошки, у Дины глаза в темноте светятся» (8,т.3,с.227). Толстой неспроста подчеркивает эти детали: Жилина спасает из плена Дина, да и отец Дины относится к нему не так, как другие горцы. Вспомним слова Абдула из текста рассказа: «Он (старик-татарин – Ф.Р.) велит тебя убить; да мне нельзя убить, я бы тебя и выпускать не стал, кабы слова не дал. – Смеется, сам приговаривает по-русски: «твоя, Иван, хорош, моя, Абдул, хорош!» (8,т.3,с.219). Раскрывая характер Дины и ее отца Абдула, Толстой показывает эти образы добрыми, светлыми, поэтому становится ясно, почему глаза у них «черные, светлые», то есть перед нами соответствие характеров героев и их портретных характеристик. Наверное, следовало бы и в азербайджанском переводе использовать соответствующие определения из азербайджанского языка.

Одной из особенностей поэтики прозы Толстого является использование сложных синтаксических конструкций, громоздкость фраз, определенная архитектура грамматических конструкций. Писатель использует такие конструкции для раскрытия внутреннего состояния персонажей, «диалектики души». Естественно, мастерство психологического анализа Толстого требует от переводчиков серьезных усилий в передаче основных компонентов творческой манеры писателя. Речь толстовских героев всегда своеобразна, меняется в зависимости от их душевного и психологического состояния в той или иной ситуации, вследствие чего она может быть ровной, выдержанной или эмоциональной, отличающейся запутанностью, сбивчивостью. Естественно, синтаксические конструкции в таких случаях передают все особенности

речи: повторы, прерывистость, незаконченность предложений и фраз, порой неправильное построение предложения и т.д. Переводчикам в таких случаях необходимо стремиться к передаче особенностей текста оригинала, сохранению архитектоники конструкций фраз и предложений, что очень важно для адекватного воссоздания в переводе психологического состояния персонажей произведений Толстого. В азербайджанских переводах прозы Толстого есть немало примеров, свидетельствующих о стремлении переводчиков к верному воспроизведению громоздких фраз и синтаксических конструкций текста оригинала. В качестве примеров можно назвать переводы повестей «Альберт», «Люцерн», «Смерть Ивана Ильича» и др. Однако в практике перевода прозы Толстого на азербайджанский язык часты случаи перекраивания больших по объему конструкций, выраженных в тексте оригинала одним предложением. Иногда в азербайджанских переводах одно предложение передается несколькими короткими предложениями. Такой подход облегчает работу переводчика, но оказывает ощутимое влияние на качество и общий уровень перевода: нарушается ритм прозы Толстого, снижается эмоциональность повествования, «упрощается» стиль писателя в изображении психологического состояния персонажей, сложных переходов в их реакции на поведение окружающих и т.д.

Опыт сопоставительного анализа переводов прозы Л.Н.Толстого на азербайджанский язык показывает, что научно обоснованный подход требует внимательного изучения специфических особенностей стилистической манеры автора, учета известных традиций и новаторства писателя в использовании приемов и средств художественного изображения. В рамках настоящей работы невозможно охватить все аспекты поставленной проблемы, однако приведенных примеров достаточно для того, чтобы убедиться в том, насколько важна предварительная работа переводчиков по изучению особенностей творческой манеры и художественных приемов автора для их адекватной передачи в переводном произведении.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ковалев Вл.А. Поэтика Льва Толстого. Истоки. Традиции. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1883. – 175 с.
2. Громов П.П. О стиле Льва Толстого. «Диалектика души» в «Войне и мире». – Л.: Худож.лит., 1977. – 488 с.
3. Фортунатов Н.М. Творческая лаборатория Л.Толстого. Наблюдения и раздумья. – М.: Сов.писатель, 1983. – 319 с.
4. Бабаев Э.Г. «Анна Каренина» Л.Н.Толстого. – М.: Худож.лит., 1978. – 175 с.
5. Днепров В. Изобразительная сила толстовской прозы// В мире Толстого. – М.: Сов.писатель, 1978, с. 53-103.
6. Соловьев С. О некоторых особенностях стилистического мастерства Толстого// В мире Толстого. – М.: Сов.писатель, 1978. – 454-475.
7. Маймин Е.А. Лев Толстой. Путь писателя. 2-е изд. – М.: Наука, 1984. – 191 с.
8. Толстой Л.Н. Собр.соч. В 22-х тт. – М.: Худож.лит., 1978-1985.
9. Толстой Л.Н. Сочинения. В 14-ти тт. – Баку: Язычы, 1975-1984. (на азерб. языке)
10. Крылов И.А. Сочинения. В 2-х тт. – М.: Худож. лит., 1984.

XÜLASƏ
YAZIÇININ YARADICI ÜSULLARININ VƏ BƏDİİ ÜSLUBUNUN ƏSAS
KOMPONENTLƏRİNİN TƏRCÜMƏ PRAKTİKASINDA VERİLMƏSİ PROBLEMI
(L.N.Tolstoyun nəşrinin azərbaycan dilinə tərcümə materialları əsasında)
Rzayev F.Ç.

Açar sözlər: bədii tərcümə, müəllifin üslubu və yaradıcılıq manerası, üslubi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması.

Bədii tərcümə praktikasında yazıçının əsas üslub komponentlərinin və bədii üsulların verilməsi məsələsi, əsas komponentlərinin ciddi öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. L.N.Tolstoyun Azərbaycan dilinə tərcümə olunan əsərlərinin təhlili göstərir ki, bu sahədə müəyyən qüsurlar mövcuddur. Məqalədə tərcümə praktikasından müxtəlif nümunələr gətirilir, buraxılan qüsurların aradan götürülməsinin yolları göstərilir.

SUMMARY
THE PROBLEM OF THE MAIN COMPONENTS OF WRITERS CREATIVE
METHODS AND STYLE GIVEN IN THE PRACTICE OF LITERARY TRANSLATION
(On the basis of L.N.Tolstoy's prose translated into Azerbaijani)
Rzayev F.Ch.

Keywords: literary translation, style and creative manner author, accounting style features.

In literary translation basic components of artistic interpretation of style and artistic creative methods of writer are very important. Translation of of L.N.Tolstoy's works shows that there are some mistakes in this area. The article presents various examples of translation practice and shows the ways to correct the mistakes.

Daxil olma tarixi: İlkin variant: 30.01.2015
Son variant: 10.03.2015

UOT 801-52

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN ERMƏNİ DİLİNƏ KEÇMİŞ ETNOQRAFİK VƏ ONOMASTİK LEKSİK VAHİDLƏR

BAYRAMOV ASLAN ƏHMƏDXAN oğlu,

Sumqayıt Dövlət Universitetinin Folklorşünaslıq elmi-tədqiqat laboratoriyasının müdiri, professor

Açar sözlər: onomastika, etnoqrafiya, Qafqaz, Naxçıvan, Əmir, Sərdar.

Azərbaycan dili türk dillərindən biri olaraq dünyanın inkişaf etmiş dillərindən sayılır. Müasir maarif və mədəniyyət, elm və texnologiyanın bütün sahələrini ifadə edə bilir.

XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan türkcəsi Qafqaz xalqlarının ümumi ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Bunu XIX əsrin Qafqazda sürgündə olan rus ziyalıları da (M.Lermontov, Bestuyev-Marlinski və s.) etiraf edirlər. Ümumi ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün həm türk, həm də Azərbaycan dilindən zaman-zaman qonşu xalqların dilinə çoxlu miqdarda söz daxil olmuşdur. 1926-cı ilin 26 fevralından 6 martınadək Bakıda davam edən Birinci Türkoloji qurultayın ikinci iclasında “Qafqaz bölgələrinin Etnoqrafik incələməsinin ən yaxın görəviləri” mövzusunda çıxış edən G.F.Çursin demişdir: “Cənubi və Şimali Qafqazda müxtəlif adət-ənənəyə, dil və mədəniyyətə sahib 50-dən çox xalq yaşayır. Bu dərəcədə fərqli xalqları türk dili birləşdirir (11, 122). Xüsusilə, erməni dilinə daha çox həm etnoqrafik, həm də onomastik leksik vahidlər keçmişdir. Bunu erməni dilçiləri də etiraf edirlər. Erməni dili mütəxəssisi K.P.Patkanyan XIX əsrin 70-ci illərində yazırdı ki, erməni dilində türkmənşəli sözlərin işlədilməsinə aid ilk tədqiqatı XIX əsrdə yaşamış alman alimi, doktor Mordman aparmışdır. Mordman yazırdı: “Məlumdur ki, ermənilər hind-Avropa mənşəli xalqdır. Lakin onların dili turan dillərinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Bu ifadə ilə mən heç də çoxəsrlik əlaqə nəticəsində alınmış sözləri yox, eramızın IV, V, VI və VII əsrlərində erməni dilində işlənən Turan sözlərini nəzərdə tuturam” (8, 5). Sonra Mordman V-VI əsr erməni yazılı mənbələrindən topladığı 28 türk sözünü misal gətirir. Məsələn: aruq (arıq), arık (arx), tel (sap), qoşqar (qoç) və s.

O, tel sözünün üzərində daha çox dayanır (8, 5-6). Ona görə də “Ermənicə-Azərbaycanca lüğət”də “tel” derivatlı 47 sözün verilməsi təbiidir (5, 161-162).

I Beynəlxalq Türkoloji qurultayda H.A.Açaryan “Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı əlaqələri” mövzusunda rus dilində məruzə etmişdir. O, məruzəsində göstərirdi: “Adətən, bir dil başqa dildən isim, sifət, nadir hallarda feilləri alır. Erməni dili isə bunlarla yanaşı, türk dilindən miqdar, sıra sayları, zərf və bağlayıcıları da almışdır” (2, 205). Daha sonra o, göstərirdi ki, Azərbaycan və türk dillərinin erməni dilinə təsiri təkcə leksik alınmalardan ibarət deyil. Erməni dilinin qrammatikası və fonetikasi da bu dillərin güclü təsirinə məruz qalmışdır (2, 205). Daha sonra o, Van, Qarabağ, Naxçıvan və digər yerlərdə 1902-ci ildə qeydlər apardığını və 4 min türk sözünün erməni dilində işləndiyini yazır (2, 205). Erməni dilində işlənən Azərbaycan-türk sözlərini etnoqrafik və onomastik leksika baxımından belə təsvir etmək olar:

1. Erməni dilində işlənən etnoqrafik Azərbaycan sözləri və onların leksik-semantik mənə növləri.

a) Yemək məmulatı anlayışı bildirən sözlər: arişta (əriştə), xingal (xəngəl), lavaş, xəşil (xəşil), noqul (noğul), pilov (plov), kyabab (kabab), qutab, şilaplov (şiləplov), halisa (həlisə/həlimaşı), basdurma (basdırma), piti, canaq (pitinin növü), hadik (hədik), qımız, qata (kətə), aş, şaşlık (şişlik), tolman (dolma), ğazi mis (qaz əti), kalacoş (kələcoş), karak (kərə yağ), panir (pendir), tel panir (tel pendir), toşab (doşab) və s. (3, 4).

b) Bitki və meyvə anlayışı bildirən sözlər: xantıpar (qantəpər), pındıx (fındıq), kısılanbax (qızıl zanbaq), tut, şahtut, xartut, pazi (çuğundur), baber (bibər), pasdıq (fisdıq), paxla (paxla),

kanaf (kənaf), avelik (əvəlik), qax, kuncut (küncüt), qornqa (qorunqa), hayva (heyva), nar, badırcan (badımcən) və s. (4, 5).

ç) *Əlamət və keyfiyyət anlayışları bildirən sözlər*: kartu (kərti-bayat), haram, halal, kur (kor), laq (lax), çal (ağ), şimşad (şümşad), xarıb (qərib), hınayı (xınayı rəng), xart (qart), əmlik (əmlək), kefamel (kefcil), allam – qallam (həlləm-qəlləm), dmağ (dümağ), baxtavor (bəxtəvər), tunc, bam, ala, ğasğa (qaşqa), goçağ (qoçaq) və s.

c) *Musiqi alətləri və oyun havaları adları*: zırna (zurna), tutak (tütək), tumbuq (dümbək), saz; “Qaytaqi”, “Qazaği”, “Bahari”, “Ceyrani”, “Koçari”, “Karami”, “Bayati” və s.

d) *Peşə-sənət, qohumluq anlayışı bildirən sözlər*: basdırmaçı (kolbasa hazırlayan), daraxçı, dudduqçı, zurnacı, postalçı, qapıçı, nalband, qotancı (kotançı), qorukçı (körükçü), kapançı (qapançı), tamurçı (dəmirçi), komurçı (kömürçü), xanum (xanım), xadı (hacı), bacı (bacı), dada (dədə), nana (nənə) və s.

e) *Heyvan, quş, balıq anlayışı bildirən sözlər*: ceyran, porsiq (porsuq), tavar (davar), yabu (yabı), koç (qoç), sıqır, qunduz, xoroz (xoruz), dzazan (sazan), psik (pişik), kopak (köpək), ğaz (qaz), bayquş və s.

ə) *Əşya anlayışı bildirən sözlər*: qaranti (kərənti), çalma, dopraq (torba), kafkir (kəfkir), tas (ləyən), mom (mum), dastak (dəstək), toxr (toxa), kapkac (tutqac), kyarki (kərki), çval (çuval), sabon (sabun), ketmen (kətmən), basmaq (başmaq), kotik (evin böyüyü), şenluk (şenlik), tonir (təndir), kopik (köpük), naxş (naxış), dzix (zığ), taxtaq (taxta), kura (kürə), baxt (bəxt), boxça (boğça), çuxt (cüt), aşux (aşıq), şalaq (şələ), bad (təndirin badı), nuni (nanay), qyum (güyüm) və s. (4, 4).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, erməni dilində işlənən Azərbaycan – türk sözləri müxtəlif fonetik hadisələrə məruz qalır. Erməni dili başqa dil qrupuna mənsub olduğu üçün bu, təbii bir hadisədir.

Azərbaycan mənşəli bir sıra leksik vahidlər erməni dilinin leksik şəkildələri ilə işlənərək yeni sözlər yaradır. Məsələn, qirantovor (kərəntiçi), calik (ağsaç), kinot (kinli) və s.

Bir çox sözlər qrammatik şəkildələri də işlənir: tuşel (tuşlamaq), svaqel (suvamaq), skmel (sıxmaq), koçel (köçmək), tancel (təngimək, tuncıxmaq), calanel (çallaşmaq), qırpel (qırpmaq), qaribel (qarıbsəmək), sahmanel (qaydaya salmaq) və s.

Mənbə kimi göstərilən lüğətlərdə Azərbaycan sözləri – kök söz kimi çıxış edir. Məsələn: tel derivatlı 47, sahman derivatlı 20, tut (meyvə) derivatlı 18, taxta derivatlı 15, sal (sal daş) derivatlı 15 söz və s. verilmişdir (4, 4).

Dilçi və ədəbiyyatşünas M.X.Abeğyan erməni dilində qafiyəli şeirin də türk-Azərbaycan dilinin təsiri ilə yarandığını dəfələrlə qeyd etmişdir. Hətta o, erməni dilinin sintaksisində də türk dillərinin təsirinin böyük olduğunu göstərir (8, 9; 1, 81).

Ermənicə:

*Qanqneles baxa-baxa,
Sev cuxa, qarmır yaxa.*

*Paxcaem, par cunem yes,
Ayvayem, nar cunem yes.*

*Al dzin nalı inc kanı,
Siruni xalı inc kanı.*

Azərbaycanca:

*Durubsan baxa-baxa,
Qara çuxa, al yaxa.*

*Bağçayam, mən barım yox,
Heyvayan, mən narım yox.*

*Al at nalı neylər,
Gözəllər xalı neylər. (6, 59).*

Erməni dilinə Azərbaycan dilindən leksikləşmiş ifadələr də keçmişdir. Məsələn: Kefi kunne, kyandi kyoxanın (Kef sənini, kənd çoxanın). Bir ili, pir ili (Bir olsun, pir olsun). Daven nalbandun tars kasa (Dəvə nalbəndə tərs baxar). Aziyeti yes kasem, qaymağı Kaspar ude. (Əziyyəti mən çəkim, qaymağı Qaspar yesin). Kores, siles, qəbules. (Korsan, silsən, qəbulsan). Qeçi can harayında, qasab piya man qalis. (Keçi can hayında, qəssab piy axtarır). Drust xosoğı

papağı caq qili. (Düz danışanın papağı deşik olar). Vordeğ aş, endeg baş. (Harda aş, orada baş). Vordeğ haye, endeg vaye (Harda hay var, orda vay var), Şuni qhaça, karvani koca (İt hürər, karvan keçər), Mini eşe, myusi palan (Biri eşşəkdir, o birisi palan) və s.

Göstərilən nümunələrdə kef, kənd, koxa, nalbənd, tərs, əziyyət, qaymaq, kor, şil, qəbul, keçi, can, hayında, qəssab, piy, dürüst, papaq, aş, baş, vay və s. sözlər Azərbaycan mənşəli sözlərdir.

2. Erməni dilində işlənən Azərbaycan onomastik vahidləri (soyadlar)

Ermənişünaslar iddia edirlər ki, Kiçik Asiyada yaşayan ermənilər yerli xalqlardan çox az şey iqtibas etmişlər. Halbuki adət-ənənə, peşə-ticarət, mədəni-dini terminlərdən tutmuş, ta onomastikayadək erməni dilində Azərbaycan-türk mənşəli sözlər yetərincə işlənmişdir. Hər bir xalqın dilində 300-350 familiya forması işlədilsə də, erməni dilində də 450-dən çox – Azərbaycan-türk dilindən keçmiş soyadlar bu gün də işlənir (9,48).

Azərbaycan antroponomikasında olduğu kimi, erməni onomastikasında işlənən şəxs adları və soyadların əksəriyyəti türkmənşəlidir. Bir az qismi isə ərəb və fars mənşəlidir. Sözsüz ki, həmin onomastik vahidlər – şəxs və tayfa adları Azərbaycan və türk dili vasitəsilə erməni dilinə keçmişdir. Azərbaycan dilindən erməni dilinə keçmiş xeyli miqdarda şəxs və tayfa adları erməni cəmiyyətində, erməni onomastikasında şəxs və soyad kimi çox fəal işlənir. Ermənilər azərbaycanlılara, eləcə də türklərə düşmən münasibət bəsləsələr də, ancaq şəcərələrini itirmək qorxusundan Azərbaycan tayfa adlarından əl çəkmək istəməzlər. Tayfa adlarımızın erməni dilinə keçməsi XIX əsrə qədər Azərbaycan dilinin Qafqaz və Kiçik Asiyada əsas ünsiyyət vasitəsi olması ilə əlaqələndirmək olar.

Erməni onomastikasında kiçik bir fonetik dəyişikliklə soyad kimi işlənən tayfa adlarını onomastik səviyyədə, həm də leksik-semantik mənalarına görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Qədim türk-Azərbaycan tayfa adları əsasında formalaşan və erməni dilində işlənən soyadlar: Xalacyan, Hunanyan, Avdalyan, Quşçuyan, Dulqadiryən, Afşaryan, Cuxacıyan, Tataryan və s.

2. Peşə, sənət bildirən tayfa adları əsasında formalaşan və erməni dilində işlənən soyadlar: Basdırmacıyan, Bazırganyan, Çaxmaqçıyan, Çilingaryan, Demirçıyan, Daraxçıyan, Dərziyan, Dolmaçıyan, Dulgaryan, Xarratyan, Dallakyan, Dudukçuyan, Kapançıyan, Kotançıyan, Misgaryan, Zargaryan, Nalbandıyan, Korukçuyan, Zurnaçıyan, Bağbanyan, Ozanyan, Alamdaryan və s. (8, № 6, 30-38)

3. Şəxs adları əsasında formalaşan və erməni dilində işlənən soyadları: Abasyan, Adilyan, Qanbaryan, Dursunyan, Tumanyan, Nasiryan, Turanyan, Şaxmuradyan, Şahgaldıyan, Allaxverdiyan, Madadyan, Lalayan, İmranyan, Muradyan və s.

4. Titul bildirən sözlər əsasında formalaşan və erməni dilində işlənən soyadlar: Ağayan, Ağalaryan, Ağamiryan, Paşayan, Alıxanyan. Atabekyan, Babaxanyan, Xanamiryan, Amiryan, Xanoyan, Xanlaryan, Bekzadyan, Beqlaryan, Sarıbekyan, Orduxanyan, Qaraxanyan və s.

5. Ümumi apelyativlər əsasında işlənən familiyalar: Koçariyan, Altunyan, Ataşyan, Cavanyan, Gozalyan, İgityan, Budaqyan, Şahbazyan, Çobanyan və s.

6. Tərkibində baba, ata, dədə, ana və s. qohumluq bildirən sözlər əsasında formalaşan və erməni dilində işlənən soyadlar: Ulubabyan, Babayan, Atayan, Ananyan, Babacanyan, Dadayan, Dadamyan, Ağababayan, Dadacanyan və s.

Göründüyü kimi, erməni dilinin fonetikasına uyğun olaraq soyadlar işlənir. Bunları izah etməyə ehtiyac yoxdur. Məsələn, Bekzadyan (Bəyzadələr), Atabekyan (Atabəylər), Sarıbekyan (Sarıbəylər) və s. (9, № 5, 41-42)

Qeyd edək ki, erməni tayfa adlarına qoşulan “-an”, “-yan” qədim pəhləvicə çoxluq, topluluq, aidlik bildirən şəkilçidir. Azərbaycan onomastikasında – lar, -lər şəkilçisinin ifadə etdiyi mənanı bildirir. Məsələn:

Azərbaycan dilində

Basdırmaçılar

Körükçülər

Kömürçülər

Dursunlar

Köçərilər

Dəmirçilər

Erməni dilində

Basdırmaçıyan

Körükçüyan

Kömürçüyan

Dursunyan

Köçəryan

Dəmirçiyan və s.

Azərbaycan onomastikasında bir neçə etnotoponimin tərkibində -an, -ən şəkilçisi işlənir. Köklərə birlikən həmin şəkilçi topluluq ifadə edir. Məsələn: Avaran (Avarlar), Qacaran (Qacarlar), Zərgaran (Zərgarlar) və s.

Erməni onomastikasında -ov, -yev formatında da soyadlar çoxdur. Məsələn, Kişmişov, Bektaşev, Atamanov, Almazov, Qaragözov, Karamanov, Yeçanov, Çobanov, Xanlarov, Xaladjıyev, Karakaşov və s. Qarabağda yaşayan ermənilər daha çox -ov (-va), -yev (-yeva) formantlı fəmilialar işlətməmişlər.

3. Erməni dilində işlənən şəxs adları. Erməni dilində işlənən Azərbaycan şəxs adları da müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalmışdır. Azərbaycan onomastikasında olduğu kimi, erməni dilinə keçən şəxs adlarında da həmin onomastik sistem mövcuddur. Məsələn: a) Mülki və hərbi titullarında yaranan və erməni dilinə keçən şəxs adları: Amir (Əmir), Amirxan, Sardar (Sərdar), Alıxan, Babacan, Sarıbek (Sarıbəy), Aqabek (Ağabəy), Balabek (Balabəy), Beqlar (Bəylər), Şahsuvar, Mirza/Murza (Mirzə), Ağa, Ağasi, Yuzbaşı (Yüzbaşı), Orduxan, Xanlar, Şahlar və s.

b) Zoonim və fitonimlər əsasında yaranan və erməni dilinə keçən şəxs adları: Ceyran, Sona, Şahbaz, Susan (Süsən), Susanna, Güli (Gülü), Qulnaz (Gülnaz), Gulnar (Gülnar), Qonça (Qönçə), Maral və s.

c) Qiymətli daş-qaş adları əsasında yaranan və erməni dilinə keçən şəxs adları: Qohar (Gövhər), Zümrüd (Zümrüd), Almas, Sadaf (Sədəf), Qumuş (Gümüş), Altun və s.

ç) Qohumluq münasibətləri, arzu və istək mənalı sözlərdən yaranan və erməni dilinə keçən şəxs adları: Ata, Arzu, Azad, Ayvaz, Arzuman, Badal, Baba, Murad, İqit, Aziz və s.

Qeyd edək ki, erməni şifahi və yazılı ədəbiyyatında, eləcə də danışq dilində işlənən Azərbaycan dilinə aid söz və ifadələr kəmiyyət etibarı ilə çoxdur. Rus dilinə tərcümə olunan erməni nəsr və şeir nümunələrində də Azərbaycan sözləri (sənəm, qərib, gül, qərib, ağa, bəy, saz, tar, aşiq, yayla, şamama, palaz, şah, aman, can və s.) tərcümə olunmadan işlədilməsi nəzərə çarpır (9, 50, 200). Əlbəttə, erməni dilinə keçən Azərbaycan-türk sözləri içərisində ərəb-fars mənşəli sözlər də yox deyildir. Lakin istər apelyativ leksika, istərsə də onomastik leksika və frazeoloji deyimlər Azərbaycan türk dili vasitəsilə erməni dilinə keçmişdir.

Göründüyü kimi, dilimizin gözəlliyi, emosional-poetik xüsusiyyətləri, axıcılığı, söz sırasının poetik durumu bütün dövrlərdə erməniləri, erməni sair və yazıçılarını məftun etmiş, hazır söz qəliblərindən və deyimlərdən yetərincə faydalanmışlar. Azərbaycan türkcəsinə aid olan sözlərin başqa dillərdə işlədilməsi yaxşıdır, amma sözləri və sözlərin ifadə etdiyi əşya və məfhumları özlərinə çıxmaları elmi saxtakarlıqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İsrəfil. Folklorşünaslıq axtarışları. II cild. Bakı, "Nurlan", 2009
2. Açıryan R.U. Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi. – Bakı Türkoloji qurultayı – 1926. Ankara. 2008.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I-IV cildlər. Bakı,
4. Azərbaycanca-ermənicə lüğət. İrəvan, "Hayastan", 1987
5. Ermənicə-Azərbaycanca lüğət. İrəvan, "Luys", 1978
6. Erməni Sovet Ensiklopediyası. 12 cildə. İrəvan, 1974-1978

7. İrəvanlı Əkbər. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. İrəvan, “Hayastan”, 1968
8. Məmmədov Məsim. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi. İrəvan, 1986
9. Мусульманский Моисей. Армянская ономастика мусульманского происхождения. Журнал «Ирс», № 5 (41). Баку, 2009, стр. 30-39; № 6 (42), стр. 30-38.
10. Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней (Перевод. А.Блок, И Бунин, В. Брюсова и т.). Москва, 1916
11. Bakı Türkoloji Qurultayı – 1926 (Tərcümə edənlər: Kamil Vəli Nərimanoğlu və Mustafa Öner). Ankara, 2008

РЕЗЮМЕ
ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ И ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ,
ЗАИМСТВОВАННЫЕ АРМЯНСКИМ ЯЗЫКОМ ИЗ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
Байрамов А.А.

Ключевые слова: этнография, ономастика, Кавказ, Нахичевань, Эмир, Сардар

В статье рассматривается влияние азербайджанского языка на другие языки, дается анализ азербайджанских слов и выражение, используемых в армянском языке с древних времен по настоящее время. Представлены смысловые группы, фонетические различия апелятивных и ономастических слов, модели предложений употребляемых в армянском языке.

SUMMARY
THE ETHNOGRAPHIC AND ONOMASTIC UNITS PASSED FROM
AZERBAIJANI TO THE ARMENIAN LANGUAGE
Bayramov A.A.

Keywords: ethnography, onomastics, Caucasus, Nakhchivan, Emir, Serdar

The influence of the Azerbaijani language to other languages, Azerbaijani words and expressions, onomastic units actively used in the armenian language in ancient times and today are interpreted in this article. Nevertheless, phonetic differences, the groups of the apelyative and onomastic words, models of sentences used in the armenian language are represented.

Daxil olma tarixi: İlkin variant: 18.03.2015
Son variant: 27.03.2015

UOT 801.541.41

İNTENSİVLİYİN YARANMASINDA NİTQ HİSSƏLƏRİNİN ROLU

MÜRSƏLIYEVA XƏYALƏ MUĞAMAT qızı

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan dili və dilçilik kafedrasının dissertantı**e-mail: murseliyeva.xeyale@mail.ru**Açar sözlər: “intensiv nitq”, nisbi bağlayıcılar, semantik-qrammatik dərəcələr, zərfin intensivliyi, bağlayıcıların intensivliyi*

Nitq hissələri öz aralarında qrammatik əlamətlərin (morfoloji və sintaktik) məlum birliyinə aid olan, insanın onu əhatə edən gerçəkliyə olan əlaqəsini, bir qisim sözlərin digərlərinə bağlılığını bildirən sözlər sinfi və ya qrupundan ibarətdir.

Nitq hissələrinin hamısı yox, bəziləri intensivlik yarada bilir. “İntensiv nitq”in (D.E.Rozental) yaranmasında ayrı-ayrı nitq hissələrinin də rolu inkaredilməzdir.

Nitq hissələri intensivliyin semantik-qrammatik dərəcələrini əmələ gətirir. İntensivlik əlamətinin yüksək dərəcələri (əlamətin, vəziyyətin və hərəkətin) nitq hissələrinin iştirakı ilə əmələ gəlir.

İntensivliyin şəkilçi morfemlərlə ifadəsinin tarixi qədimdir. Ə.Tanrıvrđı yazır ki, *-q, -k* şəkilçi morfeminin intensivliyi istər Şumer dili, istərsə də müasir Azərbaycan dilində müşahidə olunur. Şumer dilində: turu-törəmək, yaşamaq, doğulmaq; turu- *g*-diri; uru-qurmaq, tikmək, uru- *g* şəhər...; müasir Azərbaycan ədəbi dilində: qoru-*q*, ələ-*k*, bil-*ik*, sürt-*ük*... [1, 18].

İntensivlik yaradan nitq hissələri içərisində sifət, zərf əsas yerlərdən birini tutur. Təsadüfi deyildir ki, sifətin dərəcələri arasında onun intensiv formaları da fərqləndirilir. F.Zeynalov bu münasibətlə yazır: «Sifətin intensiv forması Azərbaycan dilində əsasən sifətin şiddətləndirmə və ya çoxaltma dərəcələri adı altında izah olunmaqdadır. Bəzi dilçilər bu formanı üstünlük növünün sintetik üsulla əmələ gələn forması kimi göstərirlər. Bu forma, əsasən, *m, p, r, s* ünsürlərinin köməyiylə meydana çıxaraq, əşyada həmin əlamətin son dərəcədə çox olduğunu, artıqlığını bildirir. Məs.: *qıpqırmızı, yamyaşıl, büsbütün, sapsarı, qapqara, ağappaq, təptəzə, gömgöy, sappasağ, bumbuz, bomboş* [2, 136-137].

İntensivliyin yaranmasında zərfin rolu. Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında, eləcə də əksər türk dillərində zərflərin dərəcələrindən bəhs olunmur. Türkoloq F.Zeynalovun fikrincə, zərflərdə, sifətlərə nisbətən zəif olsa da, əlamətin və hərəkətin əlamətinin dərəcəsini bildirmək xüsusiyyəti müşahidə edilir. Bu proses, əsasən, sintaktik yolla (qismən də morfoloji yolla) gedir.

Sifətlərdə olduğu kimi, zərf kateqoriyasında da əlamətin müxtəlif dərəcələrinə rast gəlmək mümkündür. Lakin sifətlə zərfin dərəcələri arasında əsaslı fərqlər vardır. Belə ki, əgər sifətin dərəcələri əşyaya aid əlamətin az-çoxluğunu bildirirsə, zərf isə keyfiyyət və əlamətin dərəcələrini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Zərf dərəcələri sifət dərəcələri kimi geniş yayılmamışdır. Türk sistemli dillərdə və eləcə də Azərbaycan dilində zərflərin dərəcə əlamətlərinə malik olması, əsasən, dilçilər tərəfindən rədd edilir [2, 176-177].

Adi dərəcədən müəllif manerası ilə şiddətlənmə dərəcələrinə doğru inkişaf xətti intensivlik mənalarını əmələ gətirir.

Zərfin üstünlük dərəcəsi daxilində yaranan intensivlikdə üstünlük mənası *ən, çox, daha, hər, xeyli, lap* ədatlarının iştirakı ilə yadadır. Məs.: Çox keçmişəm bu dağlardan (S.Vurğun).

Sifətlərin sonuna **-ca, -cə** şəkilçisinin artırılması ilə: prof. B.Xəlilov bu intensivlik yaradan şəkilçinin məhsuldar olduğunu və aşağıdakı hallarda düzəltmə zərflər əmələ gətirdiyini vurğulayır: a) mənsubiyyət şəkilçili sözlərə qoşularaq zərf yaradır. Məsələn: arxasınca, yanımca, dalımca, böyrümcə, önümüzəcə və s.; b) zərflərə qoşularaq düzəltmə zərf yaradır. Məsələn:

indicə, təzəcə və s. c) düzəltmə sifətlərin sonuna qoşularaq zərf yaradır. Məs.: üsulluca, ehmallıca və s. [3, 285].

Ağca yüzlü anan qarşu gəlüb oğul desə... Ağ **tozluca** qatı yayın vergil mana!.. **Kölgəlicə** qaba ağacın kəsilməsin («Kitabi -Dədə Qorqud»); Qanı dünyada bir **arıca** dinar (Nəsimi).

Zərfin kiçiltmə dərəcəsi daxilində yaranan intensivlikdə azlıq mənası əsasən -ca, -cə, -cıq morfoloji göstəricilərinin köməyi ilə formalaşır. Məs.:

Anar *azca* yedi. Uşaq *yenicə* iməkləməyə başladı. Hava *indicə* sakitləşdi. Yeri *təkcə* şumlayırdı.

Müasir Azərbaycan dilində *artıq, olduqca, dedikcə, son dərəcə, fəvqəladə, müstəsna dərəcədə* zərflər mətndə aktuallaşaraq intensivliyə yol açır.

Misal üçün:

Sözün gedən məsələ *fəvqəladə* önəm daşıyır.

Bu işin *müstəsna dərəcədə* əhəmiyyəti vardır.

Həsən bir tələbə olaraq *olduqca* çevik gəncdir.

Dedikcə ləyaqətlidir.

Son dərəcə böyük bilik nümayiş etdirdi.

Müasir Azərbaycan dilində *birdən, cəld, dərhal, iti, sürətlə, tezliklə, tezlikcə, çox keçməmiş, yaxınlarda, indicə, bu saat* zərfləri intensivliyin yaranmasında fəallıq göstərir. Məs.:

Birdən anladı (Mir Cəlal). Cəld sıçradı. Dərhal yuxudan durdu. Sürətlə otaqdan çıxdı. Çox keçməmiş evinə qayıtdı. Yaxınlarda hər şey həll olunacaq. İndicə hər şey aydın olacaq. Bu saat danışmağın yeri deyil.

Bu *çox* faydalı işdir. Mən *son dərəcə* təəccüb qalmışam. *Olduqca* bərk. İntensivlik yaradan sözlər: *həddindən artıq, olduqca, dedikcə, çox bahadır, bu lap ağ oldu! O qədər də ağıllı deyil. Sizə olduqca minnətdaram. Sizdən çox razıyam. Çox maraqlı kitabdır. Tez-tez, ikidə bir.*

Müasir Azərbaycan dilində yaxın mənalı zərflər vasitəsilə intensivlik yaranır: *Səhər tezdən* Yəhya Kamal məktubu poçt işçisi Aslana verdi (Mir Cəlal).

Bəzi feli bağlama formaları ilə də intensiv mənalı formalaşır. *-dıqca, -dikcə* feli bağlama forması ilə yaranan intensivlik. Məsələn: *Baxdıqca baxılan kanal. İçdikcə içilən su.*

İntensivliyin yaranmasında bağlayıcıların rolu. Cümlənin üzvləri və mətnin hissələri arasında əlaqə yaradan bağlayıcılar məntiqi-qrammatik cəhətdən bağladığıları əsas nitq hissələrinin, həmçinin də birləşmə və cümlələrin ümumi məzmununu ilə bağlı olaraq, birləşmələrlə birgə ortaya çıxır.

Dərəcə bağlayıcıları: *o qədər, bu qədər, bunca*; Burada o qədər adam var ki! Bu qədər kitabı hardan tapdın? Bu vaxta qədər (bu vaxtadan) harada idin? Filan qədər.

Aydınlaşdırma bağlayıcıları: *yəni, yəni ki, məsələn, ki, belə ki.* Bu beş bağlayıcı özündən əvvəlki sözü, söz birləşməsini və ya cümləni aydınlaşdırır, izah edir, bu zaman mətndə aktuallaşaraq intensiv çalarları formalaşdırır:

Əvvəlcə verirlər sizə hürriyət, əfkar, *yəni* danışb fikrinizi eyləyin izhar (M.Ə.Sabir). Üç gün idi *ki*, yağış yağırdı. Oyunu Əli uddu, *belə ki*, onun qalib gələcəyi qabaqcadan planlaşdırılmışdı.

Aydınlaşdırıcı cümlələrdə bağlayıcı sözlər intensivlik yaratmağa xidmət edir. Bağlayıcı sözlər deyəndə bağlayıcı funksiyasını yerinə yetirən söz sinfi nəzərdə tutulur.

“Nisbi əvəzlilik kimi dərk edilən bağlayıcı sözlər mətndə intensiv mənalı formalaşdırıla bilər” [4, 154].

Azərbaycan dilində *onun üçün, onun üçün də, bunun üçün, bunun üçün də, buna görə də, ona görə də, ondan ötrü, odur ki, buna əsasən, necə ki* və s. bağlayıcı sözlər mətndə çox zaman aktuallaşaraq intensivlik yaradır. Qrammatik məna belə sözlər vasitəsilə daha da qüvvətlənir. Bağlayıcı sözlərin özlərində, mətndən kənar da belə müəyyən məna izləri aydın sezilir: *Buna görə Qəbiri uzaq dağ kəndlərinə apardılar.*(Mir Cəlal)- cümləsində “*buna görə*” mətninin intensivliyini təmin etmiş, aktuallaşaraq məlum mənanı genişləndirmişdir.

Ondan ötrü abırımı ətəyimə tökdülər (Mir Cəlal), *Bundan ötrü xəcalət çəkməyə dəyməz* (M.Cəlal) cümlələrində də “*ondan ötrü*”, “*bundan ötrü*” bağlayıcı sözləri eyni funksiyanı yerinə yetirmişdir.

Q.Kazımov bu cür bağlayıcılardan nəticə bildirən bağlayıcılar adı altında bəhs edir. Bu qrupa ona görə, buna görə, ona görə də, buna görə də, onun üçün də, bunun üçün də, odur ki və s. bağlayıcıları daxil edir. Müəllif həmin bağlayıcıların intensivlik xüsusiyyətlərinə də toxunaraq qeyd edir ki, bu bağlayıcılar nəticə budaq cümləsini baş cümləyə bağlayır, mətnin səbəb-nəticə əlaqəli komponentləri arasında mənanı qüvvətləndirir. Müəllif mənanı qüvvətləndirir deyərəkən intensivliyi nəzərdə tutur və aşağıdakı misallarla fikrini əsaslandırır: Deyirlər, dostu çox olan adamın dərdi-qəmi olmaz. Yəqin *ona görə* Yavər həmişə gümrahdır (İ.M.). Rüstəm kişi imzasız məktubun Nəcəf tərəfindən yazıldığını güman edir və *buna görə də* onu yaxına buraxmırdı. (M.İ.) O hamıya xoş gəlməyə çalışırdı, *məhz buna görə də* o, Şirzadə pis təsir bağışlaydı (M.İ.) və s. [5, 366-367].

Qradasiya (dərəcə, sıra) sözdə geniş dairədə əks olunur. «Градация является не столько логико-семантическим отношением, сколько семантическим механизмом, лежащим в основе разного рода языковых явлений, в том числе и различных логико-семантических отношений между высказываниями» [6, 50].

Say nitq hissəsində də dərəcə əlamətlərinə rast gəlinir: **ikicə kitab, azacıq gözləmək.**

İntensivlik yaratmada qoşmaların rolu. Hallana bilən nitq hissələrinə qoşularaq adlarla adlar və adlarla fellər arasında əlaqə yaradan sözlərin də intensivlik yaratma imkanları genişdir.

Ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus sözlərin bir çoxu təkrar olunur. Məs.: *tez-tez, ağır-ağır*. Bu cür təkrarların yaratdığı intensivlik semantik təkrarlardır. Məs.: *Qoca tez-tez* boğulurdu. İxtiyar kişi *ağır-ağır* addımlayırdı.

Qrammatik semantika – kateqoriyalar semantikasıdır. “Məzmun və forma (ifadə) planında bir-birinə qarşı duran qrammatik mənaların birliyi qrammatik kateqoriyaları yaradır. Qrammatik kateqoriya birüzlü ola bilmir. Həmişə bir-birinə qarşı duran tərəflərin birliyindən ibarət olur” [5, 20].

İntensivliyi birqatlılıqla müqayisədə ikiqatlılıq yaradır. Məs.: ikiqat inkar.- Eyni bir söyləmə tərkibində iki dəfə ifadə olunmuş inkar; cümlənin iki üzvündə inkarın təkrar edilməsi. Məs.: O, bir söz demədi-cümləsində inkar («birqatlı inkar») vardırsa, O, heç bir söz demədi cümləsində inkar ikiqatlıdır [7, 114].

Qoşmalarda ikiqatlılıq, əlbəttə, üstünlük yaradır. “Türkcələrdə bir qrammatik semantika üçün bir neçə qat şəkilçinin işlənməsi tipik hadisədir; bu ya mənada intensivlik-sürəklilik yaratmaq (sinonim sözlər kimi), ya da sözün kökündə daşlaşmış şəkilçini bərpa etmək üçün edilir. Bu, əlavə olunma adətən iki dəfə (bir+i+si, çox+dan+nan, bəs+dür-ür), nadir hallarda üç dəfə (dış+qa+rı+ya\\dış-a-rı+ya) icra olunur. Füzuli yanaya=yan+a+ya yönlük hal morfoloqiyasını işlədir: Billah, güzər etsən ol yanayə,...Məndən ona şərhi-zəfihal et. Sonralar yazıda işlənmir, indi də xalq şivələrində müşahidə olunmur. Görünür, o zaman şivə faktı kimi var imiş” [8, 318-319].

Müasir Azərbaycan dilində intensiv işlənən morfoloji göstəricilər də diqqəti cəlb edir. Bunlardan biri xəbər şəkilçisinin intensiv formalarıdır. M.Yusifov yazır ki, şimal-qərb qrupu türk dillərində xəbərlik şəkilçiləri qeyri-bərabər işlənir. Bu dillərinin bəzilərində şəkilçi zəif olduğu halda, bəzilərində şəkilçinin intensiv formalaşma prosesi keçirməsi müşahidə edilir. Şəkilçinin zəif inkişaf etməsi şərqi türk dillərinə məxsus ümumi bir əlamət kimi özünü göstərir. Qərbi türk dillərində isə şəkilçilik daha intensivdir. Şimal-qərb dilləri içərisində tatar, başqırd və çuvaş dillərinə nisbətən karaim dilində şəkilçilik, xüsusən, xəbər şəkilçiləri işlənmə intensivliyinə görə daha üstünlük təşkil edir. Bu da qərbi türk dillərinə məxsus ümumi cəhətlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Karaim dilində tatar, başqırd və çuvaş dillərindən fərqli olaraq, xəbərlik şəkilçiləri intensiv işlənilir. Məs.: I ş.-mın,-min,-men,-m. I ş. Cəmdə: -biz,-buz,-biz,-larbiz,-büz,-lyarbiz,-lerbiz. II ş.

Tək:- sın,-sin,-sen,-s, II ş. Cəm:-sız,-süz,-süz,-larbız,-lerbiz; III ş.-tur,-dur,-tır,-dır,-dir,-tir; III ş. Cəm:-tur,-dur,-tır,-dır,-dir,-tir [9, 332-333].

Müasir Azərbaycan dilində fel kateqoriyalarına məxsus şəkilçilərin işlənmə intensivliyi də müşahidə olunmaqdadır. Şəxs şəkilçilərinin işlədilməsi daha intensiv xarakter daşıyır.

Şəkilçilərdə intensivlik əlamətləri komparativ (müqayisəli) dilçilikdə aşkar olunur. Dilçiliyin bu sahəsi müqayisə dərəcələrini müəyyənləşdirir, hansı morfoloji göstəricinin üstünlüyünü, aktuallaşdığını meydana çıxarır. Məsələn, müqayisə üçün 3 forma götürülür. Qradasiyanın burada fərqlilik meyarları aşkar olunur: *o qocadır (I)- o məndən qocadır (II)- o ən qocadır (III)*.

Bununla belə, Azərbaycan dilinin morfoloqiyasında bəzən 3, bəzən də 5 dərəcə fərqləndirilir: *qoca-qoca təhər, lap, çox, ən, qır qoca*.

İntensivliyin yaranmasında ədatların rolu. Sözlərin, birləşmələrin yaxud bütöv cümlələrin mənasını qüvvətləndirən, cümlədə rəngarəng semantik çalarlar yaradan ədatlar intensivlik kateqoriyası ilə sıx şəkildə bağlıdır. Hər şeydən öncə, ədatlar şiddətləndirmə dərəcəsinə xidmət edir. Məs.: *Artıq həyatı bitmək üzrə idi. Bircə o qalmışdı.* (Zərfdə deyilib)

-sana ədatı bu baxımdan söz daxilində aktuallaşaraq intensivlik əmələ gətirir: *Qoysana* yazılım (Mir Cəlal).

Dilimizdə dərəcə əlaməti kimi nəzərdən keçirilən qüvvətləndirici ədatların intensivlik əlaməti daha kəskindir. Həmin ədatlar (*ən, lap, daha, daha da, bir daha, düm, ha, yenə*) aid olduğu sözün, ifadənin, birləşmə və cümlələrin semantikasını genişləndirir. -Bir daha səni görməyim buralarda (İ.Məlikzadə), Düm gecə xəyallarım məni uzaqlara apardı (İ.Məlikzadə), Yenə şair xəyalım uçur uzaqlara və s.

Bəzi dillərdə dərəcənin ifadəsində suppletivtizmdən istifadə edilir: *yaxşı, bir az yaxşı, lap yaxşı* və s. Son zamanlar ən yüksək dərəcəni bildirmək üçün elativ dərəcəni də qeyd edirlər. Ancaq onun ayrıca morfoloji göstəricisi yoxdur.

İntensivliyi modal sözlər də yaradır. Danışanın söylədiyi fikrə, gerçəkliyə münasibətin dərəcələri yüksək olanda məndə intensivlik əlaməti formalaşır. Digər bir tərəfdən, məndə modal sözlər aktuallaşma prosesində intensivlik çalarlarını da bölüşür. Məs.: *Sanki* İldırımoglunu tok vurdu. *Nədənsə* sözləri çəp gəldi və s.

Ona görə də intensivlik kateqoriyasının modallıqla, personallıqla və başqa mətn kateqoriyaları ilə əlaqəsi haqqında dilçilik ədəbiyyatında söhbət açılmışdır.

Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilinin morfoloqiyasında intensivlik kəmiyyət kateqoriyasının bir tərkib hissəsi kimi meydana çıxır.

İntensivliyin atributiv əlaməti deyərkən predmetin, hadisənin əlaməti üzrə meydana çıxan müxtəlif dərəcələr başa düşülür. Bunlar digər əlamətlərdən prosesual olmayan əlamətdir.

İntensivlik kateqoriyasının feillərlə qrammatikləşməsi əsas əlamət kimi özünü göstərir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq, nitq hissələrində intensivlik mövzusu araşdırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən Azərbaycan dilçiliyinin morfoloqiya şöbəsinin tədrisində köməkçi vasitə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əzizxan Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 464 s.
2. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksikologiya, morfoloqiya). Bakı: "MBM" nəşriyyatı, 2008, 354 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiya. II hissə. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2007, 351 s.
4. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956, 288s.

5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 448 s.
- 6.Инькова О.Ю. О семантике так называемых градационных союзов не столько...сколько и скорее...чем. // Вопросы языкознания, 2013, № 1, 24s
7. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, 467s.
8. Наси́ев Т.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012, 475s.
9. Yusifov M. Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 2001, 432 s.

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В СОЗДАНИИ ИНТЕНСИВНОСТИ
Мурсалиева X.M.

Ключевые слова: *интенсивная речь, относительные союзы, семантико-грамматические уровни, интенсивность наречия, интенсивность союза*

В статье затрагивается проблема взаимосвязанности категории интенсивности с частями речи. Установлено, что существуют признаки степени и шкала высоты, присущие некоторым категориям частей речи, Эти признаки создают естественные условия для выявления интенсивности, являющейся семантико-функциональной категорией. Эта особенность выявляется в главных и второстепенных частях речи на основе фактов, что доказывает актуальность этого вопроса.

SUMMARY
THE ROLE OF PARTS OF SPEECH IN FORMATION INTENSITY
Mursaliyeva K.M.

Key words: *intensive speech, relative conjunction, semantic-grammatical degrees, adverbs intensity, conjunctions intensity*

The problem of mutual connection of intensity category with parts of speech is touched in the article. It's defined that the degree features belonged to some categories of parts of speech, height scales exist and those degree features create opportunity for intensity which is semantic functional category to appear naturally. This feature in either main or in auxiliary parts of speech is known on the base of facts and reveals the urgency of this problem.

Daxil olma tarixi: İlkin variant: 10.02.2015
Son variant: 23.03.2015

УДК 82-7

**САТИРИЧЕСКАЯ КОМЕДИЯ В РУССКОЙ ДРАМАТУРГИИ
1920-х ГОДОВ (конфликты и характеры)****НОВРУЗАЛИЕВА СЕВДА ДЖАИД ГЫЗЫ,**
*докторант Бакинского славянского университета***Ключевые слова:** сатирическая комедия, конфликт, характер, пьеса, гротеск

Одной из жанровых разновидностей русской драматургии начала 1920-х годов стала сатирическая комедия. Её появление было обусловлено общественно-политическими и нравственно-духовными факторами, характерными для атмосферы периода нэпа (новой экономической политики). Эта политика была введена большевиками взамен политики «военного коммунизма», господствовавшей в годы гражданской войны. В ноябре 1920 года период интервенции и гражданской войны подошёл к концу, возникли кризисные явления как экономического, так и политического характера.

Для восстановления разрушенного народного хозяйства, как в селе, так и в городе, требовались определенные меры и, прежде всего, решительного отказа от «военного коммунизма». В результате нэпа появился новый социальный слой – «нэпманы». Это были частные торговцы, лавочники, ремесленники, которые, оказавшись на первых ролях, стали диктовать моду на «современное искусство». Именно в этот период появляются во вновь открытых ресторанах, кабареартисты, выступающие со своими куплетами, песенками, фельетонами, юмористическими номерами и т.д. Достаточно вспомнить такие нехитрые песенки, дошедшие до наших дней, как «Бублички», «Лимончики», «Мурка», «Крутится-вертится шар голубой».

Лёгкие жанры захватили и подмостки драматических театров. Нынешний театр им. Вахтангова (тогда Московская студия Вахтангова) в 1922 году поставил весёлую сказку Карло Гоцци «Принцесса Турандот». Затем театр обратился к М.Булгакову с просьбой написать лёгкий водевиль на нэповскую тему. Так, в 1926 году была поставлена пьеса «Зойкина квартира». Эта пьеса, которую М.Булгаков задумал как «трагический фарс», как сатиру на нэпманские нравы, как обличение мещанства, фактически вылилось в комедию с детективным сюжетом (её не случайно называли «лирико-уголовной комедией»), имеющую очень глубокий подтекст.

Это не осталось незамеченным официальной властью и цензурой. В 1929 году ее запретили, поняв, что за лёгкой, весёлой, казалось, безыдейной пьесой скрывается глубокая общественно-политическая сатира. Об этом говорила и формулировка, по которой запретили пьесу М.Булгакова «За искажение советской действительности».

Одной из первых в этом ряду сатирических пьес периода нэпа, вобравших в себя все типологические черты этой жанровой формы, был «Воздушный пирог» Б.Ромашова (1925). Сам драматург в 1925-27 годы был режиссером Театра Революции, где шли его пьесы. Надо сказать, что уже первая пьеса Б.Ромашова представляла собой сатирическую комедию. Это была пьеса «Сон гражданина Обухова» (1920), но в годы гражданской войны на повестке дня были героико-революционные пьесы, и пьеса Б.Ромашова не была поставлена. Первой поставленной пьесой Б.Ромашова стало произведение о гражданской войне «Федька-есаул», но всё же в истории российской драматургии Б.Ромашов больше известен, как автор сатирических пьес начала XX века, в частности, как автор «Воздушного пирога» (1925) и «Конец Криворыльска» (1926).

В бытовой комедии о нэпе «Воздушный пирог» Ромашов вывел на сцену новых для театра персонажей: дельцов-бизнесменов, которые пытались подражать американским капиталистам. Конфликт пьесы – это борьба общественности с нэпманами. В основу

пьесы были положены реальные факты, процесс по так называемому делу Краснощёкова, но, как писал сам драматург (5, с. 88), пьеса не была инсценировкой этого процесса, а самостоятельным произведением, которое типически обобщило жизненные факты определенного периода жизни страны.

Надо сказать, что, как и многие русские классики, Б.Ромашов ищет образы, сюжеты, характеры в самой реальной действительности. Как писал Н.А.Островский: «Драматический писатель менее всего сочинитель, он не сочиняет, что было. Это даёт жизнь, история» (3, с. 150).

Пьеса Б.Ромашова «Воздушный пирог» с её современным звучанием, актуальными проблемами, узнаваемыми героями, пользовалась большим успехом – за короткое время она была представлена более 150 раз. Объектом сатиры в пьесе Б.Ромашова являются образы торгашей, спекулянтов, которые благодаря новой обстановке в стране всплыли на поверхность, возомнили себя хозяевами жизни. Все они были персонифицированы в центральном образе Семёна Рака. Это коммерческий директор «дутых» предприятий. Сами названия говорят за себя – Тик, Арпа и т.п. Этот в общем-то очень способный человек все свои способности направляет на то, чтобы обманными путями обогатиться. В следующей пьесе «Конец Криворыльска» драматург, словно продолжая тему нэпа и оставаясь верным жанру сатирической комедии, также показывает борьбу нового со старым и победу нового. В конце пьесы старый Криворыльск переименовывается в Ленинск.

Пьесы сатирического жанра, в центре которых конфликт общественности с вновь народившейся социальной силой – нэпманством, с характерами, которые были распространенными типами в действительности 1920-х годов были созданы и целым рядом других драматургов. Это такие известные пьесы, написанные во второй половине 1920-х годов, как «Мандат» (1925) Н.Эрдмана, «Квадратура круга», «Растратчики» В.Катаева (1928), «Клоп» (1928) и «Баня» (1929) В.Маяковского и др.

«Выдвинувшись в годы нэпа на одно из первых мест среди драматургических жанров, сатирическая комедия шла в своём формировании по двум основным направлениям: конкретно-бытовому и условно-гротескному», – отмечали исследователи (1, с. 144). Но надо отметить, что во всех этих пьесах присутствует сочетание этих двух начал – привязанность к повседневной жизни, достоверность, но в то же время есть и гротеск, и условность, хотя в каждой из пьес это соотношение в пользу первого или второго начал.

Так, например, если в пьесах В.Катаева, Б.Ромашова больше жизненной достоверности, то пьеса Эрдмана «Мандат», «отличается сильной гротесковостью и тенденцией к условности. Особо здесь нужно сказать о пьесе А. Безыменского «Выстрел» (1929). В своей «комедии в стихах», вызвавшей горячие споры, неоднозначные отклики критики, драматург словно произносит страстную речь, в которой обличает бюрократов, карьеристов, зовёт к творческому труду. В центре этой пьесы комсомольцы, объединившиеся в ударную бригаду. Они борются с теми руководителями, кто противостоит их борьбе за новую жизнь.

Конфликт пьесы строится на острых драматических столкновениях, с одной стороны, ударников-комсомольцев, с другой, руководителей трамвайного парка. Драматург выводит сатирически заостренные образы рвача и авантюриста Пришельцова, директора парка, «парттёти» Моти и «парттёти» Авдотьи, секретаря партячейки, занимающего примиренческую позицию, Гладких и многих других.

Пьеса А.Безымянского представляла собой одну из интересных жанрово-стилистических модификаций сатирической комедии 1920-х годов. Она отличалась меткостью характеристик, образным, ярким языком. Многие выражения из этой пьесы долгое время были в разговорном обиходе и часто повторялись в разных ситуациях, когда

речь шла о бюрократизме: «Тогда лишь факт бывает фактом, когда он вставлен в циркуляр», или «Я всё читаю циркуляры, а человека проглядел» и др.

Одними из вершинных достижений сатирической комедии этого периода стали пьесы В.В.Маяковского «Клоп» и «Баня». «Сила этих комедий – в глубине сатирической типизации, в их обличительной сути, гражданском пафосе. Как и в своём поэтическом творчестве, Маяковский и в театре смело пролагал новые пути, искусно переплетая реальное с фантастическим, условное и бытовое. В его пьесах торжествовала подлинная театральность, опирающаяся на традиции народного площадного театра», – отмечали исследователи, говоря о пьесах Маяковского. (1, с.144).

Как известно, в последнее десятилетие своего творчества Маяковский создаёт большое количество сатирических стихотворений: «Трус», «Помпадур», «Плюшкин», «Подлиза» «Стихи о Фоме» и другие. Маяковскому чужд эзопов язык. Это сознательная установка, он предпочитает говорить о недостатках прямо, без обиняков. Мы всех зовём, / чтобы в лоб, / а не пятась / критика/ дрянь /косила / – и это / лучшее из доказательств /нашей / чистоты и силы» («Столп»).

Сатира Маяковского, по общему признанию, остро конфликтна. В ней всегда идёт непримиримая борьба. Причём и те, и другие из противоборствующих сторон показаны достаточно чётко, ярко обрисованы. Каждому отрицательному образу, характеру, событию, факту противопоставляется положительный идеал. Мастерство типизации, синтез лиризма и сатиры в создании образа, тематическое многообразие конфликтов и их решений – всё это характеризует сатиру Маяковского в стихотворных произведениях.

Принципы сатирического показа жизни, сформированные в поэтическом творчестве, в стихах и поэмах Маяковского, были положены в основу его бессмертных пьес «Клоп» и «Баня», в которых ярко раскрывается не только сатирический талант поэта, но и его драматургическое мастерство. Эти пьесы, написанные в последние годы жизни поэта, словно подводили итог предыдущего сатирического опыта Маяковского.

Основной конфликт, положенный в основу пьесы «Клоп», – это борьба с мещанством. Здесь конфликт строится не на противопоставлении характеров, не на их столкновениях, а на противопоставлении различных тенденций, происходящих в обществе. Конфликт реализуется в таких мастерски выписанных характерах, являющихся вершинными достижениями сатиры советского периода, как образы Присыпкина, Олега Баяна, Эльзевиры Ренессанс. Это, можно сказать, центральные фигуры комедии. Им противостоит коллектив молодых рабочих, не наделенных столь ярко выписанными характерами. Фактически здесь ярко представлены лишь отрицательные персонажи.

Маяковский изобличает в лице Олега Баяна (в прошлом – Бочкин) человека с обывательской психологией, пошлого приспособленца. Это своеобразный идеолог мещанства. Его характеристика, в основном, даётся через его насквозь лживые высказывания. Он высокопарно определяет «красное трудовое бракосочетание» Присыпкина с Эльзевирой Ренессанс как союз «безвестного, но великого труда с поверженным, но очаровательным капиталом». Маяковский разоблачает в лице Олега Баяна людей, которые оказывают своё негативное влияние на окружающих их людей.

Другой центральный персонаж пьесы «Клоп», ещё одна мишень сатиры Маяковского – это Присыпкин. Он предстаёт перед зрителем в тот момент, когда «с треском отрываясь от своего класса», перерождается из рабочего в «бывшего рабочего», из партийца в «бывшего партийца». Уже из первых реплик Присыпкина перед нами предстаёт самоуверенный, но глупый, стремящийся к материальному благополучию и претендующий на культуру обыватель. Он даже имя своё меняет, становясь из Ивана Присыпкина Пьером Скрипкиным. Его свадьба окончательно развенчивает его, показывает ложность его представлений о культуре.

Маяковский здесь заостряет вопрос о противопоставлении истинной культуры ложной. В этом смысле яркой характеристикой служит сама свадьба Присыпкина. Она оказалась самой обыкновенной мещанской свадьбой с руганью, драками, пьянкой, которая завершается пожаром, в котором горит всё. Это своеобразная авторская позиция показа очищения земли от этих людей – Баяна, и Ренессансов с их гостями. Автор сохраняет Присыпкина. Во второй части комедии действие происходит в 1979 году. Размороженного Присыпкина сажают в клетку, а народ приходит поглазеть на него. Но он из клетки видит себе подобных и кричит им: «Граждане! Братцы! Свои! Родные! Сколько вас?!» Идея автора отчётливо просматривается: обыватели вроде Присыпкина и сегодня есть между нами.

В пьесе «Клоп» Маяковский использует сатирические средства осмеяния. Этому служит сюжет пьесы, комедийные ситуации, которые проигрываются в ней, образный язык и т.п. И если эта пьеса вся состояла из отрицательных персонажей, в ней не было ни одного чётко выписанного положительного персонажа, то в следующей пьесе «Баня» Маяковский в качестве двух борющихся сил показывает фантастические образы. С одной стороны, это образ машины времени, с другой, фантастического учреждения – Главного управления по согласованию. И если первый олицетворяет всё новое, творческое, созидательный труд, то второе – это бюрократизм, тормозящий прогресс, препятствующий творческому подъёму.

Главным объектом критики в пьесе «Баня» является Победоносиков, главначпупс, бюрократ, который подчиняет интересы дела интересам карьеры. Он называет себя «работником вселенной» и говорит «от имени всех рабочих и крестьян». Учреждение, которым он руководит, это бюрократическая канцелярия, где годами лежат «в полном порядке» прошения, жалобы людей. Здесь он продвигает дела тех, кто оказывает ему личные услуги. Косность Победоносикова и ему подобных парализует творческую деятельность людей.

На другом полюсе Чудаков с его машиной времени, созданию которой мешает Победоносиков. А когда машина всё-таки была изобретена, то Победоносиков хочет приписать славу изобретения себе. Таким образом, мы видим в пьесе две противоборствующие силы, два лагеря, находящиеся во взаимной борьбе. В этом и заключен главный конфликт пьесы, который реализуется не только в борьбе различных социальных сил, но и характеров.

1920-е годы – это один из этапов формирования русской сатирической комедии. Под влиянием традиций русской комедиографии XIX века в этот период с учётом реалий времени, эстетических требований и индивидуальных почерков драматургов создаются своеобразные, очень интересные образцы сатирической драматургии. О некоторых из них под углом зрения в них проблемы характеров и конфликтов мы и говорили данной статье. Мы ещё раз убедились в том, что в контексте той или иной общественно-политической атмосферы конфликт и характеры подвергаются эволюционным изменениям.

ЛИТЕРАТУРА

1. История русской советской литературы (1917-1940). М.: Просвещение, 1975.
2. Киселев Н. Проблемы советской комедии. Томск, 1973.
3. Островский А.Н. К проекту правил о премиях // О театре, М., 1941.
4. Пави П. Словарь театра. М., 1997.
5. Ромашов Борис. Драматург и театр. М., 1953.

XÜLASƏ
1920-CI İLLƏR RUS DRAMATURGIYASINDA SATIRİK KOMEDIYA
(konfliktlər və xarakterlər)
Novruzəliyeva S.C.

Açar sözlər: satirik komediya, konflikt, xarakter, pyes, qrotesk

Məqalədə 1920-ci illər atmosferini xarakterizə edən ictimai-siyasi və mənəvi-əxlaqi faktorların meydana çıxmasını əks etdirən satirik pyeslər araşdırılır. Yeni yaranan sosial qüvvə olan “yeni iqtisadi siyasət”-in nümayəndələri və ictimaiyyətin arasındakı konflikt bu pyeslərin əsasını təşkil edir. Bu konflikt əsasında həmin illərdə yaranan dramaturji janrların arasında satirik komediya öndə olan yerlərin birini tutmuşdur.

SUMMARY
SATIRIC COMEDY IN RUSSIAN DRAMA 1920-th YEARS
(conflicts and characters)
Novruzəliyeva S.Dj.

Keywords: satiric comedy, conflict, character, play, grotesque

Satire plays reflecting the appearance of social-political and spiritual factors characterising 1920-th years are investigated in the article. In the center of these plays is the conflict between the society and the representatives of newborn social force of “New Economic Policy”. Satiric comedy took one of the first places among the drama genre appeared on the basis of that conflict.

Daxil olma tarixi: İlkin variant: 30.01.2015
Son variant: 10.02.2015

UOT 82-1

**RƏSUL RZA POEZİYASINDA RƏMZLƏR VƏ ONUN
ÜSLUBİ-SEMANTİK MÖVQEYİ****BAYRAMOVA GÖZƏL AZƏR qızı**
Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant
*e-mail: kamandarbayramov@mail.ru**Açar sözlər: simvol, işarə, çinar, rənglər, eyhamlar*

Rənz və ona paralel işlədilən simvol incəsənətin ayrı-ayrı sahələrində işlənmə dərəcəsinə görə müstəsna mövqeyə malikdir. Onun yalnız məhdud bir yaradıcılıq sferasında işləklilik qazandığını iqrar etmək doğru deyil. Heç şübhəsiz ki, bu cəhət simvolun mahiyyətindən, ona məxsus olan səciyyəvi xüsusiyyətlərdən irəli gəlir. Bu mənada nəzəri ədəbiyyatşünaslıqda simvola verilən təriflərdə anlayışın mahiyyətini üzə çıxaran xarakterik məqamları izləmək mümkündür. Professor Mikayıl Rəfili simvolun dilin bədii təsvir və ifadə vasitələri içərisində xüsusi əhəmiyyət daşdığını vurğulayaraq belə bir qənaətə gəlirdi: “Şeiriyət və surət növlərindən biri də simvoldur. Qarşılıqlı surətlər simvolun inkişafı üçün ibtidai bir zəmin olmuşdur. Simvola ədəbiyyatda daha çox təsadüf edilir” [1, 140]. Müəllif daha sonra simvolun qarşılıqlı surətlər içərisində məcazlıq xassəsinə malik olduğunu irəli sürərək yazır: “Simvol – yunanca “simbolon” sözündəndir, bu isə “əlaqə”, “işarə”, “rənz” deməkdir. Adətən, qarşılıqlı surətlərdə təbiətlə insan qarşılaşdırıldığı halda, simvolda təsvir məcazi şəkildə verilir, insanın fikir və hissi açıqdan-açığa söylənmir, bəlkə, qapalı, şərti şəkildə, müəyyən işarələrlə, yaxınlığı yalnız dumanlı bir şəkildə duyula biləcək təsvir və surətlərlə verilir” [1, 140-141].

Rənzlərin belə bir xüsusiyyətə malik olması bədii yaradıcılıqda gizli mətləblərin ifadəsində özünəməxsus rol oynayır, bütövlükdə sətiraltı yazıçı manerasının formalaşmasında, yetkin bir səviyyəyə çatmasında müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Simvolizə olunmuş əşyalar, canlı varlıqlar incəsənətin ən müxtəlif sahə və istiqamətlərində mühüm mənə və məzmun daşıyıcıları kimi fəal iştirak edir. Məsələn, canlı varlıq olan göyərçinin sülh rəmzi kimi rəssamlıqda müəyyən fikir və ideyanın ifadəsində məxsusi rolu olduğu kimi, ədəbiyyatda da onun simvol kimi özünəməxsus bir semantik mənə çalarları daşması onu təsdiqləyir ki, burada hətta təsvirin, qarşılıqlı məcazlaşmış surətlərin müxtəlifliyindən də kifayət qədər bəhs edilməyə əsas var.

Simvolun bir təməl prinsipi kimi götürülərək ayrıca bir ədəbi cərəyana çevrilməsi də bu mənada təsadüfi hesab olunmamalıdır. Doğrudur, simvolizm cərəyanı sovet ideologiyasının mövcud olduğu dövrlərdə mürtəce bir yaradıcılıq təmayülü kimi dəyərləndirilmiş, onun ədəbi-estetik prinsipləri kəskin tənqid obyektinə çevrilmişdir. Xarakterik mənbələrin birində simvolizm cərəyanı ilə bağlı qeydlər bunu əyani şəkildə təsdiqləyir: “... Oxucunu dövrün mühüm məsələlərindən uzaqlaşdıran ifrat fərdiyyətçilik və mistika təbliği, ədəbiyyatın ictimai vəzifələrinin inkar edilməsi, həyata nifrət hissinin və ölümün tərənnümü, bədii formada mənasız, məzmunuz təmtəraq dalınca qaçmaq cəhdləri simvolizm üçün səciyyəvi cəhətlərdəndir. Həyatın təsvirində həqiqətin şərti, təhrif olunmuş halda verilməsi də simvolizm üçün səciyyəvi olub, yaradıcılıqda rənzlər sisteminə yol verilməsindən irəli gəlirdi” [2, 158]. Bu mülahizələrdə simvollardan (rənzlərdən) istifadənin bir sıra məqamları açıqlansa da, onu doğuran ictimai-sosial amillərdən yan keçilir. Əslində simvol sənətkara öz ideya və fikirlərini müstəqim şəkildə ifadə edə bilmədiyi və ya ona münasib şəraitin yaranmadığı məqamlarda daha əlverişli, münasib üsul və vasitə kimi geniş imkanlar açır.

Heç şübhəsiz ki, simvolun yaranmasının, yazılı ədəbi təcrübədə işlənməsinin böyük və zəngin yaradıcılıq ənənələri mövcuddur.

Yaradıcılığı iyirminci yüzilliyin siyasi-ideoloji yasaqlar dövrünə təsadüf edən bir çox sənətkarlar kimi, xalq şairi Rəsul Rzanın poeziyasında rəmzlərdən geniş şəkildə istifadə olunmasını doğuran bir sıra ictimai-sosial amillərə münasibət bildirmədən bu özünüifadə və təsvir üsulunun ən səciyyəvi məziyyətləri barədə təsəvvür yaratmaq çətindir. Şairin ayrı-ayrı şeirlərində torpaq, çinar, Kür, Araz, Ərk qalası, Savalan, Təbriz kimi onomastik vahidlər vətənin bütövlüyünü, bölünməzliyini nümayiş etdirən anlayışlar silsiləsi kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. 1935-ci ildə qələmə alınan “Çinar” adlı şeirdə qaldırılan mövzu və problematika ilk baxışda adama adi görünə bilər. Müəllif torpağın dərinliklərinə kök atan çinarın məğrur görkəmindən, hər tərəfə uzanan qol-budaqlarından poetik təhkiyə ilə söhbət açır. Burada söz yox ki, ciddi mətləblər, milli hiss və duyğular ilk baxışda nəzərə çarpacaq bir səviyyədə deyil, bu olsun ki, mətnin daxili qatlarında gizlənən, yozulması çətin olan bir tərzdə öz ifadəsini tapır:

... *Bu torpaqda dərindən kök salaraq
Hər tərəfə uzatmışam qolumu,
Övladlarım bürümüş sağ-solumu.
Belə məğrur dayanmağa haqlıyam,
Mən kökümlə bu torpağa bağlıyam* [3, 27].

Əlbəttə, bu şeirdə qaldırılan məsələləri yalnız sırf təbiətlə əlaqələndirmək özünü doğrultmur. Hətta Rəsul Rza yaradıcılığına dərindən bələd olan tanınmış tənqidçi Şamil Salmanovun: “Çinarın” bu cavabı çox mənalı və rəmzidir. Əslində bu cavabla R.Rza öz poeziyasının dərin mətləblərinə, öz yaradıcılıq prinsiplərinin əbədi dəyərlərə güvəndiyini bildirirdi” [4, 9] - mülahizələrindəki ilk mülahizələr obyektiv səslənsə də, müəllif öz fikirlərini sona qədər əsaslandırmaqdan yayınır, şeirdə pafosla səsləndirilən milli hiss və qürurla bağlı düşüncələrdən sərf-nəzər edir. Digər maraq doğuran səciyyəvi cəhətlərdən biri də budur ki, şairin əsasən ümumi anlayışlar kimi bəhs etdiyi fikir və ideyalar bəzən semantik baxımdan daha geniş və əhatəli mənə çalarları qazanır, poetik mətnin içərisində şairin estetik idealını qabarıq nümayiş etdirmək səlahiyyəti qazanır. Bu mənada torpaqla bağlı ayrı-ayrı şeirlərdə səslənən fikirlər özünün bənzərsiz düşüncə assosiasiyası ilə seçimli bir xüsusiyyət daşıyır. Rənglər silsiləsinin rəmz və simvolika ilə zənginliyi, şübhəsiz ki, ənənəvi şeirin çərçivələrindən çıxma bilmək cəsarəti kimi də dəyərləndirilə bilər. Doğrudur, şeirin predmetində bilavasitə dayanan mətləb və ənənəvi yanaşmanın müəyyən əlamət və təzahürləri mühafizə olunsa da, bədii forma və strukturda, ideya və məzmun planında tamamilə fərqli bir baxış bucağı özünü büruzə verir. Rəsul Rza şübhəsiz ki, silsilədə rənglərin yalnız semantik mahiyyətinə poetik münasibət bildirməklə kifayətlənmir, şair rənglərlə ictimai-sosial həyat arasında əlaqə və münasibətlərin mistika, mifoloji duyum və yanaşma rituallarından üzünə bu yana formalaşan ənənələri də inkar etmir, əksinə, zaman-zaman mövcudluq qazanan baxış və münasibəti də silsilənin ümumi strukturunda “yerləşdirməyə” nail olur.

Keçən əsrin 60-cı illərinin başlanğıcında yazılan silsilənin mahiyyətini, ideya-sənətkarlıq sirlərini müəyyənləşdirmək baxımından “Uvertüra” adlı proqram xarakterli şeir xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

*Ağ, qara, sarı, yaşıl, qırmızı;
Hərəsi bir sınaqla bağlıdır.
Biri həsrətimizi xatırladır,
biri dərdimizi, biri arzumuzu.
Hərəsində bir mənə arayıb, bir səbəb görə var* [5, 227].

Belə bir baxış bucağından rənglərə münasibət həm də şair üçün ictimai həyatda və insani münasibətlərdə nəzərə çarpan bir sıra neqativ halları da təhlil və ümumiləşdirmə predmetinə çevirərək məhz rəmzi-simvolik mənə çalarları ilə üzvi vəhdətdə gerçəkləşir. Şeirdə rənglərlə səslərin qarşılıqlı əlaqəsi də kifayət qədər əsaslandırılır, belə müqayisə və paralellər rənglərin mahiyyət və məğzini dərk və qavrayışda özünəməxsus rol oynayır:

*Gördüyümüzdən artıq görmək istəməsək,
Hər rəng adicə boyadır.
Rənglərin də musiqi kimi ahəngi var.
Ağrının, sevincin, ümidin də rəngi var.
Düşündükcə açılır əlvan səhifələri rənglərin [5, 228].*

“Rənglər” də insan mənəviyyatının ən xarakterik xüsusiyyətlərinə nüfuz etmək və həmin məziyyətləri rənglə əlaqələndirmək istəyi qabarıq nəzərə çarpmaqdadır. Məsələn, şair boz rəngdə yalnız rəng kimi ifadə olunan əşya və predmetləri sadalamaqla kifayətlənmir, burada insanın xarakteri, yaşam tərzi, ruhi-mənəvi dünyasına məxsus ən səciyyəvi cəhətlər diqqət hədəfi seçilir. Boz rəngin təmsalında insanın pis mənada hər şeyə, hər yerə alışmaq, uyğunlaşmaq cəhdi, ömrün, günün axıb gedən mənasız anlarını ifadə etmək xüsusiyyəti həyatdan, ictimai mühitdən, sosial qayğılardan şeirə gətirilən, transformasiya edilən yeni mövzu kimi maraq və əhəmiyyət daşıyır, oxucu bu hadisə və təfərrüatları, içərisində yaşadığı həyatın ziddiyyətlərini, kəskin antoqonizmini öz şəxsi taleyində axtarıb arayır, şeirdə konkret təzahürünü tapan faktların dəqiq müşahidənin məhsulu olduğunu bir daha təsdiqləmiş olur:

*Çoxlara qatışıb itənlər,
Hər torpaqda bitənlər.
Cansız barmaqlar arasında
sönmüş siqaretin uzun külü.
Vağam güllər-selofana bükülü.
Boş günlər
boş ürəklər.
Həm elə, həm belə adam... [5, 230]*

Göründüyü kimi, rəngin, konkret olaraq boz rəngin ehtiva etdiyi yeknəsəqlik burada insanın xarakter və mənəviyyatı ilə, yaşadığı sosial qayğılarla, real gerçəkliklərlə eyni müstəviyə çıxarılır, oxşarlıqlar və paralellər sayəsində onlara məxsus ən səciyyəvi məqamlar ümumiləşdirilərək şeirin predmeti kimi müəyyənləşir. Silsiləyə daxil olan digər nümunələrdə də rəmzlər, eyham və işarələr vasitəsilə insanlar arasında, real hadisələrin inkişaf axarında rast gəlinən təzadlı və ziddiyyət doğuran hərəkət və situasiyalar fəal vətəndaş mövqeyindən dəyərləndirilir.

Rənglərdə istifadə olunan rəmzlərə və simvolların gen-bol işlənilməsinə qarşı hələ keçən əsrin 60-cı illərində başlanan yersiz hücumlar əslində mücərrədlik əleyhinə başlanan siyasi-ideoloji kompaniyanın tərkib hissəsi kimi nəzərə çarpması da bu mənada səbəbsiz deyildi. Ayırı-ayrı sənət əsərlərində ifadə olunan fikir və ideyaların açıq-aydın bir üslubda oxucuya ünvanlanmamasından təşvişə düşən mövcud siyasi rejim bu tipli əsərləri tənqid və ifşa etməklə əslində cəmiyyət həyatındakı bir sıra neqativ prosesləri gizlətmək məqsədi güdürdü.

Elmi yeniliyi: R.Rzanın poeziyasının mühüm sənətkarlıq xüsusiyyətlərini təşkil edən sətiraltı mənə və simvolların (rəmzlərin) özünəməxsus səciyyəsi araşdırılır.

Təbiiqi əhəmiyyəti: Məqalədən elmi tədqiqat işlərində, R.Rza yaradıcılığının tədrisində istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəfili M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı: V.İ Lenin adına APİ-nin nəşriyyatı, 1958, 282 s.
2. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Tərtib edəni: Əziz Mirəhmədov, Bakı: Maarif, 1978, 266 s.
3. Rza R.Çinar. Seçilmiş əsərləri. V cildə, I cild. Bakı: Öndər, 2005, 304 s.
4. Salmanov Ş. Əsrin novator poeziyası. Ön söz, R.Rza seçilmiş əsərləri. V cildə, I cild, Bakı: Öndər, 2005, 304 s.
5. Rza R. Uvertüra. Seçilmiş əsərləri. V cildə, 3 cild. Bakı: Öndər, 2005, 256 s.

РЕЗЮМЕ

СТИЛИСТИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СИМВОЛОВ В ПОЭЗИИ РАСУЛА РЗЫ

Байрамова Г.А.

Ключевые слова: символ, знак, платан, цвета, упоминание

Целью статьи является исследование подтекстовой манеры писателя в творчестве народного поэта Расула Рзы. Символы и их стилистико-семантические особенности показаны на поэтических примерах, основная идея произведений выражается в символике ряда “Цвета”.

SUMMARY

SYMBOLS AND THEIR STYLISTIC-SEMANTIC POSITION IN RASUL RZA'S POETRY

Bayramova G.A.

Key words: symbol, sign, plane tree, colours, allusions

In the article symbols and their stylistic-semantic character are analysed on the basis of various poetic samples as a special sample of writer's manner in Rasul Rza's poetry. Its characteristic role in the expression of thought and the main idea are analysed, and symbolic shades of the meaning of symbols are chosen as the main goal of the research on the basis of “Colours”.

Daxil olma tarixi: İlkin variant: 27.11.2014
Son variant: 12.01.2015

UOT 140.8

**XX ƏSRDƏ SSRİ MƏKANINDA MİLLİ-ETNİK VƏ
SOSIAL-SİYASİ MÜNAQİŞƏLƏR**

SADIQOV HƏSƏN ŞİRƏLİ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Fəlsəfə və hüquq kafedrasının müdiri, professor

e-mail: sadiqovsdu@mail.ru

Açar sözlər: milli-etnik münaqişələr, Qazaxıstan, Dağlıq Qarabağ, Tacikistan, Gürcüstan, Moldava, Baltıyanı ölkələr

Fəlsəfi və sosioloji termin olan “konflikt”(münaqişə) anlayışının mənşəyi, mahiyyəti və spesifik xüsusiyyətləri barədə. “Münaqişə” termini qədim latın dilində olan “konfliktus” sözünün bazasında yaranmışdır. Onun semantik tutumu birmənalı deyildir və ixtilaf, mübahisə, toqquşma, silahlı toqquşma, müharibə və s. kimi mənələrdə işlədilir [1]. İlk dəfə “Münaqişə sosiologiyası” terminini elmə gətirən alman filosofu və sosioloqu Georq Zimmel olmuşdur. Onu formal sosiologiyanın banisi hesab edirlər. Sonralar fəlsəfi və sosioloji kateqoriya kimi münaqişənin mənşəyini və mahiyyətini dərk etməyə səy göstərənlər qədim yunan filosofları Heraklit, Epikür və Demokrit olmuşlar. Orta əsrlərdə bu problemlə məşğul olanlar ingilis filosofları T.Hobbs, C.Lokk, yeni dövrdə isə fransız maarifçilik fəlsəfəsinin nümayəndəsi J.J.Russo və klassik alman filosofları İ.Kant və V.Hegel olmuşlar. XX əsrdən başlayaraq “münaqişə” problemi sosioloqların ən aktiv tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Elə bununla da sosiologiya elmi çərçivəsində xüsusi elm yaranmış və ona da “Münaqişələr sosiologiyası” adı verilmişdir.

Elmi-sosioloji ədəbiyyatda münaqişələrin təsnifatı belə verilir: fərdlərarası münaqişələr; partiyalararası münaqişələr; dövlətlərarası münaqişələr; mədəniyyətlərarası münaqişələr; dini etiqadlararası münaqişələr; milli-etnik münaqişələr və s.

Bugün dövrü mətbuatda və bəzi natiqlərin şifahi çıxışlarında “münaqişə” anlayışı “müharibə” anlayışının sinonimi kimi işlədilir. Bu düzgün deyildir. Çünki hər bir münaqişə müharibə deyildir. Lakin bununla yanaşı, münaqişə zaman və məkan baxımından genişlənilib şiddətlənərək müharibəyə çevrilə bilər. Məsələn, Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ucbatından Azərbaycan xalqına qarşı sovet rəhbərləri və erməni separatçı, millətçi və terrorçu qüvvələr tərəfindən müxtəlif vaxtlarda törədilmiş münaqişələr bu gün əsl müharibəyə çevrilmişdir.

Onu da göstərək ki, M.Qorbaçovun “yenidənqurma” və “aşkarlıq” siyasətinin son nəticədə sovet dövlətinin dağılmasına təhlükə yarada bilməsi xofu o zaman bir sıra alimləri və siyasətçiləri şübhələndirmişdir. Onlardan bəziləri isə, hətta mətbuat səhifələrində açıq fikir söyləmişlər. Tarixçi alim A.Amalrik 1984-cü ilədək SSRİ-nin dağılacağı təhlükəsi barədə SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə xəbərdarlıq etmişdir. Bu idarədə alimin proqnozuna nəinki ciddi yanaşılmamış, əksinə o dərhal həbs edilib zindana salınmışdır [2, 642-675].

Tarixçi alim öz proqnozunda cəmi 7 illik zaman səhvi buraxmışdır. SSRİ adlanan dövlət 1991-ci ildə dağıldı.

Məlum olduğu kimi, 70 il hökm sürən və məfkurəsi “Xalqlar dostluğu”, “Sovet vətənpərvərliyi” şüarlarına qərq olmuş çoxmillətli Sovetlər ölkəsində XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq hər il planlı olaraq xalqlar dostluğu və sovet vətənpərvərliyi mövzularında beynəlxalq, ittifaq və respublika səviyyəli yüzlərlə elmi-nəzəri və elmi-praktik konfranslar keçirilirdi, mövzu ilə əlaqədar neçə-neçə monoqrafiyalar yazılırdı, dissertasiyalar müdafiə edilirdi, tədris ocaqlarında gənc nəsillər bu ruhda tərbiyə olunurdu. Bəs necə oldu ki, qısa bir zaman kəsiyində bu siyasi və hərbi cəhətdən qüdrətli ölkədə xalqlar dostluğu və sovet

vətənpərvərliyi ideyaları və şüarları sosial-siyasi, separatçılıq, millətçilik siyasəti və təbliğati tərəfindən üstəlməyə, inkar olunmağa başlandı? Bu geniş miqyaslı ictimai-siyasi və milli-etnik proseslər təsadüfi idimi? Əlbəttə, yox. Axı, hər bir təsadüfün özünün də səbəbi vardır. Deməli, bu prosesdə də təsadüfi heç nə yoxdur və onun qlobal tarixi səbəbləri vardır.

Nəhəng bir SSRİ adlanan, çoxmillətli dövlətdə millətlərarası münaqişələr ocağının alovlandırılmasının kompleks səbəbləri olmuşdur. Lakin burada əsas səbəb o zaman mövcud olan iki dünya siyasi sistemi - kapitalizm və sosializm sistemləri arasında yaranmış və şiddətlənmiş antaqonist ziddiyyətlər idi.

İki dünya siyasi sistemi arasında mövcud olan antaqonist ziddiyyətlər 70 il ərzində gah gizli, gah da aşkar cərəyan, bəzi məqamlarda isə gərginləşərək münaqişələrə və müharibələrə çevrilmişdir. Lakin sonralar hər iki sistemdə təhlükəli atom silahı olduğundan, onlar hərbi məqsədə nail olmağın mümkünsüzlüyünü dərk etmiş və dinc yollarla qələbə çalmağın yollarını axtarmağa çalışmışlar. Belə də oldu.

Digər səbəb isə, o zaman Amerika və Avropa ölkələri liderlərinin diktəsi ilə Sovet dövlətinin başçısı M.Qorbaçovun ortaya atdığı “yenidənqurma” və “aşkarlıq” ideyalarının ölkədə köhnə dövrdən mövcud olan millətlərarası ədavətlərin yenidən alovlanmasına geniş imkanlar yaratması idi. Bu və digər faktorlar tədricən əməli fəaliyyətə çevrildi ki, bununla da SSRİ-də və digər sosialist ölkələrində milli-etnik, separatçılıq və sosial-siyasi xarakterli münaqişələr baş qaldırdı.

Kapitalizm və sosializm adlanan iki ziddiyyətli ictimai-siyasi və ideoloji sistemlər arasında fasiləsiz mübarizə gedirdi. SSRİ-ni dağıtmaq məqsədi ilə hələ soyuq müharibə illərində Amerika və Avropa ölkələrində müxtəlif konsepsiyalar işlənilib hazırlanırdı. Həmin konsepsiyalardan biri də çoxmillətli Sovetlər ölkəsində milli-etnik hissələrin gücləndirilməsi, millətlərarası ədavətlərin qızışdırılması, geosiyasi maraqların və separatçılıq ideyalarının oyadılması siyasəti idi.

1977-1981-ci illər ərzində ABŞ prezidentinin məsləhətçisi vəzifəsində işləmiş, ABŞ Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzinin məsləhətçisi olmuş, Con Xopkins adına Vaşinqton universiteti nəzdində Pol X. Nittşenin Müasir Beynəlxalq Tədqiqatlar Məktəbində Amerika Xarici Siyasəti üzrə professor işləmiş, milliyyətçə polyak, professor Zbiqnev Bjezinski 1977-ci ildə nəşr etdirdiyi “Böyük şahmat lövhəsi” adlı kitabında çoxmillətli SSRİ-də “milli-etnik ədavətlər qazanını qızdırmaq” ideyasını ortaya atmışdır.

Amerika və bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinin siyasətçilərinin SSRİ-ni dağıtmaq haqqında yazdıqları və icra üçün məsləhət gördükləri “RESEPT”-(Çoxmillətli Sovet ölkəsində millətlərarası ziddiyyətlər qazanını qızdırmaq” siyasəti) o zamankı Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Baş katibi M.S.Qorbaçov tərəfindən əməli surətdə həyata keçirilməyə başlandı.

İlk addım Qazaxıstan Respublikasında atıldı. 1986-cı ilin dekabr ayında Sovet İttifaqı kommunist partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun qərarı ilə Qazaxıstan KP MK-nin Birinci Katibi vəzifəsində 25 ildən artıq işləmiş, milliyyətçə qazax, akademik Dinməhəmməd Kunayev o zaman Ulyanovsk Vilayət Partiya Komitəsinin Birinci Katibi vəzifəsində işləyən milliyyətçə rus Gennadi Kolbinlə əvəz olundu. Mərkəzin bu qərəzli qərarına etiraz olaraq Alma-Ata şəhərində milli ziyalılar və tələbələr kütləvi nümayişə qalxdılar. M.Qorbaçov isə 18 dekabrda orada güc tətbiq etdirdi, nümayiş dağıdıldı və ilk qan töküldü.

1986-cı ildə Qazaxıstanda törədilmiş münaqişənin mahiyyətinə nəzər saldıqda aydın olur ki, hadisə sırf millətlərarası ədavətdən törənməmişdir. O zaman Qazaxıstan Respublikasında yüzdən çox milli-etnik xalqların nümayəndələri dost və mehriban yaşayırdılar. Burada əsas səbəb M.Qorbaçovun kadr siyasətində olan ayrı-seçkilik olmuşdur. Qazax xalqı Moskvanın, Mərkəzin heç bir qanunauyğunluğa məhəl qoymadan özbaşına kadr təyinatı metodu əleyhinə etiraz səsini qaldırmışdır. M.Qorbaçov üçün isə, münaqişənin hansı xarakter daşımamasının fərqi yox idi. O istəyirdi ki, çoxmillətli SSRİ-də münaqişələr törədilsin, ədavətlər baş qaldırsın, hərəmərclik olsun və beləliklə də qarşıya qoyulan məqsədə nail olsun.

1986-cı ilin dekabr ayında Qazaxıstanın Alma-Ata şəhərində başlanmış qanlı münaqişənin dalğası zəncirvari olaraq keçmiş SSRİ-ni bürüməyə başladı. Münaqişələrin dinamikasını göstərək.

Ermənistan- Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsi

1988-ci ilin fevral ayında Ermənistanda separatçı, millətçi, terrorçu qüvvələr Dağlıq Qarabağ haqqında olan köhnə ədavəti yenidən qaldırmağa başladılar.

Azərbaycan ərazisində tarixən diaspor (gəlmə) olan ermənilərin burada ta qədimdən aborigen (yerli, ev sahibi) olan azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarını-Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana birləşdirilmə istəkləri yeni fikir deyildir. Ermənilər bu məsələni dəfələrlə SSRİ rəhbərləri səviyyəsinə qaldırmış, lakin hər dəfə də uğursuzluğa düçar olmuşlar. Hələ 1943-cü ildə İranda Tehran konfransında iştirak edən İosif Stalinə ermənilər bu məsələ barədə yazılı müraciət etmişlər. Onların müraciəti Moskvada yuxarı dairələrdə müzakirə edildikdən sonra rədd edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, Böyük Vətən müharibəsi qurtarıqdan sonra, 1945-ci ilin noyabr ayında Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Q.Harutyunov İosif Stalinə məktub yazaraq növbəti dəfə Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana verilməsini xahiş etmişdir. İ.Stalin həmin məktubu Georgi Malenkova, o da məktuba münasibət bildirmək üçün Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Mir Cəfər Bağırova göndərmişdir. M.C.Bağırov məktuba cavab olaraq bildirmişdir ki, Azərbaycan o zaman etiraz etməzdi ki, həm əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan olan Şuşa rayonu və həm də Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR, Dağıstan MSSR-də əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılar olan, Azərbaycan SSR-lə həmsərhəd yerləşən və tarixən Azərbaycan torpaqları olan digər ərazilər onun özünə qaytarılsın. M.C.Bağırovun bu qətiyyətli və məntiqli cavabı məsələnin gündəlikdən çıxarılmasını qaçılmaz etmişdir. Bununla belə hiyləgər ermənilər zahirən sussalar da, daxilən susmamışlar.

1953-cü ildə İosif Stalinin vəfatından sonra Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin baş katibi Nikita Xruşşov oldu. O, öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək Krım Vilayətini Rusiya Federasiyasından ayıraraq Ukrayna Respublikasına qatmağa nail oldu.

1964-cü ildə erməni separatçı, millətçi daşnakların dədəsi Anastas Mikoyan SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri vəzifəsinə seçildi. O, tutduğu yüksək vəzifəsindən istifadə edərək, Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana birləşdirilməsini N.Xruşşovdan xahiş etdi.

A.Mikoyanın xahişinə cavab olaraq N.Xruşşov belə demişdir: "Mən hazırım ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ermənilərini bir sutka ərzində Ermənistan SSR-ə köçürmək və onları birdəfəlik xilas etmək üçün 12 min hərbi yük maşını verim." Bu dəfə də ermənilərin istəyi baş tutmadı. Lakin ermənilər bununla da susmadı. Necə deyiblər: "İlan dərisini dəyişir, amma əqidəsini dəyişmir". Erməni başbilənləri növbəti fürsəti gözləməli oldular.

Dediyimiz kimi, XX əsrin ikinci yarısında Amerika siyasətində başlıca məsələ SSRİ dövlətinin parçalanması olmuşdur. O da məlumdur ki, SSRİ-nin dağıdılmasının reseptini- "çoxmillətli ölkədə millətlərarası ədavətlər qazanını qızdırmaq" siyasətini M.Qorbaçova ötürənlər də Amerika rəsmiləri olmuşdur. Amerikanın Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə ermənipərəst yanaşmasını aşkar edən rəsmi sənədlər bu gün artıq üzə çıxmışdır. Həmin sənədlərlərdən birisi ilə tanış olaq.

Amerika Konqresinin senator qrupunun Mixail Qorbaçova müraciəti

"Cənab Prezident, son 6 gün ərzində azərbaycanlı təşkilli qruplar tərəfindən Bakı şəhərində erməni əhalisinə qarşı tətbiq olunan ölüm hadisələrindən, zorlanmalar, həmçinin onların əşyalarının qarət edilməsindən biz dərin təşviş hissi keçiririk. Orada ölənlərin 60-ı və yaralananların 156-sı ermənidir. Bundan əlavə, son hadisələr nəticəsində 4000 erməni qaçqın düşmüşdür. Azərbaycana göndərilmiş sovet zabitləri hadisələri vətəndaş müharibəsi kimi xarakterizə edirlər. Biz Sizdən xahiş edirik ki, o regionda azlıq təşkil edən ermənilərin

öldürülməsinə və başqa zərər çəkməsinə son qoymaq üçün tədbirlər görəsiniz. Biz inanırıq ki, Siz Qarabağın və Ermənistanın iqtisadi mühasirəsini yaracaqsınız. Azərbaycandakı təhlükəli partlayış dübarə göstərir ki, Dağlıq Qarabağın 160 minlik erməni əhalisinin Ermənistana qatılması vacibdir. 70 il ərzində Azərbaycan hakimiyyəti ancaq regionda yaşayanların mədəni hüquqlarını, həmçinin Dağlıq Qarabağ ermənilərinin, hansılar ki region əhalisinin 80 faizini təşkil edir, iqtisadiyyatını məhdudlaşdırmışlar.

Beləliklə, biz təkidlə xahiş edirik ki, baş vermiş faciəni, Qarabağ xalqına gələcək siyasi və mədəni yolunu seçib Sovet dövləti çərçivəsində qalmasını həll edəsiniz.”

18 yanvar 1990

Pit Uilson

Pol Seymaq

Lerri Breksler

Con Keri

Kleyborn Pell [3].

19 yanvar 1990-cı ildə isə Moskvada SSRİ Xarici İşlər naziri Eduard Şevardnadze ilə Amerika Senatının xarici işlər üzrə komissiya sədri K.Pellin görüşü olmuşdur. Söhbət zamanı K.Pell demişdir ki, Sovet rəhbərləri azərbaycanlılara gələcəkdə ermənilərin Qarabağ üzərində nəzarət etmələrinə imkan verməməlidir. Mən azərbaycanlıların qəddarlığına və SSRİ-dəki ermənilərin talan edilməsinə görə dərinədən sarsılmışam və məyus olmuşam. Sovet rəhbərləri ermənilərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bütün tədbirləri görməyə borcludur. (...). Sovet hökuməti həm də borcludur ki, Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırsın.” [3]

Beləliklə, 1985-ci ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin növbədənənar plenumunda Mixail Qorbaçovun Mərkəzi Komitənin Baş Katibi vəzifəsinə seçilməsi erməni separatçı, millətçi, terrorçu qüvvələrin Dağlıq Qarabağ məsələsini yenidən qaldırmaq üçün geniş imkanlar açdı. Əvvəla, M.Qorbaçov özü əzəldən ermənipərəst və ermənitərəf bir şəxs idi. İkincisi, onun ortaya atdığı “yenidənqurma”, “aşkarlıq” siyasəti ermənilərə baş qaldırmaq üçün bir signal oldu. Üçüncüsü, Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həm xarici qüvvələrin, həm də M.Qorbaçovun SSRİ-ni dağıtmaq siyasətinə xidmət edirdi.

M.Qorbaçovun siyasi və iqtisadi məsələlər üzrə məsləhətçiləri ermənilər-Georgi Şaxnazaryan və Abel Aqanbekyan idilər. Georgi Şaxnazaryan Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizəyə qalxan separatçı və millətçi ermənilərin təbliğatçıları və təşkilatçıları olan Zori Balayanı və Silva Kaputikyanı tez-tez M.Qorbaçovla görüşdürürdü və nəticədə onların antiazərbaycan fikirlərini ona çatdırmağa nail olurdu. Abel Aqanbekyan isə xarici ölkələrə səfər edərək Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi haqda M.Qorbaçovla məsləhətləşmələrini xaricdə yaşayan ermənilərə çatdırmaqla, onları bu prosesə cəlb etməyə çalışırdı.

Məlum olduğu kimi, M.Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə məsləhətçisi A. Aqanbekyan hələ 1987-ci ilin noyabr ayında Fransanın Paris şəhərində olmuş, Erməni-Fransa İnstitutunun və Erməni Veteranları Assosiasiyasının onun şəərəfinə təşkil etdikləri qəbulda çıxış edərək bəyanat vermişdir: “ Mən istərdim ki, respublikanın şimal-qərbində yerləşən Qarabağ Ermənistanın olsun. Ora Azərbaycana nisbətən Ermənistana daha çox bağlıdır. Mən bu istiqamətdə bir təklif irəli sürmüşəm. Ümidvaram ki, yenidənqurma, demokratiya şəraitində həmin problem öz həllini tapacaqdır.” [4] Aqanbekyanın belə bəyanatı separatçı, millətçi, terrorçu erməniləri Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan almaq üçün aktiv hərəkətə başlamağa ruhlandırdı.

Onu da demək lazımdır ki, ermənilər Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizəyə qalxan kimi Moskvada ermənilərin kürəkəni Andrey Saxarovun və onun arvadı Yelena Bonner Alixanyanın təşəbbüsü ilə “Rusiya Ziyalılarının Qarabağ Komitəsinin filialı” təşkil edildi. Filiala üzv olanlar isə son dərəcə antiazərbaycan mövqedə olanlar Q.Starovoytova, A.Nuykin, İ.Belyayeva, Z.Qrafova, G.Smironov, İ.Burkova və başqaları idi.

Hələ 1965-ci ildə Yerevanda separatçı və millətçi ermənilər Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistan Respublikasına qatılması üçün təbliğat və təşviqat

kampaniyasına rəhbərlik etmək məqsədi ilə “Qarabağ Komitəsi” adlanan siyasi təşkilat yaratmışlar. Separatçı və millətçi ermənilərin “Qarabağ” təşkilatının antiazərbaycan, antiqarabağ ideyalarını kütləvi yayan isə “Qarabağ”ın Stepanakertdə yaradılmış filialı-“Krunk” təşkilatı olmuşdur. “Krunk” sözü erməni dilində “durna” (quş) mənasını verir. Bu sözün rus dilində açılışı belədir: “Komitet Revolyusionnoqo Ustroystva Naqornoqo Karabaxa”-Dağlıq Qarabağın İnqilabi Təşkilatı Komitəsi” [5, 52].

Ermənilər separatçılıq siyasətlərini həyata keçirmək üçün geniş miqyaslı təbliğat və təşviqat işlərinə başlamaqla bütün qüvvələrini səfərbər etməyə çalışırdılar.

Tomas de Vaalın yazdığına görə, “hələ 1986-cı ildə ermənilər xarici ölkələrdə olan daşnaklar tərəfindən odlu silahlar almışlar. Sonralar isə xaricdən silah göndərmə müntəzəm olmuşdur. Silahlar çexlərin istehsalı idi. Qarabağ erməniləri tam silahlanmışdır. Hətta yerlərdə olan komsomolçuların da şəxsi silahları vardı” [6, 39].

1987-ci ilin yay aylarında separatçı və millətçi ermənilərin fəal təbliğatçıları Qarabağın erməni kəndlərinə, kolxozlara və sovxozlara ezam olunaraq yerlərdə antiazərbaycan təbliğatını gücləndirərək Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq üçün imzalar toplamaq kampaniyası keçirirdilər. Onlar 10 cildlik 75 min imza toplayaraq 1987-ci ilin avqust ayında Moskvaya göndərmişlər” [6, 41]. Ermənilər bu aksiyanı “referendum” adlandırmışlar.

1987-ci ilin fevral ayında daşnaqbaşı Anastas Mikoyanın oğlu tarixçi Sergey Mikoyan və müxbir Zori Balayan Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında Amerikadakı erməni diaspor qəzetlərində açıq təbliğat kompaniyasına başlamışlar.

Ermənilər on min nüsxə miqdarında separatçılıq mahiyyətli vərəqələr çap etdirib 1988-ci ilin fevral ayının 11-12-də gecə saatlarında Stepanakertdə yaşayan ermənilərin ünvanlarında asılmış poçt qutularına atmışlar.

1988-ci ilin fevral ayının 15-də şairə Silva Kaputikyan Ermənistan Yazıçılar İttifaqının iclasında çıxış edərək erməni yazarlarını Qarabağ ermənilərinə kömək etməyə çağırırdı.

1988-ci ilin mart ayının 3-də Moskvada Mərkəzi Komitənin Siyasi Bürosunun iclasında M.Qorbaçov demişdir ki, “Üç il ərzində Dağlıq Qarabağla əlaqədar ermənilər Mərkəzi Komitəyə 550 məktub yazmışlar” [7].

1988-ci ilin fevral ayının 13-də Qarabağ erməniləri Stepanakert (Xankəndi) şəhərinin Lenin meydanında icazəsiz siyasi mitinq keçirdilər. Mitinqə aktirisa J.Qalıstyan rəhbərlik edirdi. O, mitinqdə ilk çıxış edərək həyəcanla demişdir. “Siz bura yığılmaqla özünüzü qul olmadığınızı öldürdünüz”. Toplaşanlar isə, yüksək intonasiya ilə erməni dilində “Miatsum” – “Birləşmə” deyərək, hündürdən çıxırmağa başlamışlar. Mitinqə gələnlərin əllərində “Lenin, partiya, Qorbaçov” sözləri yazılmış plakatlar vardı. [8].

Ermənilər mitinq keçirdikdən sonra məlum olmuşdur ki, Stepanakert Pedaqoji İnstitutunun iki qız tələbəsi ermənilər tərəfindən zorlanmışdır və onlar Bakıda xəstəxanadadırlar. Hakimiyyət isə hadisəni ört-basdır etmək istəyir. İnstitutun tarix müəllimi Arif Yusifov dərhal Bakıya ezam edilmişdir. O, xəstəxanaya getmiş, lakin baş həkim onun tələbələrə görüşünə icazə verməmişdir. Ancaq tibb bacıları ona demişlər ki, qızlar ağır vəziyyətdə xəstəxanadadır və onlar həqiqətən zorlanmışlar [8, 35].

Göstərilən faktlardan məlum olur ki, erməni separatçı və millətçi qüvvələrinin 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ uğrunda kütləvi hərəkətə başlaması heç də M.Qorbaçovun “yenidənqurma”, “aşkarlıq” siyasətinin məhsulu deyildir. Məlum olduğu kimi, problemin kökü XX əsrin 20-ci illərindən bəlli idi. Bu barədə kifayət qədər yazılı sənədlər də mövcuddur.

Separatçı və millətçi ermənilərin Dağlıq Qarabağ iddiası barədə SSRİ Baş Prokurorluğu Baş İstintaq İdarəsinin rəisinin birinci müavini V.İ.İlyuxin belə yazmışdır: “Biz “Qarabağ” Komitəsinin istintaqı ilə çox dərindən məşğul olmuşuq. Bu komitənin fəaliyyəti əvvəllər çoxlarının başa düşdüyü kimi heç də günahsız deyildir. “Qarabağ hərəkəti” bəzilərinin iddia etdiyi kimi yenidənqurma da yetirməsi deyildir. Bu hərəkət 40-50-ci illərdən mövcuddur” [9].

“Qarabağ hərəkatı” balayanların, kaputikyanların, xanzadyanların və başqa “yanların” qələmə verməyə çalışdıqları kimi, “yenidənqurma”nın yetirməsi deyildir. Bu hərəkat XX əsrin 60-cı illərində gizli fəaliyyət göstərən, sonra açıq surətdə millətçiliyi qızıışdıran, millətlərarası ədavət salan bir hərəkata çevrilmişdir” [10, 52].

Separatçı ermənilər Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla birləşdirmək üçün genişmiqyaslı işlər görməsinə baxmayaraq, həm də çox dərin təşviş hissi keçirirdilər. Onlar yaxşı bilirdilər ki, Moskvada Azərbaycan xalqının XX əsrdə yetirdiyi ali dərəcəli siyasi tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyev var və nə qədər ki o, Kommunist Partiyası Siyasi Bürosunun üzvü və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifələrində işləyir, istədiklərini həyata keçirmək mümkün deyildir. Bu çox mühüm faktoru həm M.Qorbaçov, həm də SSRİ-ni dağıtmaqda siyasi maraqları olan bəzi xarici ölkə rəhbərləri də yaxşı bilirdilər. Elə bu səbəbdən də, 1987-ci ilin yayında, guya ki, səhhətinə görə, Heydər Əliyev yüksək dövlət vəzifəsindən və həmin ilin oktyabr ayında isə MK-nin Siyasi Bürosunun üzvlüyündən rəsmi kənarlaşdırıldı. M.Qorbaçovun əvvəlcədən düşünülmüş siyasi gedişləri ermənilərin daha da güclü fəaliyyətə başlamasına geniş şərait yaratdı. Hətta Ermənistan KP MK-nin birinci katibi Dəmirçiyani dostları tərifləyərək demişlər: “Biz əsas məsələni həll etməyi bacardıq. Heydər Əliyevi Qarabağ hərəkatına başlamazdan əvvəl vəzifədən uzaqlaşdırma bildik. Bu çox vacib idi.” [6, 38-39]

Dostları ona görə Dəmirçiyani təbrik edirdilər ki, Heydər Əliyevin siyasi məharətini və qətiyyətli bir tarixi şəxsiyyət olduğunu Dəmirçiyani dərk edirdi və onun Moskvada yüksək vəzifədə olmasından narahətçilik hissləri keçirərək, ermənilərə müraciətdə belə demişdir: “Ey mənə sevimli erməni millətim, biz həlli mümkün olmayan bir işdən yapışıbmışıq. Yaxşı bilin ki, XX əsrdə türklərin yetişdirdiyi iki qüdrətli şəxs var: Atatürk və Heydər Əliyev. Onların ikincisi sağdır, bütün cəhdlərimizə baxmayaraq, o, çəkist məharəti ilə hər tələdən qurtarır. Bilin ki, o, nə qədər sağdır, biz nə Qarabağı ala biləcəyik, nə də başqa əraziləri. O, bizdən ağır zərbələr alsada, Azərbaycan xalqı ən çətin günlərində yenidən onu Bakıya gətirəcək və bununla da bizim arzularımız puça çıxacaqdır”.

Erməni separatçı və millətçi qüvvələri Dağlıq Qarabağ uğrunda açıq mübarizəyə qalxaraq ilk dəfə siyasi metoda əl atdılar. 1988-ci ilin fevral ayının 20-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Xalq Deputatları Soveti belə bir qərar qəbul etdi: “Azərbaycan SSR Ali Sovetindən və Ermənistan SSR Ali Sovetindən xahiş edilsin ki, Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinin dərin hisslərini anlayaraq, DQMV-ni Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxarıb Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsini həll etsinlər. Həm də SSRİ Ali Sovetindən xahiş edilsin ki, DQMV-ni Azərbaycan Respublikasından ayıraraq Ermənistan Respublikasına daxil olması məsələsini müsbət həll etsin” [6].

Separatçı və millətçi ermənilər Dağlıq Qarabağı Azərbaycan Respublikasından ayıraraq Ermənistan Respublikasına qatılması üçün ilk mitinqi 22 fevral 1988-ci il tarixdə Yerevanın Teatr meydanında keçirdilər. Mitinqdə yüzə yaxın adam toplaşmışdı. Ertəsi gün isə, orada toplaşanların sayı 300 min olmuşdur. 25 fevralda isə, mitinqə 1 milyona yaxın adam toplanmışdır. Onların başının üstündə “Qa-ra-bağ” şüarları dalğalanırdı” [12].

Ermənilər Dağlıq Qarabağı Azərbaycan Respublikasından ayırmaq haqqında qərar qəbul etdikdən 2 gün sonra, qəzəblənmiş Ağdam şəhər əhalisi etiraz aksiyası keçirdi. Sonra isə onlar etirazlarını bildirmək üçün Stepanakert şəhərinə tərəf hərəkat etməyə başladılar. Əskəran şəhərinə çatarkən onların milislər və yerli əhali tərəfindən qarşılıqlı atışma başladı. Lakin buna baxmayaraq Əskəranda münaqişə baş verdi. Ermənilər iki azərbaycanlı gənci-Əli Hacıyevi və Bəxtiyar Quliyevi odlu silahdan atəş açaraq məhv etdilər” [13, 295-296].

Dağlıq Qarabağ uğrunda baş vermiş münaqişəyə və ermənilərin Əskəran şəhərində azərbaycanlı gəncləri güllələməsinə Moskvada M.Qorbaçov fevral ayının 26-dakı çıxışında münasibət bildirərək belə demişdir: “Mən hər şeyi başa düşdüm, ancaq bir az gözləyin.”

Azərbaycan Respublikasında isə rəhbər vəzifələrdə olan şəxslər nədənsə susurdular, bəzi məqamları əhalidən gizlin saxlayırdılar ?!

Azərbaycan Respublikasında erməni separatçı və millətçi qüvvələrin antiAzərbaycan, antiQarabağ hərəkatlarına qarşı ciddi etirazlarını bildirdənlər ancaq xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə və tarixçi alim professor Süleyman Əlyarov olmuşdur. Onlar “Azərbaycan” qəzetində “Açıq məktub” dərc etdirərək bildirmişlər ki, Dağlıq Qarabağ tarixən Azərbaycan ərazisi olub. Qarabağ ermənilərinin keçirdikləri kampaniya çox təhlükəlidir. Lakin əfsuslar olsun ki, erməni təbliğatçılarından fərqli olaraq Azərbaycanlı şairin və tarixçi alimin etiraz səsi Bakıdan kənarında eşidilməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının o zamankı yüksək vəzifəli rəhbərlərinin susması və xalqımız üçün tələpəli məsələyə laqeyd münasibət bəsləməsi ermənilərin daha da fəallaşmasına şərait yaradırdı.

1989-cu ilin yanvarında SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyəti “Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində xüsusi idarə formasının tətbiq edilməsi haqqında” fərman verdi və birbaşa Moskvaya tabe olan xüsusi idarə yarandı. Xüsusi idarəyə isə, ermənipərəst əqidəli olan A.Volskini rəhbər qoydular. O da öz növbəsində ermənilərin antiAzərbaycan fəaliyyəti üçün yaşıl işıq yandırdı.

Sumqayıtda hadisələr Dağlıq Qarabağ münaqişəsi kontekstində

Millətlərarası münaqişələr zəminində SSRİ-nin dağıdılması ideyalarını əməli həyata keçirməyə çalışan qüvvələr-M.Qorbaçov və bir sıra Qərbi Avropa ölkələri siyasətçiləri, o cümlədən də erməni separatçı və millətçi ünsürlər Dağlıq Qarabağ uğrunda başlanmış ümumilli erməni hərəkatına təkən verə biləcək güclü siyasi bir bəhanə əldə etmək üçün Azərbaycan Respublikası ərazisində antierməni iğtişaşları törətmək qərarına gəldilər və bunun üçün də ən əlverişli yer kimi Sumqayıt şəhərini seçdilər.

1988-ci il fevralın 27-29-da Sumqayıtda faciəli hadisələr törədildi. Həmin günlərdə şəhərdə törədilmiş iğtişaşlar nəticəsində müxtəlif millətlərdən olan 32 adam, o cümlədən 26 erməni həlak oldu, 400 nəfərdən çox adam bədən xəsarəti aldı, 200-dən çox mənzil talan edildi, 50-dən artıq mədəni-məişət obyektinə dağıdıldı, 40-dan çox avtomaşın sındırıldı, şəhərə o vaxtkı qiymətlərlə 7 milyon rubl və ya 10 mln. Amerika dolları məbləğində maddi ziyan vuruldu. Bu iğtişaşları araşdırmaq üçün SSRİ Baş Prokurorluğu tərəfindən xüsusi cinayət işi açıldı, 444 nəfər məhkəmə qarşısında cavab verməli oldu, onlardan 400 nəfəri 10-15 sutka təcridxanalarda saxlanıldı, bir neçəsi uzunmüddətli həbs cəzasına, bir nəfəri-Əhməd İman oğlu Əhmədov isə ən yüksək cəzaya-ölüm cəzasına məhkum olundu və hökm tez-tələsik yerinə yetirildi [14, 242].

Onu da demək lazımdır ki, ilk təməl daşı qoyulan gündən əhalisi çoxmillətli olan və hətta xarici ölkələrdə də xalqlar dostluğu şəhəri kimi tanınan Sumqayıt şəhərində törədilmiş münaqişənin səbəbi nə şəhərlə, nə də şəhər əhalisi ilə bağlı deyildir. Hadisələri törətməkdə əsas məqsəd Azərbaycanlıları dünya ictimaiyyətinə barbar və zalım kimi tanıtmaya və ermənilərin onlarla bir yerdə yaşamalarının qeyri-mümkün olmasını bildirmək idi.

Sumqayıtda törətdikləri faciəli hadisələrdən sonra ermənilərin təşkil etdikləri “Tigran Mets”, “David Sasunsk”, “Andranik”, “Muş”. “Qisasçılar”, “Erməni məhkəməsi” və s. kimi terrorçu təşkilatlar Azərbaycan Respublikasının ərazisini münaqişələr meydanına çevirdilər.

1989-cu ildə Bakı-Tiflis yolunda hərəkat edən “İkarus” avtobusunu partlatdılar.

1990-cı ildə Tiflis-Ağdam yolunda hərəkat edən avtobusu partlatdılar.

1990-cı ilin yanvar ayında M.Qorbaçov özünün SSRİ-ni dağıtmaq siyasəti ilə separatçı ermənilərin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi kontekstində iki milyondan artıq əhalisi olan Bakı şəhərinə çoxsaylı hərbi qüvvələr yeritdi və vəhşicəsinə dinc əhalini qanına qəltan etdilər. Bakıda törədilmiş bu dəhşətli faciə nəticəsində 132 nəfər şəhid oldu, 700 nəfər yaralandı, çoxsaylı əhali itkin düşdü.

Tarixi şəxsiyyətlərin böyüklüyü ondadır ki, onlar öz xalqlarının qayğıkeşi və təəssübkeşi olurlar. Onların ürəyi xalqın ürəyi ilə birgə vurur, xalqın faciəsini özünün faciəsi hesab edir.

M.Qorbaçov və digərləri tərəfindən yüksək siyasi vəzifələrdən kənarlaşdırılmasına baxmayaraq, Azərbaycan xalqının XX əsrdəki tarixi şəxsiyyəti Heydər Əliyev susmadı. O. özü və ailə üzvləri ilə birlikdə böyük təhlükə qarşısında qalmasına baxmayaraq, yanvarın 21-də Azərbaycan Respublikasının Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gəldi və oraya toplaşanlar qarşısında ətraflı çıxış edərək baş vermiş faciənin səbəb və nəticələrini siyasi məharətlə təhlil etdi.

Heydər Əliyevin 21 yanvar 1992-ci ildə Moskvada Azərbaycan Respublikasının daimi nümayəndəliyindəki çıxışının bəzi məqamlarını yenidən xatırlayaq:

“Məni buraya gətirən Azərbaycanda baş vermiş faciə oldu. Mən bu barədə dünən səhər eşitdim və təbiidir ki, bu hadisəyə biganə qala bilmərəm. Buraya ilk növbədə ondan ötrü gəldim ki, burada, daimi nümayəndəlikdə, hansı ki, Moskvada Azərbaycan torpağının kiçik adacığını təşkil edir, faciə ilə əlaqədar böyük fəlakətlərə düçar olmuş bütün Azərbaycan xalqına öz başsağlığını verim. İkincisi, bu məsələyə öz münasibətimi bildirmək istəyirəm. Mən Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəsi Zöhrab İbrahimovdan xahiş edirəm ki, mənim sözlərimi, qüssəmi, səmimi başsağlığını Azərbaycan xalqına yetirsin. Əlbəttə, burada hər şeydən əvvəl günahkar Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin keçmiş birinci katibi Ə.Vəzirovdur. O bu yüksək vəzifədə işlədi, lakin vaxtında Azərbaycanda sabitlik yarada bilmədi. Əksinə, özünün düzgün olmayan hərəkətləri, yaramaz iş metodu və siyasi maneələri ilə özünü xalqına qarşı qoydu, heç cür nüfuz qazana bilmədi, özü ilə xalq arasında uçurum yaratdı.”

Heydər Əliyev çıxışında bu faciədə həm də M.Qorbaçovu və SSRİ-nin digər ali siyasi rəhbərlərini günahkar hesab etdi və dedi: “Faciənin günahkarlarının hamısı cəzalandırılmalıdır” [15, 382-384].

-1991-ci ildə ermənilər Dağlıq Qarabağın Martuni rayonunun ərazisində uçan vertolyotu vurdular və bir neçə yüksək vəzifəli azərbaycanlı həlak oldu;

-1991-ci ildə ermənilər Bakı-Moskva sərnəşin qatarını partlatdılar və insan tələfatı oldu;

-1991-ci ildə Moskva-Bakı sərnəşin qatarını partlatdılar;

-1991-ci ildə Ermənistanın Gorus şəhərində yuva salmış “Tiqran Mets” terrorçu təşkilatının üzvləri Laçın rayonunun Minkənd yaylağına gedərək azərbaycanlı çobanları qəddarlıqla qətlə yetirdilər;

-1992-ci ildə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi kontekstində M.Qorbaçovun razılığı ilə Dağlıq Qarabağın Xankəndi şəhərində yerləşdirilmiş sırayı heyətinin və komandirlərinin çoxu ermənilərdən ibarət olan Sovet ordusunun 366-cı moto-atıcı alayı Azərbaycanın Xocalı şəhərinə hücum edərək tarixdə misli məlum olmayan qəddarlıqla soyqırımı faciəsi törətdilər. Soyqırımı nəticəsində 613 nəfər dinc əhali öldürüldü. Onlardan 106-sı qadın, 83-ü uşaq, 70-i qocalar idi; 8 ailə tamamilə məhv edilmişdir; 25 uşaq hər iki valideynini itirmişdir; 130 uşaq valideynlərindən birini itirmişdir; 1275 nəfər dinc əhali əsir götürülmüşdür; 150 nəfər ağır işgəncələrlə qətlə yetirilmişdir; 487 nəfər əlil olmuşdur;

-1994-cü ildə terrorçular Bakı metrosunda partlayıcı törətdilər və ölənlər, xəsarət alanlar oldu... 2015-ci ilin yanvar ayının 22-də İsveçrənin Davos şəhərində dünya iqtisadi forumu çərçivəsində “Regionların transformasiyası: Avrasiya” mövzusunda keçirilmiş sessiyanın “Zoraki ekstremizmin öhdəsindən gəlmək” bölməsində çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Ermənistan tərəfindən müxtəlif dövrlərdə ölkəmizə qarşı 30-dan çox terror aktının həyata keçirildiyini, nəticədə 2000-dən artıq soydaşımızın qətlə yetirildiyini bildirmişdir” [16].

Beləliklə, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində xarici ölkələrin rəhbərləri ilə M.Qorbaçovun ermənilərə havadarlıq etmələri nəticəsində Dağlıq Qarabağ işğal edildi, onun ətrafındakı Azərbaycanın yeddi rayonu da ələ keçirildi, bir milyondan çox azərbaycanlı məcburi qaçqın və köçkün düşdü.

Qazaxıstan və Dağlıq Qarabağ münaqişələrindən sonra bir neçə il ərzində keçmiş Sovetlər ölkəsinin ərazisi zəncirvari milli-etnik və sosial-siyasi vulkanlara çevrildi.

Gürcüstan Respublikası, aprel 1989-cu il. Qonşu Zaqaqaziya respublikalarında millətlərarası münaqişələr cərəyan edərkən Gürcüstanda ictimai-siyasi vəziyyət sabit idi. Gürcü ziyalıları öz millətlərinin beynəlmiləl olması barədə ənənəvi nitqlər söyləyirdi. Lakin burada da çox çəkmədi ki, millətçilik hissləri özünü büruzə verməyə başladı. Aydın oldu ki, gürcü-abxaz, gürcü-oseyin-inquş münasibətləri daha gərgin və ziddiyyətlidir.

Digər respublikalardan fərqli olaraq Gürcüstanda millətlərarası münaqişə siyasi baxımdan daha ciddi idi. Abxazlar Gürcüstanın tərkibindən çıxaraq Rusiya Federasiyasına daxil olmaq istəyirdilər. Burada isə gürcülər Moskvanı günahkarlandırırdı. Əslində Moskvada da bəzi siyasi qüvvələr bu münaqişənin törədilməsində maraqlı idi. 1989-cu ilin aprel ayında ilk dəfə Suxumi və Zuxri şəhərlərində əks-gürcü mitinqləri və nümayişləri başladı və buna cavab olaraq Tiflisdə də çoxgünlük mitinqlər başlandı [17].

1998-ci ilin aprel ayının 9-da Moskva Tiflisdə demokratik şüarlarla mitinq keçirənlərə qarşı güc tətbiq etmək metodunu seçdi və faciələr baş verdi. Faciələrin qurbanlarının əksəriyyəti qadınlar olmuşdur. Gürcüstanda çoxsaylı demokratik təşkilatlar, partiyalar, hərəkatlar yekdilliklə SSRİ-dən "imperiya zülmündən" xilas olmaq tələbləri irəli sürdülər. 1990-cı ilin oktyabr ayında Gürcüstanda parlament seçkiləri keçirildi. Seçkilərdə Z.Qamsaxurdiyanın "Azad Gürcüstan" bloku qələbə çaldı və Z.Qamsaxurdiya parlamentin sədri seçildi.

Moldaviya Respublikası 1989-1991-ci illərdə. Burada başlanan milli-etnik münaqişələr mahiyyət baxımından digər respublikalardan fərqlənirdi. Münaqişənin siyasi liderləri SSRİ-nin tərkibindən çıxmağı tələb etmirdilər. Onların tələbi moldavan dilinin dövlət dili statusu alması idi. 1990-cı ilin avqust ayında respublikanın Ali Soveti dil haqqında qərar qəbul etdi. Qərar deyirdi ki, respublikada dövlət dili latın qrafikasında rumın dilidir. Burada da məqsəd ondan ibarət idi ki, Moldaviya ərazisi Rumıniyaya birləşdirilsin" [18].

Tacikistan – 1990. Tacikistanda milli-etnik münaqişələr müxtəlif siyasi qüvvələr arasında yox, qəbilələr, tayfalar arasında başlanmış və çox faciəli formada davam edərək yüz minlərlə insanın həlak olmasına səbəb olmuşdur [19, 161-170].

Baltikyanı ölkələrdə - Latviya, Litva və Estoniyada baş vermiş münaqişələr. 1988-1990. Baltikyanı respublikalarda başlanan siyasi münaqişələrin əsas məqsədi 1939-cu ildə İ.Stalinlə A.Hitler arasında sövdələşmədən sonra başlanmış gizli müqaviləyə əsasən 1940-cı ildə Latviya, Litva və Estoniyanın SSRİ-nin ərazisinə qatılması əleyhinə çıxmaq və SSRİ-dən ayrılıb suveren dövlətlər qurmaqdan ibarət idi. Sosial-siyasi münaqişələr Baltikyanı respublikalarda daha qızgın və təşkilli qaydada cərəyan etməyə başladı. Bu hərəkatların radikal qanadı Latviya, Litva və Estoniyanın SSRİ-nin tərkibindən çıxıb müstəqil dövlətlər olmasını tələb edirdi. Hərəkata rəhbərlik edən xalq cəbhələrinin qızgın mübarizəsinə tab gətirə bilməyən SSRİ Dövlət Şurası həmin respublikaların suveren dövlət müstəqilliyini bildirdi [20, 1497].

Çoxmillətli **Rusiya Federativ Respublikasında** həm Ukrayna Respublikası ilə ərazi və həm də öz daxilində milli-etnik, sosial-siyasi münaqişələr mövcud idi. Rusiya ilə Ukrayna arasında yaranmış ciddi münaqişə Krım Vilayətinin və Qara Dəniz hərbi donanmasının kimin olması problemi idi. Digər tərəfdən isə Rusiyanın tərkibində olan **oseyin-inquş münaqişəsi** və **çəçen siyasi böhranı** idi.

Məlumdur ki, XX əsrin 90-cı illərindən başlanmış bu problemlərin bəziləri son nəticədə müharibələrə çevrilmişdir və XXI əsrdə də davam edir. Bu gün Ukrayna ilə Donetsk və Luqansk vilayətləri arasında gedən müharibə də bu qəbildəndir.

XX əsrdə SSRİ-də cərəyan etmiş milli-etnik və sosial-siyasi münaqişələrin bəziləri barədə qısa məlumat verdik. Əslində isə orada münaqişə ocaqları daha çox idi. Bu barədə M.Qorbaçov özü də etiraf etmişdir. O, demişdir: "SSRİ-də 19 potensial qaynar nöqtə vardır ki, millətlərarası ərazi münaqişəsinə çevrilsin" [6, 33].

Tarixi praktika göstərir ki, sosial-siyasi və milli-etnik münaqişələrdən birdəfəlik xilas olmaq mümkün deyildir. Münaqişələr gündəlik həyat və fəaliyyət tərzinin daimi sputniki

olmaqla, sosial tərəqqinin mənbəyinə çevrilir. Münaqişələrin mənbəyi isə sosial ədalətsizlik, antaqonist mənafeələr, düşmənçilik, ziddiyyətli məqsəd güdmək və digər faktorlardan ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Оников А.А. «Первая кровь» перестройки. «Независимая газета», 17 декабря 1993 года.
2. Амальрик А. Просуществует ли Советский Союз до 1984 года? Погружение в трясину. Анатомия застоя. Сост. и общ. ред. Г.А.Хомкин. Москва. 642-675.
3. “Home”, События «Баку». Обращение группы сенаторов Конгресса США М.Горбачеву.
4. “Humanite” qəzeti, 18 noyabr, 1987-ci il
5. Ramazan Məmmədov “Sumqayıt həqiqətləri”, 2-ci kitab. Fevral hadisələri Dağlıq Qarabağ problemi kontekstində. Sumqayıt, 2010.
6. Томас де Ваал «Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Москва, «ТЕКСТ», 2005.
7. «Из стенограммы заседания Политбюро ЦК КПСС, посвященного Нагорному Карабаху, от 3 марта 1988 г.
8. «Интервью с Галыстян. 10 октябрь, 2000-й год.
9. “Комсомольская правда» qəzeti, 15 aprel 1989.
10. R.Məmmədov, S.Əsədov. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992.
11. «Советский Карабах» qəzeti, 21 fevral 1988-ci il.
12. Forgotten February, Yerevan Film Studios, 2000.
13. Филипп Бобков. КГБ и власть. Москва, Ветеран, 1995.
14. «Уголовное дело №18/53461-88. Том 29. Сумгаит, 1989.
15. Кремлевские будни Гейдара Алиева. Баку, «Адилъоглы», 2007.
16. “Respublika” qəzeti, 24 yanvar 2015-ci il.
17. «Комсомольская правда», 22 август 1992.
18. «Независимая газета», 1992, 22 сентября.
19. S.Soismatullayev. Таджикистан в феврале 1990 года. Ежегодник, 1994.
20. Ведомости Съезда Народных Депутатов СССР и Верховного Совета СССР, 1991, №37.

РЕЗЮМЕ

НАЦИОНАЛЬНО-ЭТНИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ КОНФЛИКТЫ НА ТЕРРИТОРИИ СССР В XX ВЕКЕ

Садыгов Г.Ш.

Ключевые слова: национально-этнические конфликты, Казахстан, Нагорный Карабах, Таджикистан, Грузия, Молдова, Прибалтика

В статье рассматриваются вопросы, от которых невозможно уклониться. Действительно, как случилось, что целый ряд народов, этносов и национальных групп, долгое время живущих между собою в мире и согласии, вдруг перессорились между собой. За несколько лет территория бывшего Советского Союза превратилась в цепь национально-этнических вулканов: Карабах, Таджикистан, Абхазия, Прибалтика и т.д.

SUMMARY
NATIONAL-ETHNIC AND SOCIAL-POLITICAL CONFLICTS IN THE XX CENTURY
Sadiqov H.Sh.

Keywords: *national-ethnic quarrels, Kazakhstan, Karabakh, Tajikistan, Georgia, Moldavia, Pribalovye*

The issues which are impossible to avoid are analysed in the article. Indeed, how it happened that a number of nations, nationalities and ethnic groups, a long time living with each other in peace and harmony, suddenly quarrelled with each other. For several years, the territory of the former Soviet Union turned into a chain of national and ethnic conflicts; Karabakh, Tajikistan, Abkhazia, Pribalovye etc.

Daxil olma tarixi: İlkin variant: 18.02.2015
Son variant: 26.03.2015

UOT 140.8

AZƏRBAYCANDA DEMOQRAFİK İNKİŞAF TENDENSİYALARI**FƏRHADOVA JALƏ FAMIL qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, Fəlsəfə və hüquq kafedrasının böyük laborantı
cale80@mail.ru****Açar sözlər:** əhali, demoqrafiya, miqrasiya, konsepsiya.*

Müasir dövrümüzün qlobal problemlərindən biri də demoqrafik problemdir. Adətən, bu demoqrafik problemi “demoqrafik partlayış”, həm də mənfi mənada əhali artımının “sıfır” səviyyəsi ifadələri ilə izah edirlər. Hər iki ifadə gerçəkliyi əks etdirir.

Dünya üzrə bizim eranın başlanğıcında yer kürəsində 250 milyon insan yaşamışdır. 1850-ci ildə bu say 1 milyarda, 1930-cu ildə 2 milyarda, 1960-cı ildə 3 milyarda, 1975-ci ildə 4 milyarda, 1987-ci ildə 5 milyarda, 2000-ci ildə 6 milyarda, 2005-ci ildə isə 8 milyarda çatmışdır. Təbii olaraq sual yaranır. Bizim planetimiz nə qədər insan yaşada bilər? Belə rəy mövcuddur ki, planetimiz 20 milyard insanı yaşada bilər [1, 429].

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə baş vermiş həm siyasi, həm də sosial-iqtisadi dəyişikliklər demoqrafik inkişafa ciddi təsir göstərmişdir. Lakin bu təsir demoqraflar tərəfindən lazımi səviyyədə tədqiq edilməmiş və ölkədə demoqrafik proseslərin inkişafı proqnozlaşdırılmamışdır. Demoqrafik proseslər cəmiyyətin həyatının bir çox tərəfləri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olduğundan bu əlaqə sosial-iqtisadi hadisələrin demoqrafik proseslərə və öz növbəsində demoqrafik proseslərin də sosial-iqtisadi hadisələrə təsirinin təzahürüdür. Bu onunla izah edilir ki, demoqrafiya sahəsində aparılan siyasət hər bir dövlətin sosial siyasətinin mühüm və başlıca tərkib hissəsi olmaqla, onun əsasını təşkil edir.

Demoqrafiya siyasəti nəsillərin normal təkrar istehsalının ardıcıl surətdə həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə yönəlmiş iqtisadi, sosial və hüquqi tədbirlər sistemindən ibarət olmaqla, əhalinin bütün sosial-demoqrafik təbəqələrinin köklü mənafeələrinə toxunur. Ailə-nikah, doğum, ölüm, təbii artım, adamların sağlamlığının mühafizəsi və möhkəmləndirilməsi, əhalinin məşğulluq və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, ömrünün uzadılması, miqrasiyası və s. bu kimi prosesləri özündə birləşdirən demoqrafiya siyasətində başlıca məqsəd demoqrafik hadisələrə təsir göstərən ən mühüm amilləri nəzərə alaraq, cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün mənafeyinə uyğun olan, əhalinin normal təkrar istehsalı prosesini təmin edən şərait yaradılmasına nail olmaqdır. Hər bir dövlət ölkə həyatının müxtəlif sahələrində olduğu kimi, demoqrafik sahədə də özünün siyasi xəttini qurur, onun həyata keçirilməsinə xüsusi diqqətlə yanaşır. Azərbaycan Respublikasında demoqrafik siyasətin müəyyənləşdirilməsi zamanı aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır: 1) ölkənin ərazisi; 2) mövcud demoqrafik vəziyyət; 3) əhalinin iqtisadi regionlar üzrə sıxlığı; 4) iqtisadi rayonlar üzrə əhalinin artım tempi; 5) əhali artımına münasibətlə bağlı yerli adət-ənənələr; 6) sosial-iqtisadi şərait; 7) əmək ehtiyatları və məşğulluq; 8) coğrafi-iqlim şəraiti və s. [2, 74].

Göründüyü kimi, demoqrafik siyasətin həyata keçirilməsi zamanı nəzərə alınan amillərin ümumi spektri genişdir. Bu amillərin bir-birilə uyğunlaşdırılması, onların qarşılıqlı əlaqəsinin yaradılması vacib məsələdir.

Keçmiş SSRİ-də müttəfiq respublikaların yerli və milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmırdı. Məhz bu siyasətin nəticəsində hazırda Azərbaycanda bir sıra demoqrafik problemlər yaranmışdır. Azərbaycan Respublikasının əhalisinin sayı 1897-1999-cu illəri əhatə edən 102 il ərzində dünya əhalisinə nisbətən daha sürətlə artmış (4,3 dəfə), 1 milyon 807 min nəfərdən 7 milyon 949 min nəfərə çatmışdır. Azərbaycanın əhalisinin demoqrafik vəziyyətində baş vermiş kəskin dəyişikliklər demoqrafik dəyişmələrin 4 növünü göstərməyə əsas verir [3, 57]: 1) 1913-1920-ci illərdə I dünya müharibəsi, xarici müdaxilə, vətəndaş müharibəsi, ermənilər tərəfindən

azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı siyasəti və s. hadisələr nəticəsində Azərbaycan əhalisinin sayı 387 min nəfər və ya 16,6% azalaraq 2 milyon 339 min nəfərdən 1 milyon 952 min nəfərə düşmüşdür; 2) 1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan Respublikasının əhalisinin sayı 568 min nəfər və ya 17,4% azalaraq 1940-cı ilin əvvəlindəki 3 milyon 274 min nəfərdən 1945-ci ilin əvvəlində 2 milyon 705 min nəfərə düşmüş və beləliklə də, Azərbaycan əhalisinin sayı özünün müharibədən əvvəlki səviyyəsinə yalnız 10 il sonra - 1955-ci ildə çatmışdır; 3) 1948-1953-cü illərdə Ermənistan ərazisindən 150 min nəfərdən çox azərbaycanlı öz əzəli torpaqlarından deportasiya olunmuşdur; 4) 1988-ci ildən başlayaraq erməni təcavüzü nəticəsində torpaqlarımızın 20%-i işğal edilmiş, 1 milyon nəfərədək soydaşımız qaçqın və məcburi köçkün olmuş, o cümlədən, 250 min nəfərdən artıq azərbaycanlı soydaşımız Ermənistandan qovulmuş və son 2 əsr ərzində 1,5 milyon nəfərdən çox azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından deportasiya edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının əhalisi öz milli xüsusiyyətlərinə görə miqrasiyaya az meyllidir. Azərbaycandakı miqrasiya prosesinin əsas cəhəti insanların öz doğma vətənlərini tərk etməyə az meylli olmasıdır. Azərbaycanda demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşdırılması və ölkənin demoqrafiya siyasətinin formalaşdırılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının demoqrafik inkişaf konsepsiyasının hazırlanması ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ulu öndər Heydər Əliyev 24 dekabr 1998-ci il tarixdə 51 sayılı sərəncam imzalamışdır. Bu konsepsiyada milli maraqlar əsas götürülməklə, 1994-cü ildə Qahirədə keçirilmiş əhali sakinliyi və inkişafı üzrə Beynəlxalq konfransın fəaliyyət proqramı, 1995-ci ildə Kopenhagendə sosial inkişaf naminə ümumdünya sammitində, Pekində qadınların vəziyyətinə həsr edilmiş ümumdünya konfransında qəbul edilmiş sazişlər nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının demoqrafik inkişaf konsepsiyası 1999-cu ildə təsdiq edilmişdir. Konsepsiyada qeyd olunur ki, Azərbaycanda demoqrafik inkişafın ümumi vəziyyəti, sağlamlığın pisləşməsi, doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi, əhalinin ölüm səviyyəsinin yüksək olaraq qalması (əmək qabiliyyətli yaşda), gözlənilən ömür müddətinin aşağı olması, (əsas kişilərdə), ana və uşaq ölümünün yüksəkliyi və əhalinin artım sürətinin azalması və s. problemlərlə səciyyələnir.

2013-cü il ərzində Azərbaycan əhalisinin sayı 55,3 min nəfər və ya 0,6 faiz artmışdır. Müvafiq artım sayəsində ölkə əhalisinin sayı 2013-cü il iyul ayının 1-nə olan göstəriciyə görə, 9 411,8 min nəfərə çatmışdır. Əhalinin sıxlığı bir kvadrat kilometrə 109 nəfər olub. Əhalinin 49,7 faizi kişilərdən, 50,3 faizi qadınlardan ibarət olan əhalinin 53,1 faizi şəhər, 46,9 faizi kənd yerlərində yaşayır. Cari ilin 6 ayı ərzində ölkədə 83,1 min körpə doğulub. Əhalinin hər 1000 nəfəri üçün doğum səviyyəsi 18,1 olub. Doğulanların 53,6 faizi oğlanlar, 46,4 faizi qızlardır. Körpələrdən 876-sı əkiz, 15-i isə üçəm doğulub. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında demoqrafik inkişafın ümumi vəziyyəti - sağlamlığın pisləşməsi, doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi, əhalinin ölüm səviyyəsinin (əsasən əmək qabiliyyətli yaşda) yüksək olaraq qalması, gözlənilən ömür müddətinin aşağı olması (əsasən kişilərdə), ana və uşaq ölümünün yüksəkliyi və əhalinin artım sürətinin azalması və s. problemlərlə səciyyələnir. Eyni zamanda, son dövrlərdə ölkədə mövcud demoqrafik vəziyyətin kəskinləşməsinə təsir edən mühüm amillər aşağıdakılardan ibarətdir: bazar münasibətlərinə keçid və 1988-1995-ci illərdə ölkədə yaranmış sosial-iqtisadi böhranla əlaqədar olaraq əhalinin əksər sosial-demoqrafik qruplarından və təbəqələrindən olan hissəsinin yaşayış səviyyəsinin pisləşməsi, onların arasında kəskin fərqlərin mövcud olması; sosial infrastruktur sahələrinin son dərəcə zəif inkişaf səviyyəsinin mövcud olması və əhalinin əksəriyyət hissəsinin onların xidmətindən lazımı səviyyədə istifadə etmək imkanının olmaması; Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində əhali arasında ölüm hallarının artması, respublika ərazisinin 20% işğal edilməsi, 1 milyon nəfərədək qaçqın və məcburi köçkünün mövcud olması, işğal olunmuş ərazilərdə 300 mindən çox iş yerinin itirilməsi; ölkə əhalisi arasında xəstəliklərin artması; əhali tərəfindən istehlak edilən ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə və satışına nəzarətin zəif olması; ekoloji tarazlığın pozulmasının

sürətlənməsi və ona nəzarətin zəif olması; sağlam yaşayış tərzinin ləng formalaşması və onun təbliğinin aşağı səviyyədə olması; ölkədə miqrasiya proseslərinin tənzimlənməməsi; demografik inkişaf sahəsində dövlət siyasətinin olmaması. Bu amillərin nəzərə alınmaması yaxın gələcəkdə respublikanın demografik inkişaf vəziyyətinin daha da kəskinləşməsi ilə yanaşı, ölkədə iqtisadi və sosial demografik vəziyyətin nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişməsinə, dövlət tərəfindən sosial sığortanın və pensiya təminatının maliyyələşdirilməsinin gərginləşməsinə, azuşaqlı ailə modelinin formalaşmasına, əmək potensialının kəmiyyət-keyfiyyət tərkibinin mənfi dəyişməsinə, gənclər kontingentinin azalmasına və nəticə etibarilə ölkənin milli təhlükəsizliyinə mənfi təsir edə bilər.

Əhalinin əsas keyfiyyət göstəriciləri aşağıdakılardır: 1) əhalinin sağlamlıq vəziyyəti; 2) əhalinin təhsil səviyyəsi və onun strukturu; 3) ümumi, uşaq və qadın ölümünün səviyyəti; 4) əhalinin sosial tərkibi və sosial səfərbərliyi; 5) əhalinin məşğulluq vəziyyəti və məşğulluğun sahə quruluşu; 6) əhalinin urbanizasiya səviyyəsi; 7) milli dəyərlər, ailə-məişət, adətlər və ənənələr; 8) ümumbəşəri dəyərlərə bağlılıq; 9) əhalinin ərazidaxili hərəkətinin intensivliyi və xarakteri; 10) əhalinin peşə-texniki hazırlığının səviyyəsi və strukturu.

Azərbaycan Respublikasının əhali məskunluğu sahəsindəki milli siyasəti bir sıra müstəqil, lakin sıx əlaqəli hissələrdən ibarətdir: 1) demografik siyasət - əhalinin miqrasiyası siyasəti; 2) əhalinin urbanizasiya siyasəti; 3) əhalinin məşğulluq siyasəti və s.

Azərbaycan Respublikasında demografiya sahəsində dövlətin əsas məqsədi demografik proseslərdə yaranmış mənfi meyilləri aradan qaldırmaqla, ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasına uyğun əhalinin kəmiyyət-keyfiyyət artımını təmin etməkdən ibarətdir. Demografiya sahəsində dövlət siyasətinin əsas məqsədi demografik proseslərdə yaranmış neqativ meyilləri aradan qaldırmaqla ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasına uyğun gələn əhalinin kəmiyyət-keyfiyyət artımını təmin etməkdən ibarətdir.

Demografiya sahəsində dövlətin əsas vəzifələri aşağıdakılardır: əhalinin kəmiyyət-keyfiyyətinə normal təkrar istehsal üçün zəruri olan doğum səviyyəsini təmin edə biləcək hərtərəfli şəraitin yaradılması; ölüm səviyyəsinin azaldılması, əhalinin sağlamlığının və həyatının yaxşılaşdırılması hesabına ömür müddətinin uzadılması; nikah və boşanma proseslərinin, bütünlükdə cəmiyyətin və ayrılıqda hər bir ailənin mənafeyinə uyğun tərzdə nizamlanması; ictimai tərəqqinin həm yaxın, həm də uzaq gələcəyə perspektivləri nəzərə alınmaqla miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi; respublikanın sosial-iqtisadi, siyasi və demografik mənafeələrini rəhbər tutaraq ölkə ərazisində, o cümlədən sərhəd rayonlarında və işğal edilmiş regionlarda əhalinin məskunlaşmasının yaxşılaşdırılması və demografik potensialının artırılması üçün şəraitin yaradılması; ailə institutunun mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin təbliği və mübadiləsi, sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasının normalara uyğun tənzimlənməsi və s.

Demografiya sahəsində dövlət siyasətini aşağıdakı prinsiplər əsasında müəyyənləşdirildiyini deyə bilərik: demografiya siyasətinin respublika vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə tam uyğun qurulması və hər kəsin milliyyətindən, irqindən, cinsindən, yaşından, dini etiqadından, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, siyasi və digər əqidəsindən asılı olmadan həyata keçirilməsi; sabitlik və uzunmüddətlik – demografik siyasətin sabit və məqsədyönlü olub uzun müddəti əhatə etməsi; sosial ədalətlik – bütün sosial-demografik qruplardan və təbəqələrdən olan əhalinin (qadınların, kişilərin, gənclərin, pensiyaçıların, əlillərin, qocaların, qaçqın və məcburi köçkünlərin və s.) mənafeələrinin qorunması; komplekslik - görülən tədbirlərin ayrı-ayrılıqda deyil, sistem halında, maksimum mümkün olan demografik nəticələr almaq məqsədi ilə demografik inkişaf proqramının həyata keçirilən digər proqramlarla qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda həyata keçirilməsi (təhsil, səhiyyə, miqrasiya, məşğulluq, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və s.); elmilik - demografiya siyasətinin elmi əsaslar üzərində qurulması; təhsil, məşğulluq və tibbi xidmət, o cümlədən cinsi və reproduktiv sağlamlığın və ailənin planlaşdırılması sahələrində cinslər arasında bərabərliyin bərqərar olmasına yardım edilməsi; Azərbaycan Respublikasında

ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və sabit iqtisadi inkişafın təmin edilməsi; ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının həm bugünkü, həm də gələcək nəslin hərtərəfli inkişafına yönəlməsinin təmin edilməsi.

Demoqrafiya sahəsində dövlət siyasətinin gələcəyə istiqamətlənmiş milli prioritetləri isə aşağıdakılardan ibarətdir: əhalinin, xüsusilə, ana və uşaqların, eləcə də əmək qabiliyyətli yaşında olanların ölüm səviyyəsinin ardıcıl surətdə azaldılması yolu ilə cinslər və yaşlar üzrə ömür müddətinin uzadılması; aztəminatlı uşaq ailələrə, əlillərə, qaçqın və məcburi köçkünlərə ünvanlı sosial yardımın göstərilməsi; əhalinin bütün sosial-demoqrafik qrupları və təbəqələri üçün sağlam həyat tərzinin təmin edilməsi; ana və uşaqların sosial müdafiəsi və mühafizəsinin gücləndirilməsi; əhalinin sağlamlığının və həyatının yaxşılaşdırılması (qida məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, suyun, havanın çirklənməsinin qarşısının alınması, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yoluxucu və cinsi yolla keçən xəstəliklərin qarşısının alınması və təcridən ləğv edilməsi və s.); əhalinin reproduktiv sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi, ailənin planlaşdırılması xidmətinin inkişafı və bu barədə əhalinin məlumatlandırılması və məlumat almalarının təmin edilməsi; tam məhsuldar və dəyərli həyat tərzinin təmin edilməsi məqsədi ilə təhsil və məşğulluq sisteminin inkişaf etdirilməsi; aztəminatlı əhaliyə, o cümlədən, çoxuşaq ailələrə, əlillərə, qaçqın və məcburi köçkünlərə və s. pulsuz səhiyyə xidmətinin göstərilməsi; əhalinin demoqrafiya sahəsində biliklərinin yüksəldilməsi, təhsil müəssisələrində demoqrafiyanın tədris olunması və demoqrafiya sahəsində elmi tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi; miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi [4, 66].

Prezident İlham Əliyev 2014-cü ildə gənclərlə görüşündə Azərbaycanda demoqrafik vəziyyətin çox müsbət olduğunu bildirmişdir. Dövlətimizin başçısı hər il orta hesabla 170-180 min körpənin dünyaya gəldiyini demişdir. Prezident vurğulamışdır ki, “iş yerlərinin açılması daimi proses olmalıdır. Çünki əhalinin artımı əlbəttə ki, bizim üçün böyük güc mənbəyidir. Əhali artır və artmalıdır. “İş yerlərinin, yeni müəssisələrin açılması gərək elə sürətlə getsin ki, işsizlik aşağı səviyyədə olsun. Ölkəmizin uğurlu inkişafı sayəsində bu proses təmin ediləcəkdir. Ancaq bütün bu işlərin əsasında, təməlinə bizim milli dəyərlərimiz dayanır”.

Beləliklə, Azərbaycanda Respublikasında demoqrafik siyasətin təhlili əsasında deyə bilərik ki, bu sahə dövlətin milli prioritetləri sırasındadır. Bu sahədə əsas prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi isə Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturlarında demoqrafik birliklərin sağlam istiqamətdə inkişafı üçün mühüm zəmin yaradır.

Elmi yeniliyi: Azərbaycanda əhalinin demoqrafik vəziyyətinin öyrənilməsi və sosial təhlili müstəqillik qazandıqdan sonra ən az tədqiq olunan sahələrdən biridir. Məqalədə demoqrafiyanın mahiyyəti, Azərbaycan Respublikasının demoqrafik inkişaf konsepsiyasının məqsədi, vəzifələri və prinsipləri müqayisəli şəkildə geniş təhlil olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Elmi məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, oxucu, xüsusən də tələbə və gənclər Azərbaycanda demoqrafik dəyişmələrin tarixi mərhələləri, mövcud demoqrafik statistik göstəricilərdən xəbərdar olmaları baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İmanov H. Fəlsəfənin əsasları. Bakı: Turan evi, 2007, 438 s.
2. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və korporativ təhlili. Bakı: Gənclik, 2003, 372 s.
3. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Bakı: MBM, 2012, 408 s.
4. Abbasova Q., Hacıyev Z. Sosial fəlsəfə. Bakı: Ayna Mətbu evi, 2001, 505 s.
5. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması. 1999-ci il /Azərbaycan Respublikası. Dövlət Statistika Komitəsi. IV cild, I cild. Bakı: Səda, 2000. 582 s.

6. Əliyev A., Qasımov N. Azərbaycanca əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin aktual problemləri. Bakı: Səda, 2000, 226 s.

РЕЗЮМЕ
ТЕНДЕНЦИИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
Фархадова Ж.Ф.

Ключевые слова: население, демография, миграция, концепция

Изменения, произошедшие в Азербайджане в последние годы, как в политической, так и в социально-экономической сфере, оказали существенное влияние на развитие демографической ситуации в республике. В статье рассматриваются демографические изменения в Азербайджане и определяется 4 этапа развития. С целью улучшения демографической ситуации и формирования целенаправленной демографической политики в этой области в Азербайджанской Республике в 1998 году по инициативе Г.Алиева была принята концепция демографического развития.

SUMMARY
SOCIAL ANALYSIS OF DEMOGRAPHIC SITUATION IN AZERBAIJAN
Farhadova J.F.

Key words: population, demography, migration, conception

Both political and social-economical changes occurred last years in Azerbaijan had a serious impact on demographic development in the country. In this article is had a scientific excursion to the history of demographic changes in Azerbaijan and are pointed 4 parts of this development. Demographic development conception of Azerbaijan was accepted in 1998. In order to form purposeful demographic policy and to improve the demographic situation in this field was accepted demographic development conception of Azerbaijan Republic on the initiative Heydar Aliev.

Daxil olma tarixi: İlkin variant: 04.02.2015
Son variant: 27.02.2015

UOT 140.8

MƏDƏNİYYƏT DƏYƏRLƏR SİSTEMİNDƏ**NƏBIYEVA YEGANƏ İSLAM qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, Fəlsəfə və Hüquq kafedrasının böyük laborantı
nebiyeva 73@mail.ru*

Açar sözlər : cəmiyyət, mədəniyyət, maddi mədəniyyət, mənəvi mədəniyyət, cəmiyyət həyatı, sivilizasiya

Hələ çox qədim zamanlardan başlayaraq mədəniyyət problemi diqqət mərkəzində olmuş və ona müxtəlif mövqelərdən münasibət bildirilmişdir. Ona görə də “mədəniyyət” anlayışı müxtəlif mənalar, çalarlar kəsb etmişdir. Məsələn, “mədəniyyət” termini özünün ilk, ənənəvi anlamında (latın dilində “culture”) “torpağı şumlamaq, belləmək, əkib-becərmək” mənalarında işlədilmişdir. Lakin sonralar yunan və Roma filosofları ona yeni bir mənə verməklə, insanların intellektual səviyyəsinə, onların təhsil və tərbiyəsinə, maddi və mənəvi sahələrə şamil etmişlər.

İslam fəlsəfəsinin yaranması və inkişafı “mədəniyyət” anlayışının daha geniş mənə kəsb etməsinə səbəb olmuşdur. “Mədəniyyət” ərəb sözü olub, öz əhatə dairəsinə görə insanların fiziki və əqli fəaliyyətlərinin, demək olar ki, bütün sahələrini özündə əks etdirir. Qədim Şərqi böyük mütəfəkkirləri Nizamülmülkün “Siyasətnamə”, Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nəsir”, İbn Xəldunun “Müqəddimə” əsərlərində yüksək mədəniyyətli insan deyərək, hər şeyi bilən, hazırcavab, dövrün iqtisadi-siyasi problemlərindən baş çıxara bilən adamlar nəzərdə tutulurdu. Deməli, orta əsrlərdə bu anlayış həm maddi fəaliyyətə, həm də mənəvi sahələrə aid edilmişdir.

Mədəniyyət – cəmiyyətin mənəvi sərvətlər məcmusudur, həmçinin onların yaradılması qabiliyyəti və bəşəriyyətin tərəqqisi üçün onlardan istifadə etmək, onları nəsil-dən-nəslə vermək bacarığıdır. Mədəniyyət Yer üzündə bəşər cəmiyyətinin yaranması ilə eyni vaxtda meydana gəlmişdir. İnsanın ictimai tərəqqi yolunda atdığı hər bir addım eyni zamanda mədəniyyətin inkişafında irəliyə doğru addımdır [1, 346].

Müxtəlif dövrlərdə insanlar fərqli yaşamışlar. Onların maddi həyatı dəyişdikcə, şüuru, həyat tərzi, dünyagörüşü də dəyişmişdir. İnsanlar arasında onların tarixi inkişafından, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin xarakterindən irəli gələn fərq öz ifadəsini mədəniyyətdə də tapmışdır. Hər bir tarixi dövr, ictimai-siyasi cəmiyyət forması bu mənada öz mədəniyyətinə, ancaq ona xas olan mədəniyyətə və tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinə malik olmuşdur. Mədəniyyət ümumtarixi xarakter daşıyır və keçmiş tarixlə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Bununla bərabər, hər bir mövcud zamanda mədəniyyət konkretir, tarixidir [2, 413].

Bəşər tarixində mədəniyyətlər çoxluq təşkil edir və bir sıra mədəniyyət tipləri mövcuddur. Hər bir mədəniyyət özünün spesifik səmərəliliyi, bundan irəli gələn mənəviyyət, əxlaq və incəsənətində də təzahür edir. Bu mənada mədəniyyətlər unikal və təkrarolunmazdır.

Mədəniyyətin mahiyyəti insanın malik olduğu bacarıq, təcrübə və qabiliyyətin gerçəkləşməsi nəticəsində formalaşır inkişaf edir. O, özlüyündə insanın sosial keyfiyyətlərini, düşüncəsini, iradəsini, onun başqa insanlara və cəmiyyətə münasibətini əks etdirir. Mədəniyyət insanın ruhlandırıcı fəaliyyəti olaraq onun idraki qabiliyyətinin inkişafını, biliyini, estetik zövqünü və digər keyfiyyətlərini ifadə edir. Mədəniyyət fəaliyyətlə bağlıdır, fəaliyyət isə insan yaradıcılığı sayəsində mövcuddur. İnsanın fəaliyyəti prosesində inkişaf mədəniyyətin mövcudluğunun şəxsiyyətə məxsus formasıdır. İnsan müxtəlif əşyalar aləmi yaratmaqla bir vaxtda özünü də yaradır, öz ictimai münasibətlərini formalaşdırır. Nəticə etibarilə insan mədəniyyət aləmində yalnız fəaliyyət göstərən canlı vücut kimi yox, həm də öz-özünə dəyişən canlı varlıq kimi və eyni zamanda öz fəaliyyətinin nəticəsi kimi çıxış edir.

Mədəniyyəti insanın inkişafı, təkmilləşməsi ilə əlaqələndirmək ənənəsi hələ qədim dövrlərdən başlanmışdır və sonrakı dövrlərdə də daim təzələnməmişdir. Bu ənənənin əsasını insana

təbiətin məhsulu kimi yox, tərbiyəvi məhsul kimi baxılması təşkil edir. Əgər təbiətə təsir göstərilməsi prosesində əşyalar mədəniyyəti yaranırsa, tərbiyə yolu ilə isə bir mədəni varlıq olmaq etibarilə insanın özü təşəkkül tapır. Buradan da mədəniyyətin ilk növbədə tərbiyəvi fəaliyyət sahəsi kimi izahı əmələ gəlir. Onun məqsədi insanı bir fiziki varlıq kim yox, ictimai varlıq kimi “ikinci dəfə dünyaya gətirməkdir.”

Adətən, mədəniyyət ictimai həyatın müəyyən sahələrini əhatə edən bir hadisə kimi və bu mənada cəmiyyətin müəyyən “hissəsi” kimi nəzərdən keçirilir. Lakin bir halda ki, mədəniyyətin əsl mənbəyini və əsasını insan fəaliyyəti, dünyanı və insanın özünü dəyişən fəaliyyət təşkil edir, onda ictimai münasibətlər bu fəaliyyətin subyektivi olan insanın inkişaf göstəricisi, meyarıdır. Mədəniyyət nə cəmiyyətin “hissəsinə”, nə də onun ayrıca funksiyasına bərabər tutula bilməz. Mədəniyyət fəaliyyət subyektləri olan insanların bütün ictimai əlaqə və münasibətlər məcmusunu əhatə edir. O, tarixi inkişaf prosesində bəşəriyyətin nail olduğu ictimai qüvvə və sərvətlərin səviyyəsini göstərir.

Mədəniyyətin subyektivi fərd, sosial qrup və ya bütövlükdə cəmiyyətdir. O, insan zəkasının təəcəssümüdür, insanın mənəvi dünyasıdır, onun özünü müəyyən etməsi və şəxsiyyətin mövcudluğu üsuludur [3, 362]. Maddi mədəniyyət – insanın təbii gerçəkliyi mənimsəməsinin göstəricisidir: əmək alətləri, yaşayış vasitələri, binalar, geyim növləri, memarlıq nümunələri, körpülər tikmək, meşə zolaqları, bitki və heyvan növləri yetişdirmək s. Mənəvi mədəniyyətə isə hər şeydən əvvəl, elm və onun nailiyyətlərinin istehsal prosesinə tətbiqi səviyyəsi, təhsil, tərbiyə, incəsənət, tibbi xidmət, cəmiyyət üzvlərinin davranış normaları, adət-ənənələr, adamların tələbat və mənafeələrinin inkişaf səviyyəsi və s. daxildir. Real həyatda vahid mədəniyyət sisteminin bu ünsürləri sıx əlaqədədir və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Mədəniyyətin müasir inkişafı dövründə bu, daha aydın təzahür edir. Elmi-texniki inqilab qanunauyğun olaraq maddi və mənəvi mədəniyyətlərin getdikcə daha böyük inteqrasiyasına gətirib çıxarır. Bir tərəfdən, mənəvi mədəniyyətin maddi cəhətinin rolu və əhəmiyyəti durmadan artır (kütləvi informasiya və təbliğat vasitələri, radio, mətbuat, televiziya, kino inkişaf edir), digər tərəfdən, maddi mədəniyyətdə onun mənəvi cəhətləri böyük rol oynayır (istehsal “əmləşir”, tədris cəmiyyətin bilavasitə məhsuldar qüvvəsinə çevrilir, istehsalat estetikasının rolu artır və s.). Maddi və mədəni mədəniyyətlərin qovuşuğunda elə ictimai hadisələr (dizayn, elmi-tədqiqat və onun nəticələri, istehsalat təlimi və s.) baş verir ki, onları təkcə maddi mədəniyyətə, yaxud yalnız mədəni mədəniyyətə aid etmək olmaz. Bütün bunlar ictimai hadisə olmaq etibarilə mədəniyyətin bütövlüyünü sübut edir.

Mədəniyyət sahələrinin hər biri insanın ictimai varlıq kimi inkişafına spesifik təsir göstərir. Belə ki, insanların maddi-dəyişdirici fəaliyyətinin məqsədi (bu fəaliyyət prosesində, əlbəttə, insanlar da inkişaf edir, onların təcrübəsi, bilik və bacarıqları zənginləşir), hər şeydən əvvəl, müəyyən maddi tələbatı ödəmək, bunun üçün müəyyən nemətlər yaratmaqdır. Mənəvi fəaliyyət sahəsində isə “insanyaradıcı” funksiya başlıca əsas funksiyaya çevrilir. Bu, bütün mədəniyyət sistemində mənəvi mədəniyyətin yerini və rolunu müəyyən edir. Təsədüfi deyildir ki, məhz mənəvi mədəniyyət sahəsində keçmiş zamanlardan bəri mədəni fəaliyyəti həyata keçirmək üçün geniş təsisatlar və müəssisələr şəbəkəsi (teatrlar, muzeylər, konsert salonları, sonralar isə klublar, kinoteatrlar və s.) mövcuddur.

Real həyatda maddi və mənəvi mədəniyyət bir-birindən ayrılmazdır. Belə bir məqamda sual ortalığa çıxır: bəşəriyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində bu vəhdət özünü necə büruzə verir? Suala cavab yekdildir: cəmiyyətin inkişaf demoqrafiyası, texniki imkanların yüksəlməsi, mədəniyyət məhsullarının zaman və məkan çərçivəsində ötürülməsi imkanlarının genişləndirilməsi bu prosesin baş verməsinin başlıca amilləridir [4, 17]. Eyni zamanda da qeyd etməliyik ki, cəmiyyətin insanlar tərəfindən yaradılmış maddi və mənəvi sərvətlər sistemi mədəniyyətin mövcudluğunun yalnız zahiri formasıdır. Onun əsl məzmununu isə, insanın özünün inkişafındadır, onun ictimai mövcudluğunun çoxcəhətliyində və bütövlüyündə, onun qabiliyyətinin, tələbatının, ünsiyyət formalarının zənginliyindədir. Geniş mənada mədəniyyət,

yəni onun hər 2 təzahür forması- maddi və mənəvi mədəniyyət məkan və zaman çərçivəsində insanları birləşdirərək konkret ictimai funksiyaların reallaşdırılmasını təmin edir. Daha sadə dildə desək, mədəniyyət bizə kim olduğumuzu, harada yaşadığımızı, öz həyatımızı necə qurmalı olduğumuzu və bu həyatda nəyin daha vacib olduğunu anlamağımıza kömək edir. [5, 50]

Mədəniyyətin yüksək səviyyəsi sivilizasiyadır. Sivilizasiya adətən “mədəniyyət” sözünün sinonimi kimi işlədilir. Bir çox tədqiqatçılar mədəniyyətlə sivilizasiyanı eyniləşdirməyə, bəziləri isə onları qarşı-qarşıya qoymağa çalışırlar. İkincilər “mədəniyyət” deyərkən mənəvi mədəniyyəti, “sivilizasiya” deyərkən maddi mədəniyyəti nəzərdə tuturlar. Əslində isə “mədəniyyət” və “sivilizasiya” biri digərinə nə qədər yaxın anlayışlar olsa da, onları fərqləndirən cəhətlər vardır.

Əvvəla, onu demək lazımdır ki, “mədəniyyət” daha geniş anlayış olub, “sivilizasiya”-nı da özündə birləşdirir. İkincisi, “sivilizasiya” termini çox zaman cəmiyyətin müəyyən bir tarixi inkişaf pilləsinə aid edilir. Üçüncüsü, “sivilizasiya” anlayışı millilikdən daha çox regional sahələri, bir neçə dövlətin sərhədləri daxilində olan ərazilərdəki mədəniyyətin səviyyəsini göstərdiyi halda, maddi mədəniyyət hər bir millətə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətləri əks etdirir. Dördüncüsü, müəyyən bir sivilizasiya daha tez parlayıb sönə bildiyi halda, mədəniyyət nisbətən sadə və uzunömürlü olur, çox yaşayır və sonrakı nəsillər tərəfindən daha tez qavranılır. Beşincisi, mədəniyyətin bir neçə qolu, növü, şaxəsi olduğu halda, sivilizasiyada bunu müşahidə etmək mümkün deyildir. Məsələn, siyasi mədəniyyət, məişət mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti və s. Halbuki, “siyasi sivilizasiya”, “məişət sivilizasiyası”, “nitq sivilizasiyası”, “davranış sivilizasiyası” və s. ifadələri işlətmək qeyri-mümkündür.

Qeyd etdik ki, mədəniyyət və sivilizasiya fərqli xüsusiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, həm də bir-biri ilə əlaqə, vəhdət təşkil edir. Mədəniyyətsiz sivilizasiya mövcud ola bilərmi və ya əksinə? Mədəniyyətsiz zəkanın olması mümkündürmü? Şübhəsiz ki, xeyr. Mədəniyyət sivilizasiya üçün əsas, mənəvi dəyərlərdən ibarət özül rolunu oynayır.

Mədəniyyətin dörd əsas elementi vardır. Birinci element ümumi anlayışlardır ki, insanlar onun köməyi ilə dünyanın və özlərinin dərin təcrübəsini ümumiləşdirirlər. İkinci element qarşılıqlı fəaliyyətdir. Hər bir mədəniyyət, onu yaradanların kimliyindən, hansı xalqa mənsubluğundan asılı olmayaraq başqaları ilə əlaqədə inkişaf edir. Mədəniyyətin üçüncü elementini dəyərlər təşkil edir. Ümumbəşəri dəyərlərlə milli-mənəvi dəyərlər həmişə vəhdət təşkil edir. Nəhayət, dördüncü element qayda və normalardan ibarətdir ki, onlar vasitəsilə insanlar mədəniyyətə olan münasibətlərini dəyərləndirirlər

Digər xalqların mədəniyyətləri, onların özünəməxsus xüsusiyyətləri və cəhətləri ilə tanışlıq hər bir insana öz milli mədəniyyət və incəsənətini daha dərinləndirərək dərk etmək üçün çox böyük kömək edir. Təkcə digər mədəniyyətləri öyrənməklə işi bitmiş hesab etmək olmaz. Burada həm də doğmalığ, yaxınlıq axtarmaq məqsəduyğundur. Müasir sivilizasiya üçün zəruri və aktual olan mədəniyyətlərin dialoqu yalnız bu yolla mümkündür.

Dünya mədəniyyəti tarixinin, müasir mədəniyyətlərin rəngarəngliyinin, müxtəlif ölkə və xalqların mədəni özünəməxsusluğunun öyrənilməsi və mənimsənilməsi sayəsində bəşəri birliyə, hər bir fərdin özünüinkışafına, sivilizasiyanın irəliləyişi yollarında müasir qlobal problemlərin həllinə nail olmaq mümkündür.

Elmi yeniliyi: Məqalədə mədəniyyətin strukturunun nəzəri-sistemli təhlili aparılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə əldə olunan nəticələr cəmiyyətin mədəni həyatının müxtəlif sahələrinin öyrənilməsi zamanı mühüm mənbə rolunu oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Şükürov A. Fəlsəfə. Bakı: Elm, 1997, 381 s.
2. İmanov H. Fəlsəfənin əsasları. Bakı: “Turan evi”, 2007, 438 s.
3. Əmirov M. İnsan və cəmiyyət. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2010, 581 s.

4. Manafova M., Əfəndiyeva N.T., Şahhüseynova S.A. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Bakı: Sabah, (2008) 2010, 876 s.
5. Реардон Б.А. Образование в области культуры мира в гендерной перспективе. Баку: Издательско-полиграфический Дом “Абилов, Зейналов и сыновья”, 2004, 219 с.

РЕЗЮМЕ
КУЛЬТУРА В СИСТЕМЕ ЦЕННОСТЕЙ
Набиева Е.И.

Ключевые слова: *общество, культура, культура материальная, культура духовная, общественная жизнь, цивилизация*

В статье анализируется важная роль культуры в развитии общественной жизни. Здесь рассматриваются структура культуры и другие вопросы, в том числе функции культуры, ее взаимоотношение с цивилизацией и делаются важные научные выводы. Также исследуются две основные формы культуры в жизни: культура материальная и ставшая неотъемлемой частью общественной жизни – культура духовная.

SUMMARY
CULTURE IN THE SYSTEM OF VALUE
Nabiyeva Y.I.

Key words: *society, culture, material culture, spiritual culture, social life, civilization*

In the article the important role of culture in the life of society is analysed. Here the structure of the culture, its functions and the mutual connection with civilization. Are investigated and the important scientific results are taken out. Two forms of the culture – material culture and spiritual culture, wich are integral parts of the social life are analysed too.

Daxil olma tarixi: İlkin variant: 04.02.2015
Son variant: 27.02.2015

UOT 328

**AZƏRBAYCAN DİASPORASININ YARANMASI VƏ
FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ****ƏHƏDOVA SƏBİNA NAZİM qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, Qədim və orta əsrlər tarixi kafedrasının laborantı
cale80@mail.ru**Açar sözlər: diaspora, maraq, icma, fəaliyyət*

"Diaspor" qədim yunan sözü olub, hərfi mənada "səpələnmə" deməkdir. Bu sözün yaranma tarixi yunanların eramızdan xeyli əvvəl başladıkları işğal və köçürülmə dövrünə təsadüf edir. Müxtəlif ölkələrə hərbi yürüşlər zamanı yunan ordusu əsgərlərinin bir hissəsi işğal edilmiş ərazilərdə məskunlaşmış və buranın daimi sakinlərinə çevrilmişdilər. "Diaspor" kəlməsi də məhz onların dilindən yaranmışdır. Fəaliyyət dairəsindən, məşğuliyyətindən və dini etiqadından asılı olmayaraq hər hansı bir etnosa aid adamların müəyyən zaman kəsiyində öz tarixi vətənlərindən kənarında məskunlaşmaları və ictimai fəaliyyəti bilavasitə diasporun formalaşması ilə nəticələnir [1, s.24].

Müəyyən ictimai-siyasi, iqtisadi-sosial və digər səbəblər nəticəsində tarixi-etnik ərazilərindən kənara zorla, yaxud könüllü mühacirət edərək, xaricdə kompakt icma halında yaşayan, milli-mədəni mənsubiyyətini qoruyub saxlayan və inkişaf etdirən, tarixi vətəni ilə mütəmadi əlaqələr quran həmvətənlər, həmçinin dil, din, mənəvi-mədəni dəyərlərə bağlılıq baxımından özünü azərbaycanlı sayan şəxslər Azərbaycan diasporunu təşkil edir. Tarix göstərir ki, dövlətçiliyin inkişafında diaspor amili mühüm yerlərdən birini tutur. Bu, dövlətin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artması və təsir imkanları əldə etməsi ilə bağlıdır. Bundan əlavə, beynəlxalq münasibətlər sistemi diasporu özündə siyasət, mədəniyyət, cəmiyyətlər, birliklər və s. birləşdirən institutlaşmış funksional tərkib kimi qəbul edir. Azərbaycan Respublikası da beynəlxalq aləmin tərkib hissəsi olduğuna görə, diaspor amili dövlətçiliyimizin inkişafı və Azərbaycanın dünyadakı nüfuzunun və təsir imkanlarının artması yönündə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla dünyanın 70-dək ölkəsində təqribən 50 milyona yaxın azərbaycanlı yaşayır. Tarixi ərazilərində yaşayan, hər hansı mühacirət faktı baş vermədən, yalnız müəyyən ictimai-siyasi hadisələrin gedişində yaranan sərhəd dəyişmələri nəticəsində xarici ölkə vətəndaşlarına çevrilmiş həmvətənlər - İranda, Gürcüstan və Rusiya Federasiyasının Azərbaycanla həmsərhəd rayonlarında yaşayan etnik azərbaycanlılar diaspor hesab olunmur.

Azərbaycan diasporunun təşəkkülü, formalaşması və inkişaf tarixi bilavasitə xalqın mühacirət tarixi ilə bağlıdır. Azərbaycanlıların xarici ölkələrə mühacirəti tarixən qədim köklərə malik olsa da, sistemli şəkildə bu proses XIX əsrin birinci yarısındakı siyasi-hərbi münaqişələr, İran-Rusiya müharibələri, Qafqaz regionundakı məcburi miqrasiya prosesləri ilə bağlıdır. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra tarixi Azərbaycan ərazilərinin Araz çayı boyunca iki yerə parçalanması, Şimali Azərbaycan xanlıqlarının çar Rusiyası təbəəliyini qəbul edərək vahid inzibati-ərazi bölgüsü halında birləşməsi bir tərəfdən xalqın təmərküzləşməsi prosesinə təkan vermişdisə, digər tərəfdən çarizmin siyasətindən narazı qalanların xarici ölkələrə kütləvi mühacirəti ilə nəticələnmişdir. XIX əsrdə ayrı-ayrı azərbaycanlıların imperiya mərkəzinə könüllü mühacirəti də baş vermişdir. Bu əsrdə Mirzə Kazım bəy, Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Əbuturab Vəzirov, Xan Naxçıvanski, Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski və b. tanınmış azərbaycanlılar Rusiyanın elm, mədəniyyət, xarici siyasət və digər sahələrində çalışmaqla dövlətin iqtisadi, siyasi, hərbi qüdrətinin artmasına yardım göstərmişlər [2, s.57].

XX yüzildə xarici ölkələrə azərbaycanlıların mühacirəti intensiv xarakter almışdır. Bu müddət ərzində baş vermiş iki dünya müharibəsi, istər Şimali, istərsə Cənubi Azərbaycanın daxil olduğu metropoliyalarda köklü ictimai-siyasi dəyişikliklər, sosial inqilablar, həmvətənlərimizin

növbəti dəfə xaricə kütləvi köç etmələri ilə nəticələnmiş, bu köç əsrin sonlarında Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik ənənələrini bərpa etməsi zamanınadək aşağıda adı çəkilən dalğalarla həyata keçmişdir:

- 1905-07-ci il birinci Rus inqilabı və Cənubi Azərbaycanda Səttarxan hərəkatı;
- Birinci Dünya müharibəsi, 1918-20-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) yaranması və süqutu, Cənubi Azərbaycanda Xiyabani inqilabı;
- İkinci Dünya müharibəsi; Cənubi Azərbaycanda 1945-46-cı illərdə Azərbaycan Milli Hökumətinin yaranması və süqutu;
- 1970-80-ci illər keçmiş Sovet Azərbaycanından digər ittifaq respublikalarına könüllü miqrasiya, 1979-cu il İran İslam inqilabı nəticəsində Cənubi Azərbaycandan əsasən Avropaya siyasi miqrasiya;
- Türkiyədə yaşayan azərbaycanlıların 1950-60-cı illərdə Avropaya iqtisadi miqrasiyası.

AXC-nin süqutundan sonra Azərbaycandan Türkiyə Cümhuriyyətinə mühacir axını kəskin artaraq 50 mini ötmüşdür. Xaricdə siyasi mühacirətin əsas hissəsini təşkil edən şəxslərin (M. Ə. Rəsulzadə, Ə. Topçubaşov, M. Məmmədzadə, C. Hacıbəyli, M. Vəkilov, Ə. Ağayev, S. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə, X. P. Sultanov, Ş. Rüstəmbəyov, Ə. Şeyxülislamov, N. Şeyxzamanlı və b.) məqsədyönlü ictimai fəaliyyətləri o dövrdə müxtəlif zamanlarda vətəndən mühacirət etmiş digər azərbaycanlıların fəaliyyətlərindən əsaslı fərqlənmişdir. XX əsrin 20-ci illərindən xaricdə nəşr olunan Azərbaycan diasporunun ilk mətbu orqanları - "Yeni Qafqasiya", "Azəri-Türk", "Odlu Yurd", "Bildiriş", "İstiqlal", "Qurtuluş", "Azərbaycan" kimi qəzet və jurnallar, bundan əvvəl qonşu ölkələrdə azərbaycanlıların nəşr etdirdikləri "Əxtər", "Şahsevən", "Şəms", "Fikri-İstiqbal", "Bürhani-Tərəqqi", "Millət", "Nur", "Kavə", "İranşəhr" və digərlərindən fərqli olaraq sırf diaspor problemlərini, tarixi vətənin siyasi-ictimai, iqtisadi-sosial durumunu diqqət mərkəzinə çəkir, mətbuat vasitəsilə mühacirət həyatı yaşayan həmvətənləri vahid mərkəz ətrafında cəmləşdirməyə çalışırdı.

Xaricdə ilk mütəşəkkil milli icmaların meydana gəlməsi İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrə aiddir. 1949-cu ilin fevralında Türkiyə Cümhuriyyətinin paytaxtı Ankara şəhərində M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə yaradılmış "Azərbaycan Kültür Dərnəyi" Azərbaycan diasporunun təşkilatlanması yönündə ilk addım olmuşdur. 1956-cı ildə təsis edilən "Azərbaycan-Amerika Cəmiyyəti" (AAC, qərargahı Nyu-Cersi ştatında yerləşir) Azərbaycan diasporunun nüfuzlu qurumlarından biridir. Xüsusilə, 1990-cı il 20 yanvar faciəsindən sonra yaranmış yeni diaspor təşkilatları fəaliyyətlərini daha da canlandırmışlar. Həmin illər xaricdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan cəmiyyətlərindən biri də Moskva şəhərində yaşayan ziyalılar, elm və mədəniyyət xadimlərinin təşəbbüsü ilə 1988-ci ildə əsas qoyulmuş "Ocaq" Mədəniyyət Mərkəzi idi. Cəmiyyətin "Çıraq" adlı mətbu orqanı olmuşdur. Hazırda "Ocaq" Mədəniyyət Mərkəzi Rusiya ərazisində Azərbaycan diasporunun vahid mərkəzi olan Ümumrusiya Azərbaycanlıları Konqresinin (ÜAK) strukturuna daxil edilmişdir. Keçmiş SSRİ məkanında meydana gəlmiş Azərbaycan cəmiyyətləri sırasında ötən əsrin 80-ci illərində Baltıyanı ölkələrdə yaradılmış diaspor təşkilatları da vardır: Litva Respublikasında "Litva azərbaycanlıları cəmiyyəti" (1988, Vilynüs), Latviya Respublikasında "Azəri" cəmiyyəti (1988, Riqa) və Estoniya Respublikasında "Ocaq" icması (1988, Tallin). Hər üç respublikada ümumilikdə 20 mindən artıq azərbaycanlı yaşayır. Onların əksəriyyəti ittifaqdaxili iqtisadi əlaqələr zəminində buraya miqrasiya etmişlər. 1992-ci ildən Riqada Bazar günü məktəbləri fəaliyyət göstərir və burada azərbaycanlı uşaqlar Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və tarixi ilə yaxından tanış olurlar. "Azərbaycan Mədəniyyət Cəmiyyəti" (1990) Avstriyanın paytaxtı Vyanada təsis edilmişdir. 1990-cı il noyabrın 3-də İstanbul şəhərindəki Atatürk Kültür Mərkəzində Azərbaycan cəmiyyətlərinin beynəlxalq qurultayı keçirilmişdir. Qurultayın işində Azərbaycan nümayəndə heyəti, eyni zamanda xarici ölkələrdəki bir sıra Azərbaycan cəmiyyətlərinin təmsilçiləri iştirak etmişdilər. Bu, Azərbaycan diasporunun güclənməsi, vahid mərkəz ətrafında birləşməsi istiqamətində irəliyə doğru addım idi. Qurultayın gedişində İstanbul, Bakı və Hamburq şəhərlərində Azərbaycan diasporunun

regional mərkəzlərini, Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzləri İttifaqını yaratmaq haqqında qərarlar qəbul edilmiş, diaspor quruculuğuna ümumi nəzarət məqsədilə Əlaqələndirmə Şurası təsis olunmuşdur.

1991-ci ilin 16 dekabrında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarının birliyini yaratmağın əhəmiyyətini nəzərə alaraq dekabrın 31-ni Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü elan etdi. Bundan sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə 31 dekabr – Dünya Azərbaycanlıların Həmrəylik Günü kimi təsdiqləndi. Beləliklə, bütün azərbaycanlılar üçün əziz olan 31 dekabr Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü bayram edilir.

1995-ci ildən başlayaraq ölkə xaricinə miqrasiya özünün xarakterini dəyişərək, sırf iqtisadi xarakter qazanmış, dünyanın digər inkişaf etməkdə olan ölkələrində olduğu kimi sivil formalar almış, beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsinə düşmüşdür. Müxtəlif ölkələrə səpələnmiş azərbaycanlıların öz milli mənsubiyyətlərini qorumaqla mədəni-siyasi həmrəyliyi müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət maraqlarına uyğun gəlir və onun strateji məqsədlərindən biridir. Müstəqilliyin və dövlətçilik ənənələrinin möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın mövqelərinin gücləndirilməsi, erməni təcavüzünə məruz qalmış xalqın haqq səsinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, Dağlıq Qarabağ probleminin beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri çərçivəsində ədalətli həllinə nail olunması xarici ölkələrdə diaspor fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatların vahid mərkəz ətrafında birləşməsinə zəruri edir. Dünya azərbaycanlılarının yaşadığı ölkələrdə monolit qüvvə kimi çıxış etmələri onların milli və vətəndaş hüquqlarının qorunmasına da əhəmiyyətli təsir göstərir.

2001-ci il 23 may tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 2001-ci il noyabrın 9-10-da Bakı şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı keçirilmişdir. Qurultay xaricdə yaşayan azərbaycanlıların ümumi məqsəd, vahid azərbaycançılıq ideyası ətrafında birləşməsi yolunda mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, diaspor hərəkətinin tarixində keyfiyyətə yeni mərhələnin - quruculuq və təşkilatlanma mərhələsinin əsasını qoymuşdur. Qurultay nümayəndələrinin təklifləri nəzərə alınaraq, diasporla iş sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Qurultay dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş nümayəndələrin mülahizələrini, çoxsaylı təkliflərini, eləcə də azərbaycanlıların müasir dünyadakı sosial-siyasi, iqtisadi, mədəni və s. mövqeyini, azərbaycançılıq platformasına söykənən maraqlarını, tarixən yaranmış mənəvi birlik ehtiyacını nəzərə alaraq qətnamə qəbul edilmişdir. Qərara alınmışdır ki, dünya azərbaycanlıların qurultayları hər üç ildən bir keçirilsin [3, s.83].

2002-ci ilin 5 iyulunda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev «Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında» fərman imzalamışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2008-ci il 19 noyabr tarixli 54 sayılı Sərəncamı ilə isə Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin əsasında Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Hələ 1997-ci ildə dünyadakı Azərbaycan diasporunu koordinasiya edən təşkilat - Dünya Azərbaycanlıları Konqresi (DAK) də yaradılmışdır.

2006-cı il martın 16-da Bakıda keçirilmiş Dünya Azərbaycanlılarının II qurultayı diaspor quruculuğu prosesində irəliləyən doğru növbəti addım olmuşdur. Qurultayda qəbul olunmuş sənədlər - Dünya Azərbaycanlılarının II qurultayının qətnaməsi, qurultayın Azərbaycan Respublikası Prezidentinə və dünya azərbaycanlılarına müraciətləri, qurultayın Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar dünya ictimaiyyətinə, beynəlxalq təşkilatlara, xarici ölkələrin parlamentlərinə, dövlət və hökumət başçılarına, BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Məsələləri üzrə Təşkilatına (YUNESKO), Azərbaycan və türk diaspor təşkilatlarına müraciətləri xaricdə yaşayan azərbaycanlıların qurultaydan sonrakı müddətdə konkret fəaliyyət proqramıdır.

2007-ci ilin noyabrın 17-dən 19-dək Bakıda Türk Dövlət və Cəmiyyətlərinin XI Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Qurultayı keçirilmişdir. Qurultaya 1150 nümayəndə qatılmış və 30 ölkədən 550-dək qonaq dəvət edilmişdir. Qurultayda türk dünyasının bütün problemləri müzakirə olunmuşdur.

2009-cu ilin aprelin 14-də Almaniyanın Frankfurt şəhərində Avropa Azərbaycanlıları Konqresinin III qurultayı keçirilmişdir. Qurultayda Avropada yaşayan azərbaycanlıların təşkilatlanması, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, azərbaycanlıların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması və digər sahələrdə görülmüş işləri barədə hesabat verilib. 2007-ci ildə hazırlanmış və 2008-ci ildə İcraiyyə Komitəsinin iclasında təsdiq edilmiş «Avropa Azərbaycanlıları Konqresinin 2007-2009-cu illər ərzində» Fəaliyyət Proqramından irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlı müzakirələr aparılmışdır. Toplantıda Konqresə yeni diaspor təşkilatları üzv qəbul edilmişdir.

Son illər fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin ictimai-siyasi və mədəni həyatında Azərbaycan cəmiyyətlərinin fəal iştirak etmələri diaspor quruculuğu işinin ən mühüm istiqamətlərindən biridir. Bir sıra ölkələrin qanunvericilik, icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarında təmsil olunmaları, kompakt yaşadıqları ərazilərdə Bazar günü məktəblərinin açılması, müxtəlif icma və birliklərin nəzdində 27 qəzet, 10 jurnal, 3 radio və 1 televiziyanın fəaliyyət göstərməsi, Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması məqsədilə müxtəlif tədbirlərin təşkil edilməsi Azərbaycan diasporu nümayəndələrinin ictimai-siyasi fəallığının artmasının göstəricisidir.

Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla dünyanın 70-dək ölkəsində təqribən 50 milyona yaxın azərbaycanlı yaşayır. Məlumdur ki, tarixi ərazilərində yaşayan, hər hansı mühacirət faktı baş vermədən, yalnız müəyyən ictimai-siyasi hadisələrin gedişində yaranan sərhəd dəyişmələri nəticəsində xarici ölkə vətəndaşlarına çevrilmiş həmvətənlər - İranda, Gürcüstan və Rusiya Federasiyasının Azərbaycanla həmsərhəd rayonlarında yaşayan etnik azərbaycanlılar diaspor hesab olunmur.

Dünyanın digər ərazilərinə - Amerika qitəsinə (1300000 nəfər), Avropa qitəsinə (1500000 nəfər), Afrika qitəsinə (1200000 nəfər), Asiya qitəsinə (3250000 nəfər), Türkiyəyə (3000000 nəfər), Avstraliya qitəsinə və Okeaniyaya (10000 nəfər) müxtəlif zamanlarda köç etmiş soydaşların sayı 10 milyondan artıqdır və bu rəqəm ekspertlərin rəyinə görə, Azərbaycan diasporunun ümumi sayı kimi qəbul edilə bilər.

Azərbaycanlılar Amerika qitəsində: Azərbaycanlılar Amerika qitəsinin Şimal, Mərkəzi və Cənub hissəsində daha çox məskunlaşmışlar. Onların sayı ABŞ-da 1 milyona, Argentinada 12 minə, Braziliyada 75 minə, Kanadada 170 minə, Meksikada isə 27 minə çatır. Amerika qitəsi ölkələrindən Honduras, Qvatemala, Peru və digərlərində də azərbaycanlılar məskunlaşmışlar. Amerika qitəsində məskunlaşan azərbaycanlıların əksəriyyəti Cənubi Azərbaycandan miqrasiya etmiş insanlardır. 1970-ci ildən etibarən Türkiyədən, 1991-ci ildən isə Azərbaycandan bir qism azərbaycanlılar bu qitəyə axını diasporun tərkibinə və sosial-iqtisadi fəaliyyətinə öz təsirini göstərmişdir.

Azərbaycanlılar Avropa qitəsində: Azərbaycan diasporunun yayılma coğrafiyası və say tərkibinə görə geniş olduğu ikinci qitə Avropadır. Son zamanların statistik göstəricilərinə əsasən, Avropa azərbaycanlılarının sayı Türkiyədə və Rusiyada milyonlarla, Ukraynada və Belorusiyada, Almaniya, Böyük Britaniya, Norveçdə, Danimarkada, İsveçdə, Macarıstanda, Fransada, İtaliyada on minlərlə, Polşada, İspaniyada, Avstriyada, Albaniyada, Finlandiyada, Portuqaliyada on mindən çox göstərilir. Digər Qərb ölkələrində məskunlaşmış azərbaycanlıların sayı müvafiq olaraq hər bir ölkədə 2-10 min nəfər arasındadır. Hollandiya, Belçika, Danimarka, İsveçrə və Almaniya yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyəti Türkiyədən köçmüş azərbaycanlılardır. Böyük Britaniya, Çexiya, Slovakiya, Polşa, Avstriya, Estoniya, Belarus, Rusiya, Ukrayna, Moldova və Fransadakı soydaşlarımız isə İrandan və Azərbaycan Respublikasından köçənlərdir.

Azərbaycanlılar Asiya qitəsində: Azərbaycan diasporunun üçüncü böyük hissəsi Asiya qitəsində məskunlaşmışlar. Onların sayı Banqladeşdə, Hindistan, Əfqanıstan, Pakistan, İordaniya və Orta Asiya respublikalarında yüz minlərlə, İndoneziya, Yəmən Respublikası, Çin, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində, Oman, Səudiyyə Ərəbistanı və Suriyada on minlərlə, İraqda isə təqribən bir milyona çatır.

Azərbaycanlılar Afrika qitəsində: Afrika qitəsində məskunlaşmış azərbaycanlıların sayı Misir və Əlcəzirdə yüz minlərlə, Sudanda 17 min nəfərdir. Ümumilikdə, son zamanlar aparılan araşdırmalar nəticəsində Cənubi Afrika Respublikası və Zairdə də soydaşlarımızın məskunlaşdıqları müəyyən edilmişdir.

Azərbaycanlılar Avstraliya qitəsində: Avstraliya qitəsində isə təxminən 10 minə yaxın azərbaycanlının yaşadığı barədə məlumatlar var.

İndi Azərbaycan diasporu yeni vəzifələrin həyata keçirilməsinə başlayıb. Azərbaycan icmaları fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin ictimai-siyasi həyatında da fəal iştirak edir, başqa xalqların diaspor təşkilatları ilə əlaqələrini gücləndirirlər.

Hal-hazırda dünyanın təxminən 45 ölkəsində Azərbaycan diaspor təşkilatı uğurla fəaliyyətdədir və bu təşkilatlar xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar arasında milli, ideoloji, mənəvi, siyasi və iqtisadi amillərə əsaslanan birliyin təmin olunmasına səy göstərir.

Elmi yeniliyi: Azərbaycan diasporasının yaranması və fəaliyyət istiqamətləri Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra ən az tədqiq olunan sahələrdən biridir. Məqalədə diaspor anlayışının mahiyyəti, Azərbaycan diasporasının yaranmasının tarixi mərhələləri və onların fəaliyyət istiqamətləri müqayisəli şəkildə geniş təhlil olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Elmi məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, oxucu, xüsusən də tələbə və gənclər Azərbaycan diasporasının təşkilatlanması, dünyanın bir çox ölkələrində Azərbaycanın milli maraqlarının təmsilçiləri kimi fəaliyyətlərindən xəbərdar olmaları baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Politologiya: İzahlı lüğət. Ramiz Mehdiyevin redaktorluğu ilə, Bakı, 2007.
2. Zaur Əliyev. Beynəlxalq münasibətlər prosesində Azərbaycan diasporu və soyqırımı. Bakı, 2014
3. Həsənov Əli. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005.
4. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 1996.
5. Quluzadə V. Gələcəyin üfüqləri. Bakı, 1999.
6. Prezident kitabxanası.: <http://www.preslib.az>

РЕЗЮМЕ

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАСПОРЫ

Ахадова С.Н.

Ключевые слова: *диаспора, интересы, община, деятельность*

Понятие «диаспора» имеет длительную историю. Возникновение, формирование, и история развития азербайджанской диаспоры связана с историей эмиграции народа. В настоящее время азербайджанские общины принимают активное участие в общественно-политической жизни стран проживания.

SUMMARY
ESTABLISHMENT OF AZERBAIJAN DIASPORA AND MAIN
DIRECTIONS OF ITS ACTIVITY

Ahadova S.N.

Key words: *diaspora, interest, community, activity*

History of diaspora concept is very old. Formation and development history of Azerbaijan diaspora is related to peoples' migration history. At present Azerbaijan communities are playing an active role in public and political life of countries, where they carry out activity.

Daxil olma tarixi: İlkin variant: 01.02.2015
Son variant: 27.02.2015

УДК:32.008:316.485.22

**ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ПОНИМАНИЮ ФЕНОМЕНА КУЛЬТУРЫ
ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОТЕСТА****ГАРАЩУК ЕВГЕНИЯ ВИКТОРОВНА,***аспирантка Национального педагогического университета**им.М.П.Драгоманова, Киев, Украина**e-mail: tamilla_t@mail.ru*

Ключевые слова: *политическая культура, политический протест, культура протеста, политическое участие, политическое поведение*

С наступлением информационной эпохи культура превратилась в доминирующий источник формирования политического пространства - в национальных, и в более широких социальных границах. Влияние культуры как особого способа внутренней организации социального взаимодействия на устройство и распределение публичной власти приобретает качественно новые масштабы. Важнейшими стимулами для развития этих процессов выступает транснационализация мировых и региональных центров политической власти, расширение культурных связей между народами и особенно появление новых информационных технологий и каналов (механизмов) коммуникации, трансформирующих традиционные принципы общения в сфере власти, формы социализации граждан, их участия в политической жизни.

Можно выделить два подхода к пониманию культуры. Первый - оценочный, когда кому-нибудь говорят, что он культурный человек, давая тем самым положительную оценку. Второй подход получил название описательного и употребляется для обозначения определенных классов предметов, явлений и процессов, которые исследователи стремятся описать и объяснить.

Понятие «культуры протеста» существует как социально-политическое явление уже со второй половины двадцатого столетия, и называется еще контркультурой или «молодежным протестом» (Т. Роззак, Ч. Рейч, Дж. Ингер).[1] Ряд исследователей относительно понятия «культура протеста» придерживаются более широкой трактовки: так обозначаются явления, возникающие в самой культуре, но противоречащие ее главным принципам, идущие вразрез с ее основными установками, ломающие ее ценностную структуру.

Феномены «культуры протеста» непосредственно связаны с критикой существующих норм и ценностей, с отрицанием доминирующих идеалов. Именно это отрицание и резкая критика сущего порождают возможность для возникновения последующего создания новых систем ценностей, что позволяет утверждать объективную необходимость существования «культуры протеста», которая обеспечивает периодически воспроизводство мировых социокультурных процессов.[2]

Наиболее ярким и полным примером разработки поведенческой концепции политической культуры, элементом которой является в свою очередь культура протеста является работа Г. Алмонда и С. Вербы «Гражданская культура: политические установки и демократия пяти наций», ставшей классикой современной политико- социологической литературы [3]. В последней версии определения политической культуры авторы выделяют четыре ее основные, или базовые, черты. Во-первых, политическая культура характеризуется совокупностью политических ориентаций, присущих населению в целом или его группам. Во-вторых, компонентами политической культуры являются познавательные, эмоциональные и оценочные составляющие. Это знания и верования относительно политической реальности, чувства в отношении политики, приобщенность к

политическим ценностям. В-третьих, содержание политической культуры складывается под воздействием ряда факторов: детской социализации, образования, открытости средствам массовой информации, контактов с правительственными организациями, влияния социально-экономической действительности. В-четвертых, хотя политическая культура влияет на политические и правительственные структуры и их функционирование, однако вовсе не детерминирует их деятельность. Причинная зависимость между политической культурой и политическими структурами, функциональными особенностями последних, является двусторонней.

Политическая культура включает в себя те элементы и феномены общественного сознания и в более широком плане - духовной культуры той или иной страны, которые связаны с общественными процессами и оказывают значительное влияние на формы, формирование, функционирование и развитие государства и политических институтов, а также придают значимость и направление политическому процессу в целом и политическому поведению широких масс населения, в частности политическому протесту.

Слово «протест» происходит от латинского *protestor* - «публично доказываю») и означает возражение. Протест - это открытое, более или менее официальное выражение резкого несогласия с чем-либо существенным, решительное возражение против чего-либо. Под политическим протестом чаще всего понимается «сознательное невыполнение правил, установленных политическим режимом» или разновидность «неконвенционального действия, т.е. действия не соответствующего законным и традиционным нормам режима». Данное определение отождествляет политический протест с «акциями, выходящими за рамки демократических процедур», с «насилием, направленным на изменение режима». Сформулировавший таким образом определение политического протеста Сафронов В. В. считает, что к явлениям политического протеста нельзя отнести политическое поведение, «которое может проявляться в формах, не несущих непосредственной угрозы режиму (электоральный абсентеизм, поддержка оппозиции на выборах)»[4].

Изучение общественных движений и акций протеста совпадает с волнами политической активности. Эта исследовательская область является в высшей степени политизированной и идеологизированной, особенно на начальном этапе становления. Новая реальность сформировала и проблематику исследований, для которой еще не установился язык описания, категориальный аппарат и исследовательские подходы. В настоящее время изучением протестных движений в мире занимаются исследовательские структуры разного типа - как государственные, так и независимые. Уже на начальном этапе формирования исследовательского направления ученые осознавали сложность изучаемого феномена - его изменчивость, недостоверность, труднодоступность информации.

Протест рассматривается политологами в качестве одной из наиболее характерных форм политического участия граждан, реагирующих на ограничение их политических прав. В литературе до настоящего времени термины «мобилизация», «коллективные действия», «цикл протеста», «общественное движение» часто используются как близкие по значению, а то и синонимичные. Все они объединены такими признаками, как совместный и конфликтный характер действий. Однако есть и специфика использования терминологии. Употребляя понятия «мобилизация» и «цикл протеста», исследователи подчеркивают массовый и циклический характер участия. Если используются понятия «коллективное действие» и «протест», то внимание в основном уделяется либо ориентации на протест (потенциал протеста), либо анализу конкретных действий (репертуар протеста). Для анализа целостного цикла протеста ученые используют теории структуры политических возможностей и цикла протеста, разработанные Г.Китчелтом, Ч.Тилли и С.Тэрроу.[5]

Иное основание для дефиниции протеста используется авторами, разрабатывающими проблематику политического конфликта. По формам проявления конфликт разделяют на протест и восстание. При этом протест рассматривается как форма проявления политического конфликта, предмет которого касается конкретных действий и политики властей. В большинстве случаев протестное поведение оказывается не столь продолжительным и включает такие формы, как демонстрация, всеобщие забастовки, уличные столкновения и прочие действия, связанные с нарушением общественного порядка. По сравнению с протестом, восстания касаются более фундаментальных вопросов и, как правило, предполагают проявление вооруженного насилия между представителями политического режима и его оппонентами.

К концу 90-х годов в науке идет процесс анализа культурных детерминант и протест понимается как важная составляющая политической культуры населения.

При анализе протеста внимание чаще обращают не на рассмотрение сути выдвигаемых проблем, а на исследование вреда или пользы выступлений для тех или иных политических группировок. Понятием протеста - социального или собственно политического - зачастую охватывают достаточно широкий круг явлений. Исследователями отмечается, что к «протесту» относят и «оспаривание», «отрицание» всей социальной действительности, самих принципов общественного устройства, и неприятие лишь каких-то отдельных сторон общественно-политической жизни, и возмущение существующими порядками и институтами власти в целом, и выступления против определенных тенденций в их политике.

Стратегия поведения в акциях протеста определяется в той мере, в которой его стороны стремятся удовлетворить собственные интересы (действуя пассивно или активно) и интересы другой стороны (действуя совместно или индивидуально). Во время протестных акций используются разные стратегии, отсюда протест приобретает разные характерные черты. Стратегия уклонения характеризуется: пассивностью поведения, перекалыванием ответственности, откладыванием момента разрешения конфликта, отсутствием власти и авторитета для принятия решения, отсутствием ограничений во времени. Для стратегии приспособления характерны пассивность поведения; совместные действия без попыток удовлетворить собственные интересы; отсутствие власти и авторитета; ориентация на сохранение хороших взаимоотношений; отсутствие ограничений во времени. Характерные черты стратегии сотрудничества: длительность процесса выяснения интересов сторон; отсутствие ограничений во времени; совместная деятельность по поиску варианта разрешения конфликта; обладание равной властью; высокий уровень информированности сторон друг о друге; ориентация на установление и поддержание хороших взаимоотношений; навыки эффективной коммуникации. Стратегия компромисса характеризуется: переговорным процессом; взаимными уступками сторон друг другу; наличием взаимоисключающих интересов; ограничением во времени (необходимость принятия срочного решения); ориентацией на сохранение хороших взаимоотношений; навыками эффективной коммуникации. Ценности, лежащие в основе высказываний о собственных жизненных проблемах, показывают область ориентации человека и, соответственно, могут стать мотивом для объединения с другими людьми, имеющими сходные проблемы либо область конкурентных интересов.

Являясь производным фактором политического развития, политический протест предстает перед исследователем как весьма сложное, многомерное явление политической жизни. По мнению С. В. Позднякова можно выделить следующие качественные измерения политического протеста [6]. Во-первых, политический протест может существовать в виде внутреннего состояния неприятия политическим субъектом господствующих в обществе политических отношений или политической системы в целом. Политический протест как внутреннее состояние личности или массы, конечно,

трудно зафиксировать привычными методами опроса, анкетирования, социологического измерения. Однако, нельзя на этом основании считать данный феномен не существующим. Во-вторых, политический протест - это определенная форма выражения несогласия, сопротивления, неприятия господствующего политического курса, т.е. то, что чаще всего выражается определенной акцией, действием, поступком протестного характера. Наконец, в-третьих, политический протест - это явление политики, атрибут политического, представляющий собой противодействующие силы, движения, тенденции, идущие вразрез основному течению политической жизни. Как таковой, политический протест присутствует в любой системе политических отношений, сопровождает развитие любого политического режима и в принципе неустраним из политической сферы.

Проявлением культуры политического протеста являются коллективные действия, которые в политико-социологической литературе относят к протестным формам политического поведения. Варианты последних могут быть различными - от «мягких», таких, как подписание петиций и воззваний, до «жестких» (радикальных), зачастую предполагающих проявления насилия. В перечисленные формы политической активности обычно оказываются включенными не столь значимые с точки зрения репрезентативности по отношению к общему числу населения группы людей. Вместе с тем, эта активность оказывается неотъемлемым фактом современной политической жизни страны. В политической литературе используется термин «политическая иммобильность», который означает такие состояния политической деятельности, как выключенность из политических отношений (обусловленная низким уровнем общественного развития или разочарованием в политических институтах), политическая апатия, являющаяся формой неприятия политической системы, и политический бойкот — выражение активной враждебности к политической системе и ее институтам.

Культура политического протеста представляет собой сложную систему социальных связей и отношений, в которой индивиды, социальные группы находятся во взаимодействии друг с другом и с политической системой в конкретных условиях места и времени. Эти социальные связи и отношения социальных субъектов обусловлены историческими, экономическими, политическими, социокультурными, социально-психологическими факторами и образуют систему «взаимодействующих структурных элементов в едином механизме формирования политической культуры, а, следовательно, культуры политического протеста.

Культура политического протеста рассматривается как система политических связей и отношений субъектов, находящихся во взаимодействии друг с другом и с политической системой в конкретных условиях места и времени. При таком подходе базовым основанием (критерием) этой классификации может являться характер субъектно-объектных отношений, во многом обусловленных типом политической системы и исторически сложившейся в рассматриваемой гражданской культуре ее ментальной составляющей.

Объективные механизмы формирования культуры политического протеста включают в себя часть системы социальных связей и отношений социальных и политических субъектов, обусловленных объективными историческими и реальными для текущего политического процесса (в рамках существующей политической системы) явлениями.

Факторами, влияющими на формирование культуры политического протеста, в границах действия этой группы механизмов выступают географическое и геополитическое положение страны, ее размеры, климат, этническая структура, тип политической системы, система социально-экономических отношений. Культура политического протеста предполагает, что граждане выступают активными субъектами политической жизни, что они в состоянии реально влиять на политическую систему через

участие в выборах, через организацию групп давления, политических партий для выражения своих интересов. В структуру культуры политического протеста включаются политические потребности и интересы, знания о политике, убеждения, ценностные суждения, образцы поведения, идущие вразрез основному течению политической жизни.

Культура политического протеста непосредственно связана с критикой существующих норм и ценностей, с отрицанием доминирующих идеалов, что порождает возможность для возникновения новых систем ценностей, формирования стереотипов сознания и массового поведения. Являясь сложным фактором политического развития, культура политического протеста представляет собой систему исторически сложившихся, относительно устойчивых, установок, убеждений, представлений, моделей поведения, проявляющихся в неприятии господствующего политического курса, которые выражаются определенной акцией, действием, поступком протестного характера.

ЛИТЕРАТУРА

1. Roszak Th. The Making of a Counter-Culture (Reflection on the technological society and the youthful opposition). - New York, 1968.
2. Студницина Б. Я. «Культура протеста» и ее роль в социокультурной динамике: Автореф. канд. дис. М., 2001 - 22с.
3. Almond G.A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton, N.J., 1963. 562 p.
4. Сафронов В.В. Потенциал протеста и демократическая перспектива // Журнал социологии и социальной антропологии. - 1998. № 4. - с. 3-10
5. Kitschelt H. Political Opportunity Structures and Political Protest: AntiNuclear Movement in Four Democracies// British Journal of Political Science. 1986. V. 16.
6. Поздняков С. В. Политический протест: Автореф. канд. дис. Ростов-на-Дону, 2002. – 168 с.

XÜLASƏ

SIYASI ETIRAZ MƏDƏNIYYƏTI FENOMENININ ANLAŞMALARINA ƏSAS YANAŞMALAR

Qaraşuk E.V.

Açar sözlər: siyasi mədəniyyət, etiraz mədəniyyəti, siyasi iştirak, siyasi davranış
Məqalədə “Siyasi etiraz mədəniyyəti” anlayışını başa düşülməsinə siyasi elmdə mövcud olan əsas yanaşmaların təhlili təqdim olunmuşdur.

SUMMARY

THE MAIN APPROACH TO THE CONCEPTION OF THE POLITICAL PROTEST CULTURE PHENOMEN

Garashuk E.V.

Keywords: political culture, political protest, protest culture, political participation, political behavior

The article presents an analysis of the major current in political science approaches to understand the concept of "culture of political protest," which is an element of the behavioral concept of political culture

Daxil olma tarixi: İlkin variant: 18.03.2015
Son variant: 27.03.2015

UOT 339.924

**MÜSTƏQİL DÖVLƏTLƏR BİRLİYİNDƏ İNTEQRASIYA
PROSESLƏRİNİN İNKİŞAFI XÜSUSİYYƏTLƏRİ****ŞİRVANİ KÖNÜL VAQİF qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim**e-mail: shafiga_mammadova@mail.ru*

Açar sözlər: MDB, iqtisadi integrasiya, geoiqtisadi yanaşma, iqtisadi məkan, regional əməkdaşlıq

Müstəqil Dövlətlər Birliyi 8 dekabr 1991-ci ildə Minsk şəhərində Rusiya Federasiyası, Belarus və Ukraynanın bağladıkları müqavilə əsasında yaradılmışdır. 21 dekabr 1991-ci ildə isə müqaviləyə protokol əsasında Azərbaycan, Ermənistan, Qazaxıstan, Moldova, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistan respublikaları, 1993-cü ilin dekabrında isə Gürcüstan Respublikası bu birliyə daxil olmuşdur. MDB çərçivəsində integrasiya prosesinin dinamik inkişafını təmin edən çoxlu sayda sənədlərin qəbul edilməsinə baxmayaraq, integrasiya mexanizmi tam gücülə işləmir. Bunun əsas səbəbi postsovet məkanında integrasiyanın inkişafına yanaşmanın özündən irəli gəlir. Əlbəttə, tədqiq olunan məsələyə digər nəzəri - metodoloji yanaşma-regional integrasiya və ümumi qloballaşma prosesindən yanaşıla bilər. Fikirmizcə, başlıcası ondan ibarətdir ki, bazar iqtisadiyyatının hər bir subyekti bu və ya digər əməkdaşlığı, o cümlədən, integrasiyanı da tamamilə mənfəət baxımından müəyyən edir. Başqa sözlə, əməkdaşlıq etmək və ya etməmək sualını son nəticədə bazar subyektləri – müəssisə, təşkilat, firmalar təyin edir. Bu baxımdan sxematik olaraq belə təsəvvür yaranır: bazar iqtisadiyyatı (bazar) - firma (bazar iqtisadiyyatının əsas subyekti) – qloballaşma-integrasiya qrupunun yaranması. Necə ki, əməkdaşlıq əlverişli deyil, heç bir “yuxarıdan” integrasiya mümkün deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq əlaqələrin forması kimi, iqtisadi integrasiya öz səmərəliliyini milli təsərrüfatda bazar tipinin mövcudluğu və onun idarə edilməsində səmərəlilik milli idarəetmə sistemi olduqda özünü biruzə verir. İntegrasiya ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yalnız əlavə müsbət impuls verir, lakin o, milli təsərrüfatın yaranmasının bütün dövlətdaxili problemlərini həll etmir. Ona görə də MDB-yə daxil olan bütün dövlətlərin başlıca məqsədi ölkə əmtəə və xidmətlərinin daxili sivil ixrac bazarlarını formalaşdırmaq və hərtərəfli inkişaf etdirmək, ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirməkdir [1, 35].

MDB-də əməkdaşlıq çox səviyyəli və müxtəlif sürətli integrasiya modelinə əsaslanır. MDB-də integrasiyanın müxtəlif sürətliliyi və ya çox səviyyəliliyi təsadüfi deyil. Ölkələrdə mikrosəviyyədə integrasiya müəssisələrin iqtisadi şərtlənmiş real maraqlarına uyğun yaranmışdır. Nəticə etibarilə bir neçə sub-regional qurumlar yaranmışdır: Belarus və Rusiya dövlətlər ittifaqı; Avropa- Asiya İqtisadi İttifaqı (Avrasiya) - Rusiya, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Özbəkistan; Mərkəzi - Asiya iqtisadi birliyi (Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan), sonradan 2005-ci ilin oktyabrında Avrasiya birləşmişdir. GUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova), sonradan ona Özbəkistan birləşmişdir, 2005-ci ildə isə çıxmışdır.

MDB geniş müştərək fəaliyyəti olan müstəqil dövlətlərin birləşməsi olub, müəyyən təşkilatı struktura malikdir. MDB-nin əlaqələndirmə institutları haqqında müqavilədə (21 dekabr 1991-ci il Alma- Ata şəhəri) onun strukturu təyin olunmuşdur. MDB-nin ali orqanı Dövlət Başçıları Şurası (DBŞ) və Hökumət Başçıları Şurası (HBŞ) olub, 22 yanvar 1993-cü ildə qəbul edilmiş MDB-nin Nizamnaməsində öz əksini tapmışdır. Xarici siyasi sferada Birlik ölkələrinin fəaliyyətini əlaqələndirmək məqsədi ilə 1993-cü ilin sentyabrında Xarici İşlər Nazirləri Şurası təsis edilmişdir. MDB ölkələrində vahid iqtisadi məkanın formalaşdırılmasında 1994-cü il 21 oktyabrda Moskvada yaradılmış Dövlətlərarası İqtisadi Komitə (DİK) aparıcı təşkilatı rola

malikdir. MDB çərçivəsində imzalanmış sənədlər əsasında əməkdaşlığın digər orqanları da yaradılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsində geoiqtisadi yanaşmalar daha geniş istifadə olunur. Bu yanaşmaya görə dünya yarışında qələbəyə inteqrasiya qrupları tərəfindən hərbi yolla və proteksionist müdafiə ilə deyil, hücum strateqiyası ilə nail olurlar [2, 220]. MDB ölkələri bütün təsərrüfat mexanizminin islahatları yolundadır. Milli xüsusiyyətlər və iqtisadi fərqlərə baxmayaraq, islahatların ümumi istiqamətləri mövcuddur: istehsal vasitələrinə xüsusi mülkiyyətin tətbiqi, təsərrüfat fəaliyyəti şəraitinin liberallaşdırılması, bazar infrastrukturunun və iqtisadiyyatının tənzimlənməsi, bazar mexanizminin yaradılması və təkmilləşdirilməsi. Bu gün təsdiq etmək olmaz ki, bütün ölkələrdə bu proseslər eyni səviyyədə təşkil edilir və həyata keçirilir.

İqtisadiyyatın liberallaşdırılması Birliyin bütün ölkələrində praktiki olaraq eyni vaxtda başlamışdır. Lakin bu prosesin tempi və miqyası fərqlənir. Dövlət müəssisələrinin kommersiyalaşdırılması və özəlləşdirilməsi, daxili və xarici ticarət qiymətlərinin liberallaşdırılması, mərkəzi iqtisadi və sahə idarələrinin rol və təsirinin məhdudlaşdırılması, onların formal yenidən qurulması və ya ləğvi formaları üstünlük təşkil edir. İslahatların bu istiqamətləri iqtisadi dəyişikliklərin əsas kursu kimi təqdim olunmuş, iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş planlaşdırmadan bazara keçməsi başlıca vəzifə hesab edilmişdir. Lakin birliyin heç bir ölkəsində təsərrüfat fəaliyyətinin tamamilə dövlətsizləşdirilməsi baş verməmişdir. Dövlət bu və ya digər ölçüdə təkrar istehsal prosesində bilavasitə iştirakın tam siyahısını saxlamış, başlıcası isə mülkiyyətin, maliyyə və maddi- texniki resursların bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi, xarici ticarətin və investisiya axınlarının idarə edilməsi funksiyalarını saxlamışdır. Bütövlükdə bazar təsərrüfatının əsas institutlarının yaranması prosesləri iqtisadiyyatın dövlətsizləşdirilməsi mərhələlərinə uyğun gəlir və bazar islahatçılarının ambisiyaları ilə deyil, yeni təsərrüfat fəaliyyəti agentlərinin tələbatları ilə şərtlənir. MDB ölkələrinin hər birində hələlik fond birjalari müstəqil bazar institutu kimi ayrılmamışdır.

Maliyyə - investisiya strukturları (maliyyə kompaniyaları, investisiya fondları, holding korporasiyaları) ümumi qəbul edilmiş formada ya yoxdur, ya da yaradılmaqdadır.

MDB üzv - ölkələrində bazar dəyişikliklərinin ən neqativ halı, yeni yaranmış bazar institutlarının istehsalın struktur və texnoloji dəyişmələri vasitəsinə çevrilməməsi, böhran idarəetmənin “dayaq nöqtəsi”, real kapitalın səfərbərliyə alınma mexanizmi olmamasıdır.

Deməli, yuxarıda qeyd olunmuş problemlərin tənzimlənməməsi və bazar təsərrüfatının formalaşdırılmasında yarımçıq tədbirlər, öz növbəsində, MDB məkanında inteqrasiya proseslərinin inkişafı və dərinləşməsinə mane olan amillərdən biridir.

Keçmiş SSRİ məkanında inteqrasiya proseslərinin inkişafı birmənalı davam etmir, bəzən onu proqnozlaşdırmaq mümkündür. MDB məkanında inteqrasiyanın inkişafı üçün xüsusi şərait yaranmışdır. Qeyd edək ki, xüsusi-yaxşı və ya möhkəm-müsbət demək deyildir. Əsasən o, əvvəl mövcud olmuş sosial-iqtisadi dövrlə qabaqcadan müəyyən edilmişdir: vahid ölkə, vahid xalq təsərrüfat kompleksi, sosializm ideologiyası və iqtisadiyyatda onunla bağlı olan inzibati-amirlik sistemi.

Məlumdur ki, inteqrasiyanın son məqsədi dünya bazarına daxil olduqda Birlik ölkələrinin dayanıqlı inkişafı və sosial - iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini üçün onları rəqabət üstünlüklərindən birgə istifadə etmək və inkişaf etdirməkdir. Bu məqsədin irəli sürülməsi və həyata keçirilməsi yalnız son dövrlərdə mümkün olmuşdur.

Birincisi - MDB ölkələrində bazar islahatlarının ilk mərhələsi başa çatmış, müvafiq institutlar və infrastruktur yaradılmış, istehsalın aşağı düşməsinin qarşısı alınmış, inflyasiya tempi, dövlət büdcəsinin kəsiri azaldılmış, əhalinin real gəlirləri artmış, milli valyutaların nisbətən stabilliyinə nail olunmuşdur [1, 151-152].

İkincisi - bazar modellərinin yaxınlaşdırılmasına başlanılmışdır.

Üçüncüsü – birliyin dövlətlərinin inteqrasiyası ABŞ, Yaponiya və digər inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi artım tempinin aşağı düşməsinə imkan verir.

Dördüncüsü – real və səmərəli regional inteqrasiya əməkdaşlığının əsası MDB-də mövcuddur. Bu mikrosəviyyədə inteqrasiya fəaliyyəti sferalarıdır. Bu, əsasən yanacaq - enerji kompleksi, nəqliyyat infrastrukturu və elektroenergetika firma və müəssisələrinin perspektiv əməkdaşlığı ilə əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, MDB ölkələrinin inteqrasiyası Avropa İttifaqında bir sıra əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə malikdir.

MDB-də iqtisadi inkişaf səviyyəsinə nisbətən kəskin fərqlənən ölkələr birləşmişdir. Məsələn, Belarus, Qazaxıstan və Rusiyada əhalinin real gəlirləri Tacikistan və ya Gürcüstandan dəfələrlə yuxarıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, belə ölkələr Avropa İttifaqı tipli birlik yarada bilmir, adətən, onlar azad ticarət və kapitalın hərəkəti zonaları yarada bilirlər (məsələn, Şimali-Amerika Assosiyası kimi). Belə yumşaq variant sonradan milli üst orqanları yaratmaqla daha dərin inteqrasiyaya əsas yaradır.

Yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. MDB-yə daxil olan ölkələrin ticarətinin əsas həcmi digər dünya ölkələrinin payına düşür. Dünya təcrübəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrin birlikləri mövcuddur. Onların əsas tərəfdarları birliyə daxil olmayan inkişaf etmiş ölkələrdir (məsələn, Merkosur qrupuna Arqentina, Braziliya, Uruqvay və Paraqvay daxildir, onların bir-birilə ticarətinin payı ABŞ-la ticarətinin payından bir neçə dəfə azdır). Lakin bu hal, yəqin ki, yaxın müddətdə iqtisadi ittifaq səviyyəsinə çatacaqdır. Çünki sonuncunun vacib başlanğıc şərti vahid daxili bazarın formalaşmasıdır. Bu isə gömrük və valyuta ittifaqının yaradılmasını tələb edəcəkdir. O isə qarşılıqlı əmtəə dövriyyəsinin artırılmasını nəzərdə tutur. Bu isə öz növbəsində, gömrük və valyuta siyasətinin əlaqələndirilməsinə marağı qabaqcadan müəyyən edərək, inteqrasiyanı öz-özünə inkişaf edən prosesə çevirir.

2. Hazırda MDB- də həm güclü xammal potensialına malik (Azərbaycan, Qazaxıstan, Rusiya və i.a.), eləcə də zəngin və səmərəli yanacaq - enerji resursları olmayan (Belorusiya, Gürcüstan, Moldova, Ukrayna və i.a.) ölkələr birləşmişdir. MDB-dən fərqli olaraq, Aİ inkişaf etmiş emal sənayesi, müasir nəqliyyat və informasiya infrastrukturu olan inkişaf etmiş ölkələr birləşmişdir.

3. Birlikdə borclu ölkələr birləşmişdir. Onların kreditorları BVF, ABŞ, Aİ ölkələri, bu və ya digər varlı dövlətlərin xüsusi kapitalıdır. Həmin ölkələr MDB çərçivəsində ölkələrin inteqrasiyasının dərinləşməsinə neqativ baxır.

Beləliklə, MDB-nin üzv ölkələrinin real inteqrasiyasının zəruri şərti - vahid iqtisadi məkanın olmasıdır. Bu gün Birlik əvvəl yaradılmış Birlik deyildir. Dövlətlərin özləri dəyişmiş, məqsəd, vəziyyətləri və birgə yaşama prinsipləri dəyişməz qalmışdır.

Elmi yeniliyi: MDB birliyi ölkələrinin dayanıqlı inkişafı və sosial-iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir.

Təbii əhəmiyyəti: Regional iqtisadi inteqrasiya fənninin tədrisində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Международные экономические отношения. Учебник для студентов вузов. Под редакцией В.Е.Рыбалкина. М: юниты ДАНА, 2008, 520 с.
2. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. Москва, 1999, 446 с.
3. Аббасов М. Основные направления формирования внешнеэкономической политики Азербайджана. Баку, 2005, 370 с.

РЕЗЮМЕ
ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ
В СОДРУЖЕСТВЕ НЕЗАВИСИМЫХ ГОСУДАРСТВ

Ширвани К.В.

Ключевые слова: СНГ, экономическая интеграция, геоэкономический подход, экономическое пространство, региональное сотрудничество

В данной статье рассматриваются создание СНГ, особенности развития в процессе интеграции в рамках этого объединения, конечная цель интеграции и экономическое состояние стран, входящих в СНГ.

SUMMARY
FEATURES OF INTEGRATION PROCESSES DEVELOPMENT IN THE
INDEPENDENT STATES UNION

Shirvani K.V.

Key words: ISU, economic integration, geo-economic approach, economic place, regional partnership

The article deals with creation of ISU, peculiarities of development in the process of integration in the limit of this unity, the final aim of the integration and economical condition of ISU countries.

Daxil olma tarixi: İlkin variant: 31.10.2014
Son variant: 12.01.2015

UOT 330.34

QLOBAL İQTİSADİ PROBLEMLƏRİN TƏSNİFATI

ƏZİZOVA KƏMALƏ VAQİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, b.m.

VƏLİYEV LALƏ MÜSƏLLİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, b.m.

ABDULLAYEV MİRKAMRAN QAFAR oğlu

Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

e-mail: ElnareMemmedova@box.az

Açar sözlər: global iqtisadi problemlər, qloballaşma, təbiətin mühafizəsi, istehsal, dünya təsərrüfatı, müharibə, ətraf mühit

Bəşər tarixinin hər bir mərhələsi özünün spesifik cəhətləri ilə səciyyələnir. Müharibədən sonrakı dövr isə elmin, texnikanın sıçrayışlı inkişafı, yetərinə məhsuldar qüvvələrin yaranması, nəticə etibarilə, insanların yaşayış tərzində çox kəskin dəyişikliklərin baş verməsi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, elmdə, texnikada yeni-yeni kəşflər, hətta bəzən ağıla belə gəlməyən irəliləyişlər insan idrakının həddlərini genişləndirmiş, bəşər sivilləşməsinə yeni bir keyfiyyət mərhələsinə qaldırılmışdır. Lakin bu tərəqqi özünün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, dünyada iqtisadi, siyasi və sosial inkişafda müəyyən çətinliklər də doğurmuşdur. Qlobal problemlər kimi elmə daxil olmuş bu çətinliklər müasir elmi fikir tərəfindən diqqətlə öyrənilməkdə, onlardan lazımı praktiki nəticələr çıxarılmayaqdadır. Son 15-20 ildə qlobal problemlərin müxtəlif aspektləri elmin müxtəlif sahələri üzrə ətraflı tədqiq edilməkdədir. Artıq qloballıq anlayışı kompleks elmi istiqamət kimi bir çox təbii və humanitar elmlərin tədqiqat predmetinə daxil olmuşdur. Bu mənada, qloballıq hər şeyi əhatə edən, iri miqyaslı, planetar əhəmiyyətli anlayış kimi bütün dünyanın və bəşəriyyətin taleyinə toxunan problemləri özündə ehtiva edir. Özü də bu problemlərin sayı çoxalmaqdadır. Hazırda tədqiqatçılar dünyanın taleyinə toxunan qlobal problemlərin sayının 30-dan çox olduğunu qeyd edirlər. Nüvə müharibəsi təhlükəsinin, bir sıra sosial bəlalərin, işsizlik, yoxsulluq, aclıq, sürətlə artan xəstəliklərin aradan qaldırılması, təbii ehtiyatlardan səmərəli və kompleks istifadə edilməklə alternativ enerji mənbələrinin axtarılıb tapılması, düşünülmüş demoqrafik siyasət yürüdülməklə əhali artımı problemlərinin düzgün tənzimlənməsi və s. bu cür qlobal problemlərdəndir.

“Qloballıq” anlayışı aşağıdakı meyarlarla şərtlənir. Birincisi, onlar sivilləşmənin və bəşər varlığının əsasları üçün ciddi təhlükə yaradan, olduqca kəskin və aktual problemlərdir. İkincisi, onlar bütün millət və xalqların, son nəticədə bəşəriyyətin mənafe və maraqlarını ifadə edir. Üçüncüsü, onlar həm ictimai, həm də təbii xarakterli prosesləri əhatə etdiyindən cəmiyyət həyatının və insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə nüfuz edir. Dördüncüsü, onların həlli bütün ölkələrin, bütün millət və xalqların kollektiv səylərini tələb edir.

Qlobal problemlər içərisində müharibə və sülh, eləcə də ekoloji problemlər aparıcı yer tutur. Məsələn, tanınmış "Roma klubu" cəmiyyətinin ilk prezidenti A. Peççen müharibə və sülh problemini bəşəriyyətin bir nömrəli problemi hesab edirdi. O, özünün "100 illiyin sonu üçün xatirə" adlı əsərində qeyd edirdi ki, həyatın mənalı olması və ictimai tərəqqinin ardıcıl təmin olunması üçün sülh başlıca şərtidir [1].

Amerika alimi D. Dyodni 80-ci illərin ortalarında yazırdı ki, bəşəriyyət qarşısında duran başlıca vəzifə öz səhvlərinin miqyasını məhdudlaşdırmaqdan və təbiətlə cəmiyyət arasındakı harmoniyayı qüvvətləndirməkdən ibarətdir. Bu gün qlobal problemlərin təsnifatında müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərə rast gəlmək mümkündür. Lakin alimlər qlobal problemlərin aşağıdakı kimi təsnifində müəyyən qədər yekdildirlər:

- beynəlxalq münasibətləri əhatə edən problemlər;

- təbiətlə cəmiyyət arasındakı ziddiyyətləri əks etdirən problemlər;
- şəxsiyyətlə cəmiyyət arasındakı münasibətlərdən doğan problemləri qlobal problemlər sırasına daxil edirlər.

Hazırda qlobal problemlərin təsnifinə sinfi yanaşma meylləri demək olar ki, aradan qalxmaqdadır. İndi elmdə belə bir yekdil fikir formalaşmaqdadır ki, qlobal problemlər əsasən 3 obyekt - təbiət, cəmiyyət və insan arasındakı ziddiyyətli münasibətlərin törəməsidir və bunlar aşağıdakı kimi təzahür edə bilər.

1. Təbiətdaxili ziddiyyətlər və bunların qlobal münasibətlərə təsiri (məsələn, növlərarası mübarizə).

2. Sırf sosial nəticələrlə müşayiət olunan, təbiətə, təbii sistemlərə hədsiz güc düşməsi nəticəsində təbiətlə cəmiyyət arasında daima müşahidə edilən ziddiyyətlər.

3. İnsanın təbiətdən asılılığını ifadə edən və antropoloji xüsusiyyətlərlə müşayiət olunan ziddiyyətlər.

4. Sosial-siyasi antaqonizmlər şəklində meydana çıxan cəmiyyətlə insan arasındakı ziddiyyətlər.

5. Nəhayət, müxtəlif cəmiyyət modelləri və fərqli insanlar arasında mövcud olan cəmiyyətdaxili və insanlararası ziddiyyətlər [2, 304].

Müasir qlobal problemlər konkret formalara əsasən bir neçə istiqamətdə təsnif edilir və aşağıdakılar xüsusən qeyd edilir:

- müharibələrin, xüsusən də, nüvə müharibəsi təhlükəsinin (sürətlə silahlanmanın) qarşısının alınması;

- sürətlə kəskinləşən demoqrafik problemlər, bununla bağlı ərzaq çatışmazlığı və müxtəlif xəstəliklərin yayılması;

- ekoloji problemlərin artması nəticəsində biosferin keyfiyyətcə xeyli pisləşməsi;

- enerji və xammal ehtiyatlarının tədricən tükənməsi və bununla bağlı iqtisadi inkişafda yaranan problemlər və s.

Bəşəriyyətin XX əsrin sonu və XXI əsr üçün inkişaf perspektivləri haqqında bir qrup tədqiqatçının 1992-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatları prezidentinə yönəldilən məruzəsində aşağıdakı qlobal problemlər göstərilən ardıcılıqla sadalanır: əhali, ölkələrin iqtisadi qeyri-bərabərliyi, ərzaq, yerin təkli, mineral ehtiyatlar, meşə, su, hava hövzəsi, energetika, genetika. Məşhur qərb sosioloqu S. Çeyz isə qlobal problemlərə aşağıdakıları daxil edir:

- tərki silah;

- demoqrafik partlayışlar;

- energetika;

- mineral ehtiyatlar;

- kosmosun mənimsənilməsi;

- nəqliyyat və rabitə;

- əhalinin sağlamlığı;

- çoxmillətli inhisarların fəaliyyəti üzərində nəzarət.

"Roma klubu"nun prezidenti A. Peççen qlobal problemlərin çox maraqlı təsnifatını aparır və onları biri-birilə sıx qarşılıqlı əlaqəsi olan sosial-iqtisadi, texniki, siyasi və psixoloji problemlərin vəhdəti kimi qiymətləndirir. O, buraya planetimizdə insanların nəzarətsiz, qeyri-proporsional yayılıb məskunlaşması, cəmiyyətdəki qeyri-bərabərlik və qeyri-yekcinslik, sosial ədalətsizlik, aclıq və yoxsulluğun geniş yayılması, işsizlik, informasiya, enerji böhranı, təbii ehtiyatların potensial çatışmazlığı, beynəlxalq münasibətlərdəki proteksionizm, savadsızlıq və təhsil sisteminin köhnəlməsi, sosial-siyasi adaptasiya və gənclər arasında qiyamlar, özgələşmə və cəmiyyətdən küskünlük, şəhərlərin tənəzzülü, narkomaniya və cinayətkarlıq, hakimiyyətin amansızlaşması, əhali artımı, terror, siyasi korrupsiya, bürokratizm, qanun və qaydalara tabe olmamaq, ətraf mühitin pozulması, əxlaqi və mənəvi sərvətlərin tənəzzülü, gələcəyə inamın itməsi və s. problemləri daxil edirdi. Göründüyü kimi, müasir dövrdə qlobal problemlər hədsiz

dərəcədə rəngarəng və müxtəlifdir, onların dərki və həlli yollarının axtarılıb tapılmasından bəşəriyyətin taleyi xeyli dərəcədə asılıdır.

Müasir dövrdə qlobal problemləri belə qruplaşdırmaq olar:

- planetdə bəşəri təhlükə doğuran ictimai-iqtisadi, sosial-siyasi qlobal problemlər; müharibə və sülh problemləri, hərbi-təhlükə, iqtisadi fəlakətlər: aclıq, işsizlik, mənzilsizlik, əhali təbii təbii təhlükələri arasında iqtisadi təminat və gəlir fərqlərinin kəskin surətdə artması, siyasi idarəçilik və tənzimlənmə ziddiyyətləri və s.;

- planetdə təbii təhlükə doğuran qlobal problemlər;

- təbiətin mühafizəsi və ondan səmərəli istifadə edilməsində törədilmiş bəşəri problemlər;

- yeraltı və yerüstü sərvətlərin, dəniz və okeanların sərvətlərinin tükənmək təhlükəsi, tibbi yaşayış vasitələrinin: torpaq, su, hava, meşə, atmosfer və s. çirkləndirilib yararsız hala salınması, enerji mənbələrinin tükənmək təhlükəsi, əhali artımı və mənəvi tənəzzüllə bağlı meydana çıxan demoqrafik-mənəvi qlobal problemlər;

- əhalinin sürətlə artması və yaşayış vasitələrinin isə zəif inkişaf etməsi, insanların ərzaq və sənaye malları ilə təmin olunmasındakı böhranlı vəziyyət, “demoqrafik partlayış”, insanların böyük şəhərlərdə mərkəzləşdirilməsi ilə bağlı urbanlaşma problemləri, elmi-texniki tərəqqinin doğurduğu neqativ sosial-mənəvi nəticələr, bəşəriyyətin gələcəyi üçün, yaşayış üçün yaranmış ümitsizlik, mənəvi tənəzzül və s. [3].

Əlbəttə, qlobal problemlərin belə bölgüsü nisbidir. Onlar hamısı bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və təsirdədir, bir-birinə keçə bilirlər. Onlardan birinin mövcudluğu başqalarını da şərtləndirir. Qidalandırır və yaşadır. Hazırda insan özünü və bütün Yer kürəsini məhv edəcək real dünya raket-nüvə müharibəsi təhlükəsi yaratmışdır.

Müharibə – dövlətlər, siniflər və xalqlar (millətlər) arasında aparılan mütəşəkkil silahlı toqquşmadır. Həmin qüvvələr arasındakı əlaqə və münasibətləri ifadə edən siyasətin zor vasitəsilə silah gücünə həyata keçirilməsidir. Müharibə vasitəsi kimi xüsusi mütəşəkkil qüvvə asan formalaşmışdır. Müharibələr güc işlətməyin müəyyən forması kimi qədim dövrlərdə də olmuşdur. Dövlətlər və siniflərin mövcudluğu şəraitində isə müharibələr siyasi güc göstərməyin, siyasətin xüsusi formada həyata keçirilməsidir, siyasətin davamıdır. Lakin tarixən heç də bütün müharibələr irticaçı səciyyə daşmamışdır. Ümumiyyətlə, müharibələri iki qrupa ayırmaq olar: ədalətli və ədalətsiz; işğalçılıq və müdafiə müharibələri. İşğalçılıq məqsədi daşıyan, öz ölkəsinin müdafiəsi naminə, öz ölkəsinin azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda həyata keçirilən müharibələr ədalətliyədir. Başqa dövlətlərin ərazisini tutub sərvətlərini qarət etmək, insanları, başqa xalq və millətləri əsarət altına almaq uğrunda aparılan müharibələr isə işğalçılıq, mürtəce və ədalətsiz müharibələrdir. Bəzən ədalətli müharibələr ədalətsiz müharibələrə çevrilə bilər. Müharibələr yaradılmış maddi və mənəvi sərvətlərin məhv edilməsi ilə bağlı olduğundan, onların qarşısının alınması, bəşəriyyətin bu bəladan xilas olması məsələsi həmişə çox mühüm dünyagörüşü və fəlsəfi-qlobal problem olmuşdur. Müharibələr bəşəriyyətə həmişə fəlakət gətirmişdir.

Müasir dünyada əhali sürətlə artır, onların yaşayış vasitələri, maddi nemətlərlə təmin edilməsi məsələləri getdikcə daha çox kəskinliyi ilə qarşıya çıxır. Müasir dünyada 10 milyonlarla uşaq aclıq, baxımsızlıq, qaçqınlıq üzündən hələ beş yaşına çatmamış ölür, yüz milyonlarla adam ehtiyac içərisində ömür sürür. Başlıca müasir qlobal problemlərdən biri də insanın fiziki və mənəvi sağlamlığının təmin edilməsidir. Kimyəvi maddələrin, kübrələrin, dərmanların hədsiz işlədilməsi, ağır informasiya axını, urbanlaşma prosesi, texniki inkişaf etmiş səs-küylü şəhər həyatının həyəcanları və s. insan sağlamlığına, yaradıcılığına, psixikasına olduqca mənfi dağıdıcı təsir edir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə araşdırılan məsələ qlobal iqtisadi problemlərin geniş təsnifatının müəyyən edilməsidir. Problemlərin universallığı və qloballığı həmin problemlərin ictimai-siyasi quruluşundan asılı olmayaraq, yer kürəsinin bütün ölkələrinə aid olması və onların bir və ya qrup dövlətlər tərəfindən həll edilə bilməməsi ilə əlaqədardır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Qlobal problemlərin həllinin axtarılmasında tətbiq edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Q.S. Torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları. Bakı: Elm, 2007, 660 s
2. Quliyev T.Ə. Təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin iqtisadiyyatı. Bakı: Elm, 2005. 390 s.
3. İbadov S.A. İqtisadiyyat (iqtisadi nəzəriyyə). Bakı: Elm, 2008, 414 s.

РЕЗЮМЕ

КЛАССИФИКАЦИЯ ГЛОБАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Азизова К.В., Велиева Л.М., Абдуллаев М.Г.

Ключевые слова: *глобальные экономические проблемы, глобализация, защита природы, производство, мировое хозяйство, война, окружающая среда*

Решение глобальных экономических проблем современного мира тесно связано с сохранением человеческой цивилизации, поэтому возрастает необходимость объединения усилий государств, народов в данном направлении. Решение данной проблемы связано с усилением межгосударственного сотрудничества, углублением межнационального взаимопонимания.

SUMMARY

THE CLASSIFICATION OF GLOBAL ECONOMIC PROBLEMS

Azizova K.V., Veliyeva L.M., Abdullyev M.Q.

Key words: *global economic problem, globalization, production, protection of nature, world economy, war, environment*

Solving of the global problems in modern world and finding its solving ways are seriously connected with preserving of mankind civilization. Solving of this problem is connected with intensifying of interstates cooperation, and improving internations mutual relations.

Daxil olma tarixi: İlkin variant: 13.1.2014
Son variant: 12.01.2015

UOT 339.924

MDB ÖLKƏLƏRİ İLƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNTEQRASIYASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

HƏMİDOVA ALMAZ MƏMMƏDAĞA qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

e-mail: shafiga_mammadova@mail.ru

Açar sözlər: iqtisadi integrasiya, idxal, ixrac

1992-ci ilin əvvəlindən xarici ticarət keçmiş postsovet respublikaları və bütün sosialist ölkələri ilə sərbəst döner valyuta və dünya qiymətləri bazasında aparılır. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafı probleminin həllində keçmiş ittifaq respublikaları ilə birləşməsinin başlıca səbəbi həmin ölkələrin cəmiyyəti və iqtisadiyyatının eyni yeniləşmə yolu ilə getməsidir. Ona görə də onların Avropa və dünya iqtisadiyyatına integrasiyasının ilkin şərti onların qarşılıqlı əlaqələri və köməyi ola bilər.

Postsovet məkanında integrasiya meyilləri aşağıdakı əsas amillərlə yaranmışdır:

- əmək bölgüsü, qısa vaxt intervalında onu bütövlükdə dəyişdirmək mümkün deyildir.

Əks hallarda bu, ümumiyyətlə, məqsəduyğun deyildir, çünki mövcud əmək bölgüsü əhəmiyyətli dərəcədə təbii-iqlim və tarixi inkişaf şəraitinə uyğundur;

- MDB ölkələrində geniş əhali kütləsinin arzuları: qarışıq əhali, qarışıq nığah, ümumi mədəni məkan elementlərinin olması, dil səddinin olmaması, insanların azad yerdəyişməsinə maraqları və i.a.;

- texnoloji qarşılıqlı əlaqə, vahid texniki normalar [1, 93].

Lakin integrasiya prosesləri əks meyillərlə qarşılaşmışdır. Bunlar keçmiş sovet respublikalarında rəhbərliyin əldə etmiş olduğu müstəqilliyin müəyyən sahələrinin könüllü məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Qeyd etməliyik ki, Qərbi postsovet məkanında istənilən integrasiya proseslərini "SSRİ-nin bərpası" kimi qəbul edərək, əvvəl gizli, sonra isə açıq integrasiyanın bütün formalarına aktiv olaraq əks təsir etmişdir. MDB ölkələrinin Qərbdən artan maliyyə və siyasi asılılığı nəzərə alınarsa, integrasiya proseslərinə mane olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş sovet respublikalarının xarici iqtisadi əlaqələrinin yaradılmasına hazırlıqlar müxtəlif idi. Bu müxtəliflik iqtisadi deyil, əsasən siyasi və etnik amillərlə təyin olunurdu. İlk əvvəldən Baltıqyanı ölkələr MDB-nin istənilən strukturunda iştirakın əksinə olmuşdur. Baxmayaraq ki, onların MDB-yə üzv olan ölkələrlə iqtisadi əlaqələrə maraqları vardı, lakin onların Rusiya Federasiyasından və öz keçmişlərindən mümkün qədər uzaqlaşaraq müstəqilliklərini möhkəmləndirmək və "Avropaya daxil olmaq" arzusu üstünlük təşkil edirdi [2, 10]. MDB çərçivəsində integrasiyaya ehtiyatla yanaşma Ukrayna, Gürcüstan, Türkmənistan, Özbəkistan və Azərbaycan tərəfindən müşahidə olunur: daha müsbət - Belorusiya, Ermənistan, Qırğızıstan və Qazaxıstan tərəfindən mövcud idi. Ona görə də onların çoxu MDB-nin, ilk növbədə, "sivil ayrılma" mexanizmi kimi nəzərə alaraq, onu həyata keçirmək, öz dövlətçiliyini möhkəmləndirməklə əlaqələrin pozulması nəticəsində yaranmış itkiləri minimumlaşdırmaq və xoşagəlməzliklərdən qaçmağa çalışırdı.

Azərbaycanın yolu mürəkkəb və özünə məxsusdur. Özünün resurs potensialı və zavodları baxımından Azərbaycan neft-qaz ölkəsidir, əlverişli coğrafi vəziyyətinə görə tranzit ölkə, əlverişli iqlim şəraitinə görə gələcək turizm mərkəzidir. Bundan əlavə, Azərbaycan xüsusi və grant vəsaitləri hesabına aktiv olaraq, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirir.

MDB Minskə Rusiya, Belarus və Ukraynanın 8 dekabr 1991-ci il tarixli müqavilə və 21 dekabr 1991-ci il tarixli müqaviləyə əlavə olunan protokola əsasən yaradılmışdır.

Qısa müddət ərzində əməkdaşlığın təşkilati quruluşu formalaşdırılaraq- Dövlət Başçıları Şurası, Hökumət Başçıları Şurası, MDB Parlamentlərarası Assambleyası yaradılmışdır. 1993-cü

ildən Minsk şəhərində MDB-nin İcraçı katibliyi fəaliyyət göstərir. Xarici işlər nazirliyi Şurası, MDB dövlətlərinin müdafiə nazirləri şurası, neft və qaz üzrə hökumətlərarası şura, iqtisadiyyatın bir sıra sahələrinin rəhbərlərinin hökumətlərarası şuraları yaradılmışdır [2, 122].

MDB dövlətləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin keyfiyyətə mühüm momenti, iqtisadi inteqrasiya sahəsində irəliləyişlərin əsasını, 1993-cü ildə İqtisadi İttifaqın yaradılması haqqında bağlanmış müqavilə təşkil edir. Müqavilədə inteqrasiyanın uzunmüddətli məqsədləri - əmtəələrin, xidmətlərin, kapital və işçi qüvvəsinin ümumi bazarının mərhələlərlə yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Belə bazara hərəkəti onun iştirakçıları ardıcıl olaraq azad ticarət, gömrük və ödəmə zonalarının yaradılması, gələcəkdə isə valyuta ittifaqının yaradılmasında görürlər. Əslində isə MDB-də iqtisadi inteqrasiya yalnız "kağızda" mövcuddur.

Azərbaycanın MDB ticarət əlaqələrinə gəlinə, bir mühüm fakt da nəzərə çarpır. Bu ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın MDB ölkələri ilə ticarət dövriyyəsinin 90%-dən çoxu cəmi dörd ölkənin (Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan və Türkmənistan) payına düşür və onların payı digər MDB ölkələrinə nisbətən artmaqda davam edir. Bu isə MDB ölkələrinin əksəriyyəti ilə ticarət əlaqələrinin standart olmaması və hətta zəifləməsi haqqında mülahizə sürməyə imkan verir.

MDB-nin fəaliyyətinə və perspektivlərinə dövlətlərin fərqli münasibətləri bir neçə ciddi amillərlə bağlıdır. Əvvəla, MDB üzvü olan dövlətlərin hər biri öz siyasi, iqtisadi, hərbi maraqlarını təmin etmək üçün qabaqcıl dünya ölkələri - ABŞ, Avropa ölkələri, Yaponiya və digərləri ilə ikitərəfli və nüfuzlu beynəlxalq qurumlarda çoxtərəfli əlaqələrə can atır.

İkincisi, MDB-də əsas və aparıcı rolu Rusiya oynayır. Ona görə də üzv dövlətlər öz aralarında bütün ölkələrin bərabər hüquqlu əlaqələrini təmin edən subregional birliklərə daha çox üstünlük verir.

Üçüncüsü, MDB çərçivəsində formalaşdırılan ümumi xarici və daxili siyasət, dünyada, regionda və dövlətlərdə baş verən hadisə və proseslərə baxışlar tez-tez ayrı-ayrı üzv ölkələrin marağını əks etdirmir. Məhz bu səbəbdən də MDB tərkibində xarici və daxili siyasəti üst-üstə düşən ölkələrin GUAM kimi təşkilatı yaradılıb.

Dördüncüsü, MDB tərkibində həyata keçirilən inteqrasiyanın sürəti, dərinliyi və başqa məsələləri ilə bağlı üzv ölkələrin maraq və mənafeləri ciddi fərqlənir [3, 57].

Cədvəl 1.

2008-2012-ci illərdə Azərbaycanın uzaq xarici dövlətlər və MDB ilə xarici ticarət əlaqələri.

	Ölçü vahidi	İllər				
		2008	2009	2010	2011	2012
İxrac						
Cəmi Azərbaycan üzrə ixrac	Mln.\$	3615,5	4347,2	6372,2	6058,2	47756,2
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
O cümlədən:						
Uzaq xarici dövlətlər	Mln.\$	3001,3	3441,8	5442,4	4955,7	46137,1
	%	83,0	79,2	85,4	81,8	96,6
MDB	Mln.\$	614,2	905,4	929,7	1102,5	1619,2
	%	17,0	20,8	14,6	18,2	3,4
İdxal						
Cəmi Azərbaycanın idxalı	Mln.\$	3515,9	4211,2	5266,7	5713,5	7166,6
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
O cümlədən:						
Uzaq xarici dövlətlər	Mln.\$	2315,3	2761,7	3168,6	3810,9	4826,1
	%	65,9	65,6	60,2	66,7	67,3
MDB	Mln.\$	1200,6	1449,5	2098,2	1902,6	2340,4
	%	34,1	34,4	39,8	33,3	32,7

Cədvəldəki məlumatlar aydın göstərir ki, Azərbaycanın 2012-ci ildə ixracının 96,6%-i, idxalın isə 67,3%-i, uzaq xarici ölkələrin, uyğun olaraq ixracının 3,4% və idxalının 32,7%-i

MDB ölkələrin payına düşür. Deməli, istər ixrac, istərsə də idxalda uzaq xarici ölkələrin xüsusi çəkisi MDB-dən çox yüksəkdir. Bu göstəricilər dinamikada çox dəyişmişdir. Belə ki, 2008-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə ixracda uzaq xarici ölkələrin payı 83,0%-dən 96,65-dək artmış, MDB ölkələrində isə 17,0%-dən 3,4%-dək azalmışdır. Eyni tendensiya idxalda da müşahidə olunur. 2012-ci ildə 2008-ci ilə nisbətən idxalın payı uzaq xarici ölkələrdə 65,9%-dən 67,3%-dək artmış, MDB ölkələrində isə 34,1%-dən 32,7%-dək azalmışdır. Cədvəldəki məlumatlardan aydın olunur ki, 2012-ci ildəki ümumi ticarət dövriyyəsi 54922,8 mlyn. ABŞ dolları təşkil etmiş, onun 7166,6 mlyn. ABŞ dolları idxalın, 47756,2 mlyn. ABŞ dolları isə ixracın payına düşür. Uyğun olaraq, MDB payı idxalda onun 2340,4 mlyn. ABŞ dolları, ixracda isə 1619,2 mlyn. ABŞ dollardır.

Təhlil materialları göstərir ki, 2008-2012-ci illərdə MDB ölkələri üzrə idxal və ixracın həcmi artır. Cədvəldəki məlumatlardan aydın görünür ki, 2008-2012-ci illərdə MDB ölkələri üzrə Azərbaycanın ixracı 614,2 mlyn. dollardan 1619,2 mlyn. dollardək və ya 2,64 dəfə artmışdır. Lakin payı 17%-dən 3,4%-dək azalmışdır.

Təhlil materialları göstərir ki, 2010-cu ildən başlayaraq, MDB üzrə ixracın xüsusi çəkisi kəskin azalmışdır. Buna bir tərəfdən dünya ölkələrinə neft ixracının artması, digər tərəfdən maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq, Rusiyanın ixracı payının 5,80%-dən 1,23%-dək azalması səbəb olmuşdur. Eləcə də həmin dövrdə Azərbaycanın idxalı da artmışdır.

Cədvəl 2.

2008-2012-ci illərdə Azərbaycanın MDB ölkələri üzrə ixracı.

Ölkələr	2008		2009		2010		2011		2012	
	Mlyn \$	%	Mlyn \$	%	Mlyn \$	%	Mlyn \$	%	Mlyn \$	%
Cəmi Azərbaycanın İxracı	3615,5	100,0	4347,2	100,0	6372,2	100,0	6058,2	100,0	47756,2	100,0
MDB üzrə cəmi O cümlədən	614,2	17,0	905,4	20,8	929,7	14,6	1102,5	18,2	1619,2	3,4
Belorus	0,8	0,02	1,1	0,03	1,5	0,01	2,3	0,04	5,2	0,01
Gürcüstan	188,8	5,22	208,4	4,79	285,3	4,46	343,8	5,67	490,7	1,03
Qazaxıstan	9,4	0,26	17,2	0,40	105,7	1,66	127,6	2,12	290,2	0,6
Qırğızıstan	0,3	0,01	1,8	0,04	7,0	0,11	2,7	0,04	3,6	0,01
Moldova	0,1	0,01	0,2	0,01	0,3	0,01	0,1	0,01	0,3	
Özbəkistan	2,8	0,08	2,8	0,06	6,9	0,11	4,4	0,07	7,5	0,02
Rusiya	209,8	5,80	285,4	6,56	344,3	5,46	527,1	8,70	582,9	1,23
Tacikistan	46,5	1,29	78,9	1,80	130,9	2,04	51,6	0,85	45,6	0,10
Türkmənistan	143,4	3,97	273,6	6,29	9,5	0,15	13,6	0,23	21,0	0,04
Ukrayna	12,3	0,34	35,8	0,82	38,4	0,60	29,2	0,48	172,1	0,36

Cədvəlin məlumatlarından aydın olunur ki, Azərbaycanın idxal etdiyi məhsulların həcmi 2012-ci ildə 2008-ci ilə nisbətən 2,04 dəfə artmışdır. Bu halda MDB ölkələri üzrə həmin göstərici 1,95 dəfə yüksəlmişdir. Ümumi idxalda MDB-nin payı 34,1%-dən 32,7%-dək azalmışdır [4, 29].

Azərbaycan və MDB ölkələrinin təbii və iqtisadi məkanında potensialdan səmərəli istifadədə aşağıdakı amillərin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, Azərbaycan və MDB ölkələri və müəssisələrinin iştirakı ilə investisiya layihələrinin işlənilməsi Azərbaycan ixracının ümumi səviyyəsinin artırılması məqsədi ilə milli iqtisadiyyatın strukturu təkmilləşdirilməli, müxtəlif sənaye sahələrinin dinamik inkişafı təmin edilməli və müxtəlif regionlar bu istiqamətlərdə fəal iştirak etməlidir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə əsaslandırılır ki, əmək bölgüsü, zəngin təbii iqlim və tarixi inkişaf şəraitinə uyğunluq baxımından Azərbaycanın MDB məkanı ilə inteqrasiyasının daha da genişləndirilməsi vacibdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Dünya iqtisadiyyatı fənni üzrə oxunan mühazirələrdə istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Международные экономические отношения. Учебник для студентов вузов \ под редакцией В.Е. Рыбалкина. М.: Юниты ДАНА, 2008, 520 с.
2. Международные экономические отношения. Учебник для студентов вузов \ под редакцией Н.Н.Ливенцева. М.: ТК Велби, издательство «Проспект», 2005, 479 с.
3. Авдокушин Е.Ф.Международные экономические отношения М., 1999, 446 с.
4. Абасов М.Основные направления формирования внешнеэкономической политики Азербайджана. Баку, 1994, 370 с.

РЕЗЮМЕ

АНАЛИЗ И ОЦЕНИВАНИЕ СОВРЕМЕННОГО ПОЛОЖЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И СТРАНАМИ СНГ

Гамидова А.М.

Ключевые слова: международная экономическая отношения, импорт, экспорт

В статье рассматриваются факторы, способствующие интеграционным процессам на постсоветском пространстве, история образования СНГ, содержится анализ современных внешнеторговых связей Азербайджана со странами СНГ.

SUMMARY

ASSESSING AND ANALYSING THE MODERN POSITION OF AZERBAIJAN ECONOMIC INEGRATION WITH ISU COUNTRIES

Hamidova A.M.

Key words: economic integration, import, export

Incentives of integration tendencies in Post Soviet countries, the history of emergence of ISU, the analysis of modern situation of Azerbaijan foreign trade relations with Isu countries.

Daxil olma tarixi: İlkin variant: 21.11.2014
Son variant: 12.01.2015

UOT 00336

İNVESTİSIYA VƏ BİZNES FƏALİYYƏTİNDƏ RİSKİN İDARƏEDİLMƏSİNİN ROLU

ƏHMƏDOVA TƏRANƏ MÜTƏLLİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Biznesin təşkili və idarə edilməsi kafedrasının dissertantı

QASIMOVA ZÜLFİYYƏ MİRZƏ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Biznesin təşkili və idarə edilməsi kafedrasının baş müəllimi

e-mail: tarana.7474@mail.ru

Açar sözlər: *investisiya, risk, müəssisə, qiymətləndirmə, diversifikasiya, sığortalanma, maliyyə*

Məlumdur ki, biznes aləmində müvəffəqiyyət təsərrüfat və sahibkarlıq fəaliyyətinin seçilmiş strategiyasının düzgünlüyündən və əsaslandırılmasından asılıdır. Bu zaman böhran vəziyyətlərinin yaranması ehtimalı nəzərə alınmalıdır. Sahibkarlıq fəaliyyətini risksiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Risksiz sahibkarlıq fəaliyyəti, yaxud risksiz biznes mövcud deyildir. Riskin artması, mahiyyətə təsərrüfat müstəqilliyinin əks tərəfi, yaxud ona görə özünəməxsus zərərdir. Risk sahibkarın daim yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq axtarışında və gələcəkdə daha çox mənfəət əldə etmək ehtimalı olan qeyri-standart idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi iqtidarında olmağı tələb edir. İstehsalın idarə olunmasında risklərin zəruriliyi ondan ibarətdir ki, idarəetmənin demokratikləşdirilməsini təmin edən bazar iqtisadiyyatı şəraitində riskə getmədən mənfəət əldə etmək, yüksək nailiyyətlər qazanmaq qeyri-mümkündür. Çünki risk və gəlir bir-biri ilə əlaqəlidir. Qəbul edilən hər bir idarəetmə qərarları müxtəlif risk dərəcələrinə malikdir. Risk hadisənin olacağını, yaxud olmayacağını ifadə etdiyindən sahibkarlar üçün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində təxirəsalınmaz vasitə hesab olunur. Həmçinin, bazar iqtisadiyyatı şəraitində zərər verən hər bir risk üçün dövlət yox, müəssisənin rəhbərliyi və təsisçiləri maddi məsuliyyət daşıyırlar. Ona görə də hər bir idarə aparatı işçisi qeyri-müəyyən vəziyyəti qabaqcadan öyrənmək, risklə əlaqədar qərarlara düzəlişlər etmək üçün tələb olunan informasiyanı toplamaq və təhlil etmək, eləcə də operativ-riskli idarəetmə qərarları hazırlamaq və icra etmək bacarığına malik olmalıdır.

Risklərin idarə edilməsi sistemi, onun elementləri bir sıra proses və hərəkətləri nəzərdə tutur. Bunlara aşağıdakılar aid edilir:

- risklərin təsviri və lokallaşdırılması;
- risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- risklərin aradan qaldırılması və ya minimum səviyyəyə endirilməsi;
- risklərin monitorinqi.

Məhsul və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlıq fəaliyyətində risklər məhsulların istehsalına çəkilən xərclərin nəzərə alınması və onların reallaşdırılması zamanı əldə qazanılaçaq mənfəətin hesablanması nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Gələcəkdə baş verəcək hadisələrin bu gün dəqiq olaraq bilinməməsi həmin hadisələrə dair verilən qərarların arzu edilən nəticəsini görməmək təhlükəsini yaradır. Belə təhlükə bir maliyyə sahəsində fəaliyyət göstərən investora qəbul edəcəyi qərara da şamil edilir. İnterest özünü bu və ya digər şəkildə həmin təhlükədən qorumağa söy göstərir. Özünüqoruma investisiya alternativləri arasından ən təhlükəsiz olanının seçilməsi şəkildə ola bilər, yaxud bu təhlükənin miqyasına görə investisiya qoyuluşundan daha yüksək səmərənin əldə edilməsini istəyə bilər. İstər az, istərsə də çox təhlükəli investisiya qoyuluşu seçilsə də, hər iki variantdan yüksək səmərənin əldə olunması məqsədilə təhlükənin böyüklüyünü ölçmək zəruridir [1, s. 42].

İnterest investisiya risklərinin idarə olunmasının məqsədi risklə bağlı olan itkini minimuma endirməkdir. İtki dəyər ifadəsində qiymətləndirilir, həmçinin onun qarşısının alınması addımları

müəyyənləşdirilir. Daxili riskləri investisiya variantının düzgün olması, səriştəli marketing strategiyasının seçilməsi, kapitalın diversifikasiyası vasitələri ilə azaltmaq olar. Daxili riskdən fərqli olaraq, xarici risklərə xüsusi investorlar səviyyəsində təsir etmək olmaz. Xarici mühitin investor üçün əlverişli olması dövlətin investisiya siyasətindən asılıdır. Xarici riskləri azaltmaq üçün dövlət siyasi və sosial sabitliyi təmin etməli, ekoloji vəziyyətə nəzarət etməli, qanunvericilikdə investisiya fəaliyyətinə mənfi təsir edən dəyişikliklər etməməli və bütövlükdə makroiqtisadi sabitliyi təmin etməlidir.

Riskin aradan qaldırılması və ya minimuma endirilməsi bir neçə mərhələdən ibarətdir:

- riskin qəbul oluna biləcək səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;
- riskin azaldılması və ya artırılması (o halda ki, riskin səviyyəsi qəbul oluna biləcək səviyyədən azdır və onun artırılması gözlənilən gəliri artırır);
- risklərin azaldılması və ya artırılması üsullarının seçilməsi;
- risklərin azaldılması və ya artırılması üsullarının seçilməsinin məqsədəuyğun olmasının qiymətləndirilməsi.

Risklərin azaldılması və ya minimuma endirilməsinə dair tədbirlər müəyyən edildikdən sonra onların kifayət olması haqqında qərar qəbul olunur. Əgər bu tədbirlər hesabına alınmış nəticələr kifayətləndiricidirsə, onda layihə reallaşa bilər, əks halda ondan imtina etmək daha məqsədəuyğun olar.

Risklərin azaldılması tədbirlərinə riskin istisna olunması, riskin əmələ gəlməsi ehtimalının azaldılması, risk nəticəsində ola biləcək itkilərin azaldılması nəzərdə tutulur. Riskin istisna olunması gözlənilən iqtisadi səmərəliliyə baxmayaraq, investisiya layihəsindən imtina edilməsi deməkdir. Riskin əmələ gəlməsi ehtimalının azaldılması üçün investisiya obyektinin maliyyə vəziyyəti dəqiq öyrənilməlidir, onun borc qaytarmaq qabiliyyəti, işgüzar imici, idarəetmə heyətinin peşəkarlığı və digər göstəricilərinin müəyyən edilməsi zəruridir. İnformasiya nə qədər dəqiq və dolğun olarsa riskin səviyyəsi o qədər az olar. Risk nəticəsində ola biləcək itkilərin azaldılması risklərin lokallaşdırılması vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər.

Biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində müəssisənin qarşılaşacağı risklərin aşkarlanmasından və onların yaranması səbəblərini öyrəndikdən, baş verə biləcək potensial itkiləri müəyyənləşdirdikdən sonra firma qarşısında həmin risklərin azaldılması proqramının işlənilməsi və hazırlanması vəzifəsi durur, yəni menecer risklərin neytrallaşdırılması üzrə ən əlverişli mexanizmlərin seçilməsi üzrə qərar qəbul etməlidir.

Müəssisə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili prosesində investisiya əməliyyatlarının və ya yüksək riskli müxtəlif fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsindən imtina edə, yəni riskdən yayına bilər. Bu, ortaya çıxan investisiya risklərinin neytrallaşdırılmasının ən sadə və radikal metodu olub, risklə bağlı potensial itkilərdən tamamilə uzaqlaşmağa imkan verir, lakin riskli fəaliyyətlə bağlı mənfəətin alınmasına şərait yaratmır. Bundan başqa, bəzi hallarda riskdən yayınma qeyri-mümkündür, çünki bir risk növündən yayınmaq başqa riskin üzə çıxmasına gətirib çıxara bilər. Ona görə də biznes fəaliyyətində ortaya çıxan yüksək dərəcəli investisiya risklərinin neytrallaşdırılmasında bu üsuldən istifadə etmək məqsədəuyğun sayılır.

Müəyyən risklərdən imtina edilməsi üzrə qərar həm qərar qəbulunun ilkin mərhələsində, həm də sonradan fəaliyyətin həyata keçirilməsindən imtina edilməsi yolu ilə (o cümlədən, əgər risk gözləniləndən yüksək olsa) qəbul oluna bilər. Ancaq riskdən qaçmaq üzrə qərarların əksəriyyəti qərar qəbulunun ilkin mərhələsində qəbul edilir, çünki fəaliyyəti davam etdirməkdən imtina edilməsi tez-tez əhəmiyyətli dərəcədə maliyyə və başqa itkilərə gətirib çıxarır. Bəzən isə bu, sahibkarlıq firmasının müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində çətinlik törədir.

İnvestisiya risklərinin neytrallaşdırılmasında riskdən yayınma metodunun tətbiq edilməsi aşağıdakı şərtlərin yerinə yetirilməsi zamanı səmərəlidir:

- bir risk növündən imtina edilməsi ondan daha yüksək və ya eyni dərəcəli başqa risklərin ortaya çıxmasına səbəb olmur;

- riskin səviyyəsi sahibkarlıq fəaliyyətinin mümkün gəlirlilik səviyyəsindən kifayət qədər yüksəkdir;

- firma investisiya riski üzrə itkilərini öz şəxsi vəsaitləri hesabına ödəmək iqtidarında deyil, çünki bu itkilər çox böyükdür.

Təbii ki, firma heç də bütün növ risklərdən yayına bilməz, onların böyük bir qismini o, “öz üzərinə götürür”, yəni şüurlu olaraq riskə gedir və edilən risklər nəticəsində yaranan zərərlərin əvəzi ödənilməz itkilərə gətirib çıxarmayana qədər bizneslə məşğul olur. Bir sıra risklər özündə mümkün mənfəət potensialını daşdığına və başqa bir qrup risklər isə qaçılmaz olduqlarına görə məqbul sayılırlar.

Riski öz üzərinə götürməkdə əsas məqsəd mümkün itkilərin əvəzini ödəmək üçün zəruri resurs mənbələrini axtarır tapmaqdır. Bu halda itkilər sahibkarlıq riskinin və ümumiyyətlə, itkilərin baş verməsindən sonra yerdə qalan istənilən resurslarla ödənilir. Əgər firmada qalan resurslar kifayət etmirsə, onda bu, biznes fəaliyyətinin azalmasına gətirib çıxara bilər.

Sahibkarlıq subyektlərinin sərəncamında itkilərin ödənilməsi üçün qalan resursları biznesin öz daxilində olan resurslara və kredit resurslarına ayırmaq olar. Daxili resurslara aiddir:

- müəssisəyə məxsus olan bina və tikililərin fiziki zədələnməsi zamanı zərər çəkməyən kassadakı nağd pul;

- zədələnmiş mülkiyyətin qalıq dəyəri;

- həm maliyyə, həm də istehsal fəaliyyətinin qismən davam etdirilməsindən gələn gəlir;

- qiymətli kağızlar və gəlirli investisiyalardan daxil olan dividend və faiz gəlirləri;

- biznes sahibləri tərəfindən biznesi dəstəkləmək və s. üçün sərmayə edilən əlavə vəsaitlər;

- hesabat dövründə əldə edilmiş mənfəətin bölüşdürülməmiş qalığı, onun bölüşdürülməsinə qədər zəruri olduqda ayrı-ayrı maliyyə risklərinin mənfəətlərinin ləğvinə istiqamətləndirilə bilən maliyyə resursları ehtiyatı kimi nəzərdən keçirilə bilər;

- qanunvericilik tələblərinə və sahibkarlıq firması nizamnaməsinə müvafiq olaraq yaradılan firmanın ehtiyat fondu. Onun formalaşdırılmasına firma tərəfindən hesabat dövründə əldə edilən mənfəətdən 5%-indən az olmayan hissəsi istiqamətləndirilir.

Əgər firma sahibkarlıq risklərinin təsiri altında ortaya çıxan bütün itkiləri daxili imkanlarla ödəmək iqtidarında deyilsə, onda onlardan bir hissəsini kredit resurslarından istifadə etməklə ödəmək olar. Ancaq bu halda kredit resurslarının əldə edilməsi imkanı əhəmiyyətli dərəcədə məhdud olur. Məhdudiyyətlərdən ən əsası firmanın gələcək mənfəətlilik perspektivinin sual altında olmasıdır. Kredit resurslarının əldə edilməsi imkanı çox vaxt itkilər baş verdikdən sonra biznesin qalıq dəyərindən asılı olur [2, s.428].

Risklərin qiymətləndirilməsi hər bir investor üçün əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, xarici ölkədə tanımadığı mühitə düşür. Ona görə həmin ölkədə aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- hər bir sistemin özünəməxsus qiymətləndirmə üsulu vardır və onlar obyektiv olmaya da bilər. Bu baxımdan investisiya mühitini müəyyən edən riskləri qiymətləndirərkən müxtəlif sistemlərin qiymətləndirilməsini müqayisə etmək məqsədəuyğun olardı:

- riskləri təhlil edərkən, investor tez-tez qarşılaşacağı riskləri daha dərinləndirən öyrənməlidir;

- müxtəlif mənbələr tərəfindən verilən risklər və onların qiymətləndirmə üsulu kifayət qədər konkret deyildir və sahələr üzrə dəyişə bilər.

Risklərin qiymətləndirilməsi potensial investora investisiya layihəsinin ilkin mərhələsində kömək etmək məqsədilə həyata keçirilir. Risklərin aşağı salınmasının müxtəlif üsulları vardır ki, bunlardan ən əsasları kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- layihənin dəyərinə “riskə görə mükafat”ın əlavə edilməsi. Əgər ölkədə ümumi investisiya riskinin səviyyəsi 90-100 bal təşkil edərsə (100 ballıq sistem üzrə) investor layihənin dəyərinə heç nə əlavə etmir. Əgər bu səviyyə 80-89 bal təşkil edərsə diskontun real stavkasını 3% artırmaq məqsədəuyğun olardı. Riskin səviyyəsi 60 baldan aşağı olarsa, diskontun real stavkasını 11% artırmaq məqsədəuyğun olardı;

- xarici investisiya fəaliyyətindəki itkilərdən sığortalanmaq məqsədilə ehtiyat fondunun yaradılması;

- Şəxsi sığorta kampaniyaları vasitəsilə siyasi risklərdən sığortalanmaq. ABŞ-da bu işlə EXİM Bank (ixrac-idxal bankı) və xarici şəxsi investisiyalar korporasiyası (OPİK) məşğul olur. Dünya Bankının himayəsi altında isə “İnvestisiyalara zəmanət” verilməsi üzrə beynəlxalq agentlik fəaliyyət göstərir;

- qəbul edən ölkə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən layihənin seçilməsi. Belə layihələr üçün şərait yaratmağa dövlətin özünün marağı olmalıdır;

- riskin diversifikasiyası. Diversifikasiya kapitalın, satış bazarlarının və təchizatçıların diversifikasiyasını nəzərdə tutur. Maddi istehsalda diversifikasiya çox vəsait tələb edirsə, fond bazarında investisiya risklərinin diversifikasiyası çox asan həyata keçirilir. Diversifikasiyanın digər istiqamətləri – satış bazarlarının və mal göndərənlərin diversifikasiyası investisiya layihəsinin biznes-planının tərtibi mərhələsində nəzərdə tutulmalıdır [3, s. 43].

Ümumiyyətlə, investisiya riskini azaltmaq üçün seçilən yollar diqqətlə öyrənilməli və məsuliyyətlə tətbiq olunmalıdır. Bunun özü riski idarə etmək deməkdir. Qeyd etmək olar ki, investisiya risklərinin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi bazar münasibətlərinə xas olan xüsusiyyətdir və Azərbaycan Respublikasında da bazar münasibətləri müvafiq mərhələlərlə və tədricən inkişaf etməkdədir. Bu, eyni zamanda, qiymətləndirmə elminin tərkib hissəsi olaraq peşəkar qiymətləndiricilər tərəfindən həyata keçirilir. Ona görə də hazırda ölkəmizdə peşəkar qiymətləndirmə fəaliyyətinin və eyni zamanda, investisiya risklərinin qiymətləndirilməsinin sığortalanmasına böyük ehtiyac vardır.

Elmi yeniliyi: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində firma və şirkətlər risk etmədən heç nə qazana bilmir. Buna görə də riskə getmək və onları idarə etmək, başqa sözlə desək, risk hadisəsinin baş verməsini müəyyən dərəcədə proqnozlaşdırmaq və risk dərəcəsini azaltmağa imkan verən tədbirlər görmək qaçılmazdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: İnvestisiya risklərinin idarə olunması yeni yaradılmasından və ya uzun illər fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq, hər bir firma və şirkətin çox vacib diqqət yetirməli olduğu bir məsələdir. Öz fəaliyyətini müsbət və mənfi tərəflərini müəyyən etmək, investisiya risklərinin minimallaşdırılması məqsədilə tədbirlər görmək hər bir təşkilatın mənfəət əldə etməsi üçün zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımlı X.H., Quliyev İ. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2011. 187 səh.
2. Abbasov A.B., Əliyev M.Ə., Abbasova R.Ə. və başqaları. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2011. 464 s.
3. Əliyev Q.Ə. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı. 2008. 293 s.

РЕЗЮМЕ

ИНВЕСТИЦИИ И РОЛЬ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ В БИЗНЕС-ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ахмедова Т.М, Гасымова З.М.

Ключевые слова: *инвестиции, риск, предприятие, оценивание, диверсификация, страхование, финансы*

Применение принципов независимой взаимодействия рыночных субъектов, обеспечение здоровой рыночной конкуренции делают неопределенным и инвестиционные риски неизбежными.

В таких условиях предвидение их последствий в сфере бизнеса и принятие оптимальных решений становится сложной задачей. С точки зрения возможности появления крупных потерь в процессе реализации различных видов экономической деятельности актуальна проблема управления и снижения инвестиционных рисков.

SUMMARY

THE ROLE OF CONDUCTING RISK IN INVESTMENT AND BUSSINES ACTION

Ahmadova T.M., Qasimova Z.M.

Keywords: *investment, risk, enterprise, assessment, diversification, insurable, finance*

Applying the principles of the mutual independent activity of market subjects, providing strong market competitions make the risk of investment inevitable. It's difficult to make optimal decisions and to see their results in business sphere beforehand in such condition. From this point of view arising losses in realization of some economical activity, the problems of conduction and reduction are very actual.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant:	10.02.2015
	Son variant:	23.03.2015

UOT 330

**İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRİN İNNOVASIYA
SAHƏSİ ÜZRƏ DÖVLƏT PROQRAMLARI****HACIYEVA ZÜLFİYYƏ ELMAN qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, Menecment kafedrasının assistenti**e-mail: Zulu-Zaur@mail.ru*

***Açar sözlər:** innovasiya, elmi-texniki tərəqqi, fond bazarları, yüksək texnologiyalar, intellektual mülkiyyət, ümumi daxili məhsul, idarəetmə*

Dövlətin aktiv innovasiya siyasəti bir qayda olaraq, milli rəqabət üstünlüklərinin reallaşdırılmasına və iqtisadiyyatın qeyri-xammal sektorunun inkişafı potensialının gücləndirilməsinə istiqamətlənir. Təbii ki, dövlətin aktiv innovasiya siyasətini şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri onun ilk növbədə innovasiyalı xarakter daşması ilə bağlıdır. Dövlətin sənaye siyasətində istehsalın strukturunun yenidən qurulması və bu sahəyə investisiya qoyuluşlarının gücləndirilməsi də nəzərdə tutulur.

Dövlət siyasətinin ən mühüm prioritet istiqamətlərindən biri elmi-texniki fəaliyyətin nəticələrinin təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi ilə bağlı məsələlərin həllidir. Bu siyasətin məqsədi həm də ölkədə intellektual resurslardan istifadənin səmərəliliyini yüksəltməkdən, elmi yeniliklərin tətbiqi əsasında iqtisadiyyatın keyfiyyətə yeni səviyyədə inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Həmin siyasət, eyni zamanda, iqtisadiyyatın dövlət və xüsusi sektorunun maraqlarının balanslaşdırılmış prinsiplər əsasında qurulmasına xidmət edir. Təbii ki, bu zaman mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün müəssisələrdə balanslaşdırılmış siyasətin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət tərəfindən innovasiya sisteminin formalaşdırılmasına istiqamətlənmiş kurs götürülmüşdür. Qeyd edək ki, 2005-2020-ci ilə qədər olan dövrdə və gələcək perspektivdə elm və texnikanın inkişafı sahəsində dövlətin innovasiya siyasətinin əsasları hazırlanmalı və qəbul edilməlidir. İnnovasiya siyasətində xüsusi və dövlət sektorunun əməkdaşlığı, eləcə də zəruri infrastruktur proseslərinin təşkili, innovasiya fəaliyyətinə yardım göstərilməsi, elm və təhsilin inteqrasiyası prinsipləri əsasında milli innovasiya sisteminin fəaliyyətinin zəruri şərtlərinin təmin edilməsi ilə bağlı kompleks tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu zaman ən mühüm məsələlərdən biri innovasiya proseslərinə kiçik və orta biznesin təşkilinin geniş cəlb edilməsi ilə bağlı məsələlərdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün bunlar, xüsusilə, zəruri çevikliyə, operativliyə və qeyri-standart qərarlara uyğunluğu ilə şərtlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, səmərəlilik, innovasiya fəaliyyəti, yeni normativ hüquqi bazanın yaradılması və təkmilləşdirilməsi mövcud normativ aktların beynəlxalq normalara və qaydalara uyğunlaşdırılması da mühüm məsələlərdən biri hesab edilir. Səmərəlilik, yenilikçilik fəaliyyəti ilk növbədə innovasiya müəssisələrinin kreditləşdirilməsi inkişafının stimullaşdırılmasının, eləcə də innovasiya risklərinin sığortalanmasının təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bundan əlavə, uzun müddətli borc kapitalı bazarının, o cümlədən, fond bazarları və lizinq bazarlarının inkişaf etdirilməsi də nəticə etibarilə milli innovasiya sisteminin formalaşdırılmasında mühüm məqamlardan biri hesab edilir. İnnovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə bağlı hüquqi sənədlər və vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi də bu sahədə mühüm amillərdən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sənəd yüksək texnologiyalar sahəsində elmtutumlu məhsul və xidmətlər istehsalının inkişafına, eləcə də elmi texnoloji tədqiqatların kommersiyalaşdırılmasına imkan verə bilər. Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması mexanizmi Amerika və Böyük Britaniyadan başlayaraq, Hindistana və Çinə qədər demək olar, əksər ölkələrdə geniş tətbiq edilməkdədir. Adı çəkilən ölkələrdə innovasiyaların inkişafının hüquqi-normativ bazasının

təkmilləşdirilməsi ilə bağlı ictimai təşkilatların, korporativ birliklərin, elmi ictimaiyyətin bütün təklifləri kifayət qədər dəstəklənir [1, səh.124].

Qloballaşma şəraitində ölkəmizin iqtisadiyyatının beynəlxalq münasibətlər sistemində inteqrasiya olunduğu şəraitində qarşılıqlı səmərəli beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığın, o cümlədən, beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə elmi-texniki əməkdaşlığın qurulması, xüsusilə, mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hesab edirik ki, BMT-nin, UNİDO-nun, UNESKO-nun və Avropa Birliyinin iştirakı ilə bu sahədə mövcud imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi vacibdir. Bu baxımdan xüsusilə ənənəvi tərəf müqabilləri olan Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələri ilə, eləcə də böyük 8-lik ölkələri və Asiya, Sakit okean regionuna daxil olan ölkələrlə əməkdaşlıq mexanizminin müxtəlif istiqamətlərdə, o cümlədən beynəlxalq transfer və texnologiyaların optimallaşdırılması istiqamətlərində də həyata keçirilməlidir. Birgə fəaliyyəti səciyyələndirən ən mühüm cəhətlərdən biri intellektual mülkiyyət obyektlərinin patentləşdirilməsi və onların hüquqi cəhətdən müdafiə edilməsi, elmi-texniki informasiyaların mübadiləsi, yerli sahibkarların xarici bazarların xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq adaptasiyası və eyni zamanda bu sahədə zəruri hazırlıq işlərinin həyata keçirilməsinin sferalarını əhatə etməlidir.

Dünya birliyinə daxil olan ölkələrdə elmi-texniki və innovasiya siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılması mexanizmi kifayət qədər fərqli xarakter daşıyır. Belə ki, müxtəlif ölkələrdə bazarın və dövlətin funksiyalarının nisbətləri müxtəlifdir və eyni zamanda elmin idarə edilməsinin təşkilati strukturları da fərqli xarakter daşıyır. Lakin bütün bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı ölkələrində istehsalın inkişaf qanunauyğunluqları demək olar, oxşar xarakter daşıyır və bundan əlavə, uzunmüddətli meyillər və nəticələr nəzərə alınmaqla innovasiya fəaliyyətinə demək olar ki, oxşar yanaşmalar mövcuddur.

Müxtəlif ölkələrdə elmi və innovasiya siyasətinin reallaşdırılmasının xüsusiyyətləri ilk növbədə ümumi daxili məhsulda (ÜDM-da) elmi-tədqiqatlara çəkilən xərclərin müxtəlif xüsusi çəkiyə malik olması ilə səciyyələnir. ÜDM-də elmi-tədqiqatlara çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi baxımından İsveçrə lider mövqeyindədir. Bundan sonrakı yerləri Almaniya, Yaponiya, İsveç, Cənubi Koreya və ABŞ tutur. Elmi-texniki inqilabın və ETT-nin maliyyələşdirilməsinin həcminə görə dünyada lider olan ölkələr siyahısına Yaponiya, Almaniya, İsveç, İsveçrə, Cənubi Koreya və ABŞ daxildir. İkinci qrupa—"Yüksək texnologiyalı ölkələr" qrupuna Böyük Britaniya, Fransa, Hollandiya, İtaliya, eləcə də digər Avropa ölkələri və Tayvan daxildir.

Dünya təcrübəsində innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsinin səviyyə və forması aşağıdakı kimi fərqləndirilir:

- dövlətin aktiv müdaxilə strategiyası;
- mərkəzləşdirilmiş tənzimləmə prosesləri;
- qarışıq tənzimləmə siyasəti.

Dövlətin aktiv müdaxilə strategiyasının həyata keçirilməsi zamanı milli iqtisadiyyatda iqtisadi artımı müəyyən edən amillər, eləcə də elmi-texniki və innovasiya fəaliyyəti ön plana çəkilə bilər. Məlum olduğu kimi, bu strategiyanın seçilməsi zamanı istər qanunvericilikdə, istərsə də dövlətin xarici siyasətində nəzərə çarpacaq dəyişikliklər təmin edilməlidir. Məsələn, bu strategiyayı rəhbər tutaraq həyata keçirən Yaponiyada dövlət idarəetmə orqanları ilə əmtəə istehsalçıları arasında sıx qarşılıqlı əlaqə müşahidə edilməkdədir. Dövlət bu sahədə nəinki istiqamətləndirici funksiyalar yerinə yetirir, eləcə də bir sıra vacib proqramların və layihələrin təşkilində, maliyyələşdirilməsində aktiv rol oynayır.

Ali məktəblərin maliyyələşdirilməsi və xüsusilə, elmi-texniki tərəqqinin (ETT-nin) ən yeni nailiyyətlərinin istehsalda tətbiqini həyata keçirən kommersiya təşkilatlarının güzəştli şərtlərlə kreditləşdirilməsi ilə yanaşı aktiv müdaxilə strategiyası Yaponiyada, Fransada, Hollandiyada və digər ölkələrdə innovasiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsində də əhəmiyyətli rol oynayır. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş tənzimləmə strategiyası elm və innovasiya sferasında dövlətin iştirakının mürəkkəb mexanizmi hesab edilir. Dövlət bu strategiyadan istifadə etməklə özünün lider

mövqeyini saxlayır. Lakin aktiv dövlət müdaxiləsi strategiyası üçün xarakterik olan kəskin direktiv əlaqələr bu strategiyada istisna olunur. Məsələn, dövlət sektorunda yaradılmış elmi-texniki yeniliklərin iqtisadi sferaya ötürülməsinə, eləcə də innovasiya sferasında infrastrukturun yaradılmasına əlverişli şərait yaradılır, yenilikçilik sferasının bütün iştirakçılarının innovasiya aktivliyinin yüksəldilməsinə imkan verən şərait formalaşdırılır, elmi yeniliyə olan ilkin tələbin yaradılması üçün dövlət resursları bölüşdürülür. Strategiyanın həyata keçirilməsi zamanı vergi güzəştlərindən və innovasiya aktivliyini stimullaşdıran digər vasitələrdən istifadə edilir. Adı çəkilən strategiya ABŞ-da, Böyük Britaniyada və digər ölkələrdə geniş formada reallaşdırılır [3, səh.54].

Elmi-texniki inkişafın prioritetlərinin seçilməsində aparıcı rol dövlətə məxsus olan aktiv müdaxilə strategiyasından fərqli olaraq, mərkəzləşdirilmiş tənzimlənmə strategiyasında elmi-texniki və innovasiya fəaliyyətində təsərrüfat subyektləri birinci yerə çıxırlar. Dövlət isə ilk növbədə, bu fəaliyyət üçün zəruri əlverişli, hüquqi, iqtisadi şəraitin yaradılmasını öz üzərinə götürür.

Qarışıq strategiyalı iqtisadiyyatda dövlət sektoru əhəmiyyətli rol oynayan ölkələrdə kifayət qədər geniş istifadə edilir. Strategiyanı tətbiq edən ölkələrdə dövlət ixrac potensialının dəstəklənməsi istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirməyə maraqlı olur. Bu halda dövlət müəssisələrinə münasibətdə dövlət aktiv müdaxilə strategiyasından istifadə edir, digər hallarda isə qeyri-mərkəzləşdirilmiş tənzimlənmə strategiyasından istifadə edilir. Bu təcrübə İsveçdə geniş yayılmışdır.

ABŞ-da iri miqyaslı məqsədli layihələrin köməyi ilə innovasiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsi əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir:

-ABŞ-ın milli elm fondunun vəsaiti hesabına innovasiya fəaliyyətinin subyektlərinin, o cümlədən vençur firmalarının, tədqiqat mərkəzlərinin kiçik və orta innovasiya müəssisələrinin, dövlət səviyyəsində və universitetlərinin nəzdində fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat mərkəzlərinin, iri innovasiya korporasiyalarının xüsusi laboratoriyalarının qaytarılmadan subsidiyalaşdırılması yolu ilə onların fəaliyyətinin stimullaşdırılması;

- ixtiralarından kommersiya təyinatı ilə istifadəyə ödənişsiz lisenziyaların verilməsi, hökumətin mülkiyyətində olan müəssisələrə büdcə tədqiqatlarının gedişində potensialların verilməsi;

- kiçik innovator firmalara və eləcə də milli elm fondunun ayrı-ayrı ixtiraçı firmalarının ABŞ-ın Energetika Nazirliyinin investisiya fondları və digər qeyri-kommersiya təyinatlı maliyyələşdirmə istiqaməti həyata keçirən investisiya fondları tərəfindən güzəştli kreditləşdirilməsi və onlara təminatların verilməsi;

- innovasiya bazarının fəaliyyətinə imkan verən dövlət innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılması. Dövlət bu prosesdə innovasiyaların alqı-satqısı ilə bağlı müstəqil agent kimi çıxış edir;

- ölkədə və xaricdə innovasiya proseslərinin monitorinqi və proqnozlaşdırılması, innovasiya fəaliyyətinin müxtəlif subyektləri tərəfindən hazırlanan innovasiya layihələrinin dövlət tərəfindən ekspertizası;

- innovasiya fəaliyyətinin subyektlərinə dövlət tərəfindən göstərilən xidmətlərin (rabitə, yanacaq, elektrik enerjisi və s.) haqlarının ödənilməsi ilə bağlı güzəştlərin verilməsi;

- innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan alimlərin və digər innovatorların mənəvi həvəsləndirilməsinin həyata keçirilməsi (dövlət tərəfindən orden və medalların, fəxri adların verilməsi, onların fəaliyyətindəki nailiyyətlərin təbliği və təşviqi);

- innovasiya fəaliyyətinə güzəştli vergi qoyma;

- milli əmtəə istehsalçılarının daxili və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsinə istiqamətlənmiş antiinhisar qanunverciliyi [8, səh. 112].

Yaponiya və Cənubi Koreya artıq dövlət siyasəti hesabına informasiya sistemlərinin mexanotronika, biotexnologiya, yeni materialları istehsal edən sahələrdə ayrı-ayrı

texnologiyaların yaradıcıları baxımından təqlid edənlər və ixtiraçılar bir ölkəyə çevrilməsinə istiqamətlənmiş siyasəti reallaşdırmağa başlamışlar. Bundan əlavə, adı çəkilən ölkələr elm və texnologiya sahəsində müxtəlif sektorların fəaliyyətinin koordinasiyası vasitəsilə dünya ETT nailiyyətlərinə kifayət qədər qəbul olunmağı təmin etmişlər. Yaponiyada ixrac yönümlü istehsalın inkişafı üçün təkcə ixracçıların fəaliyyətinə təsir göstərən birbaşa subsidiyalaşdırma və digər ənənəvi, iqtisadi və inzibati metodlarla yanaşı, eyni zamanda spesifik dolay vasitələrdən, maliyyə vəsaitlərinin məqsədli bölüşdürülməsini özündə əks etdirən metodlardan da istifadə edilir. Bu metodlar ilk növbədə xüsusi bankların prioritet sahələrə kredit yönəltməsinə özündə əks etdirir. Avropa birliyinə daxil olan ölkələrdə həyata keçirilən innovasiya siyasətinin əsas istiqamətlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- vahid antiinhisar qanunvericiliyi;
- avadanlıqların sürətli amortizasiyalaşdırma sistemi;
- ETT-nin ən yeni nailiyyətlərinin tətbiqi ilə bağlı sahələrə güzəştli vergiqoyma;
- kiçik elmtutumlu biznesin stimullaşdırılması;
- yeni texnologiyalar sahəsində innovasiya layihələri həyata keçirən müəssisələrin birbaşa maliyyələşdirilməsi;
- elmtutumlu məhsullar istehsal edən elmi-tədqiqat yönümlü universitetlər və müəssisələrin kooperasiyası.

Firmaların gəlirli fəaliyyət göstərdiyi və fasiləsiz innovasiya fəaliyyəti həyata keçirdiyi şəraitdə innovasiya fəaliyyəti sahəsində dövlətin rolunun gücləndirilməsi ən mühüm amillərdən biri hesab edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar heç də bütün hallarda fasiləsiz innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsini təmin edə bilmir. Əlavə stimullaşdırma funksiyası bir qayda olaraq, dövlətin iqtisadi siyasətinin müəyyən elementləri vasitəsilə həyata keçirilir (kredit, vergi, antitrust qanunvericiliyi, texnologiyaların beynəlxalq mübadiləsinin tənzimlənməsi və s.). İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi son nəticədə resursların dəyərinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınmasına və eləcə də onların keyfiyyətinin yüksəlməsinə əlverişli şərait yaradır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, innovasiya fəaliyyəti sahəsində dövlətin rolunun gücləndirilməsini şərtləndirən digər amillərə innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan xərclərin artırılması da əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu, ilk növbədə elmi-tədqiqat avadanlıqlarına bu sahədə istifadə edilən detal və vasitələrə çəkilən xərclərin artması, eləcə də elmi-texniki və mühəndis kadrların əmək haqqının yüksəldilməsilə sıx əlaqədardır.

ETT-nin ən yeni nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar informasiya təminatının inkişafı üçün Avropa İnformasiya Mərkəzi yaradılmışdır. Bu baxımdan XX əsrin 90-cı illərindən etibarən məqsədli proqramlar da işlənilib hazırlanmışdır ki, bu proqramlara ETT-nin nəticələrinin Avropa strateji proqramına, Avropada qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi sahəsində tədqiqatlar üzrə proqramına aid etmək olar. Bu proqramların başlıca məqsədi yüksək texnologiyalar bazarında Avropa şirkətlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

İnnovasiya fəaliyyətində dövlətin aktiv iştirakı innovasiya fəaliyyəti və elmi-texniki nəticələrin uzunmüddətli proqnoz edilməsinin zəruriliyi ilə sıx əlaqədardır. Elmi yeniliklərin səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə bu sahədə seçimin düzgün aparılmasından, eləcə də innovasiyaların növlərindən və onun tətbiqi ilə bağlı zaman kəsiyindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur.

Elmi yeniliyi: Məqalədə qabaqcıl ölkələrdə innovasiya fəaliyyəti istiqamətində müsbət xüsusiyyətlər tədqiq edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Müasir rəqabət şəraitində innovasiyalardan hərtərəfli istifadə edilməsi nəticəsində təşkilatlar yüksək mənfəət qazanır və bu səbəbdən davamlı iqtisadi inkişafını təmin edə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasimov F.N., Nəcəfov Z.M. İnnovasiyalar; yaradılması, yayılması və inkişaf perspektivləri Bakı, Elm, 2009, 415 s.
2. A.N.Tağıyev, H.R.Köçərli. İnnovasiya siyasəti. Bakı: Təknur, 2013, 159 s.
3. Управление инновациями: Становление и развитие малой технологической фирмы (сбор статей) под ред. Н.М.Фонштейна; АНХ 1999, 248 с.

РЕЗЮМЕ

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ПРОГРАММЫ РАЗВИТЫХ СТРАН В ОБЛАСТИ ИННОВАЦИЙ

Гаджиева З.Е.

Ключевые слова: *инновации, научно-технический прогресс, фондовые рынки, высокие технологии, интеллектуальная собственность, внутренний валовой продукт, управление.*

Основная цель статьи – близкое ознакомление с государственными программами, осуществляемыми в области инноваций в развитых странах мира.

В данной статье исследуется роль государственных программ в развитии экономики, ориентированных на инновацию, проводится анализ государственных инновационных программ развитых стран и главные направления государственных программ Азербайджана. Для обеспечения продолжительного развития национальной экономики важно широкое использование опыта развитых стран.

SUMMARY

STATE PROGRAMS ON THE INNOVATION OF THE DEVELOPED COUNTRIES

Hacıyeva Z.E.

Key words: *Markets of innovation, scientific and technical progress, fund, high technologies, intellectual property, gross national product, management*

The main purpose of the article is to be closely acquainted with State Programmes of developed countries in the area of innovation.

The role of the State Program in the development of the economy orientated at the innovation, the analysis of the State's innovation Program and the main directions of the State Program in Azerbaijan are investigated in the article. To use the experiment of developed countries in the area of innovation.

Daxil olma tarixi: İlkin variant: 13.02.2015
Son variant: 23.02.2015

UOT 37.046.14

**OKSIDLƏŞMƏ-REDUKSIYA REAKSIYALARININ TƏDRİSİNƏ
MÜASİR YANAŞMA****ƏSKƏROV AĞAİSA BAYRAMƏLI oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent***MƏHƏRRƏMOVA AİDA SALEH qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, assistent**e-mail: aqaisaa@mail.ru***Açar sözlər:** oksidləşmə, reduksiya, elektron balansı, elektron-ion balansı

Uzun illərin pedaqoji təcrübəsindən məlumdur ki, orta məkrəbin “kimya” kursunda “oksidləşmə-reduksiya” bəhsi məktəblilər və abituriyentlər tərəfindən nisbətən çətin mənimsənilən mövzulardandır. Müşahidələr göstərir ki, orta məktəbin buraxılış və ali məktəbə qəbul imtahanlarında şagirdlərin əksəriyyəti bu mövzuya dair sualları cavablandırmaqdan, xüsusi ilə məsələ həllindən çox vaxt yan keçirlər. İmtahandan sonrakı müştərək araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, müəllimlərin və repetitorların iştirakında “Oksidləşmə-reduksiya” reaksiyaları mövzusu ilə şagirdlərin ilkin tanışlığı zamanı tam dərk edilmə və mənimsənilmə əldə edilmədiyindən şagirdlər tərəfindən bəhsə “çətin dərs” möhrü vurulur və anlaşılmaz münasibət yaranır. Bütün bunları nəzərə alaraq uzun illər pedaqoji fəaliyyətdən əldə etdiyimiz təcrübəni həmkarlarla bölüşmək istərdik.

“Oksidləşmə - reduksiya reaksiyaları” bəhsini şagirdlərə izah edərkən əsas diqqəti bir neçə səciyyəvi məqama yönəltmək vacibdir. Səciyyəvi məqamların hər birinin açıqlanması, şübhəsiz ayrıca bir məqalənin mövzudur.

İlk növbədə valentlik və oksidləşmə dərəcəsi anlayışları təkrarlanmalı, müqayisəli təhlil aparılmışdır. Valentlik – nəzərdən keçirilən element atomunun müəyyən sayda digər element atomlarını ya özünə birləşdirmək, ya da kimyəvi birləşmələrdə onları əvəz etmə qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Atom valentliyinin ədədi qiyməti onun kimyəvi birləşmədə əmələ gətirdiyi kimyəvi rabitələrin sayı, ionda isə ionun malik olduğu elektrik yükünün ədədi qiyməti ilə müəyyən olunur. Valentlik mürəkkəb anlayışdır. Elmdə valentlik anlayışı kimyəvi rabitə məvhumu ilə bərabər formalaşmışdır. Müasir təsəvvürlərə görə atomun, biratomlu ionun, atomar radikalın valentliyi onun xarici enerji səviyyəsində bərqərar olmuş cütləşməmiş elektronların və kənardan elektron cütü qəbul etməyə elektron orbitalların sayı ilə müəyyən edilir [1].

Maddənin kimyəvi formul vahidində mövcud hər hansı bir atomu səciyyələndirmək üçün oksidləşmə dərəcəsi anlayışından istifadə olunur. Oksidləşmə dərəcəsi – kimyəvi birləşmədə hər hansı element atomunun kimyəvi rabitələrinin yaranmasına şərti olaraq elektron vermə və ya alma qabiliyyəti anlamındadır. Kimyəvi birləşmənin tərkibində hər hansı element atomunun oksidləşmə dərəcəsinin ədədi qiyməti həmişə atomun formal elektrik yükünə bərabərdir. Məlumdur ki, kimyəvi formul vahidi daxilində kimyəvi rabitənin əmələ gəlməsində iştirak edən hər bir elektron cütünün sıxlığı rabitə boyunca elektromənfililiyi kiçik elementdən elektromənfililiyi daha yüksək elementə doğru yerini dəyişir.

Eyni zamanda rabitənin tipləri – polyar və qeyri-polyar kovalent, ion, dativ, delokollaşmış rabitələr, molekulyar və qeyri-molekulyar maddələrin kimyəvi və quruluş formulları oksidləşmə dərəcəsi anlayışı işığında, kimyəvi elementlərin elektromənfililikləri nəzərə alınmaqla təkrar araşdırılmalıdır. Bu təkrar təhlilin son nəticəsi şagird və abituriyentlərə molekulyar və qeyri-molekulyar maddələrin, o cümlədən, onların fraqmentlərinin kimyəvi formullarına daxil olan istənilən kimyəvi element atomunun oksidləşmə dərəcəsinə hesablamaq qabiliyyətini, vizual məntiqi müəyyən etmək bacarığını aşılamaqdır. Şagirdlərin tez-tez təkrarlanan və rast gəlinən

kimyəvi formullarda mövcud kimyəvi element atomlarının oksidləşmə dərəcələrini əzbər bilməsi önəmlidir.

Oksidləşmə və reduksiya: Bəhsin şagirdlər tərəfindən dərki və mənimsənilməsi vacib olan anlayışları “oksidləşdirici maddə”, “reduksiyaedici maddə”, “oksidləşən maddə” və “reduksiya olunan maddə” məfhumlarıdır. Bu anlayışlar kimyəvi element, atom anlayışları da daxil olmaqla müqayisəli təhlilə cəlb edilməsi, onların mahiyyəti aydın, sadə lakonik şəkildə şagirdlərə çatdırılmalıdır.

Oksidləşdirici maddə - oksidləşdirici reduksiya reaksiyalarında atomu elektron qəbul edən və nəticədə oksidləşmə dərəcəsi azalan saf, ya bəsit, ya da mürəkkəb maddə.

Reduksiyaedici maddə - oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarında atomu elektron itirən və nəticədə oksidləşmə dərəcəsi artan saf, ya bəsit, ya da mürəkkəb maddə.

Oksidləşən maddə - oksidləşmə-reduksiya reduksiyasında atomların oksidləşmə dərəcəsi elektron itirmək hesabına artan saf, ya bəsit, ya da mürəkkəb maddə.

Reduksiya olunan maddə - oksidləşmə-reduksiya reaksiyasında atomların oksidləşmə dərəcəsi elektron qazanmaq hesabına azalan saf, ya bəsit, ya da mürəkkəb maddə.

Oksidləşdirici, reduksiyaedici, oksidləşən və reduksiya olunan həmişə kimyəvi reaksiya tənliyinin sol tərəfində, oksidləşmiş və reduksiya olunmuş maddələr isə kimyəvi reaksiya tənliyinin sağ tərəfində yerləşir.

Oksidləşmiş maddə - elektron itirərək atomlarının oksidləşmə dərəcəsi artan, oksidləşmə-reduksiya reaksiyasının məhsulu.

Reduksiya olunmuş maddə - elektron qazanaraq atomların oksidləşmə dərəcəsi azalan, oksidləşmə reduksiya reaksiyasının məhsulu.

Oksidləşdirici, reduksiyaedici, oksidləşən, reduksiya olunan, oksidləşmiş və reduksiya olunmuş maddələr saf, bəsit maddə və ya mürəkkəb maddə olarsa, o zaman onların tərkibinə daxil olan, oksidləşmə dərəcələri dəyişməyə məruz qalan kimyəvi elementlərin atomları uyğun olaraq oksidləşdirici, reduksiyaedici, oksidləşən reduksiya olunan, oksidləşmiş və reduksiya olunmuş elementlərdir. Araşdırdığımızdan aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar [2]:

1) oksidləşmə prosesi reduksiya prosesi ilə və əksinə, reduksiya prosesi oksidləşmə prosesi ilə müşayiət olunur

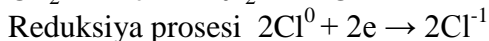
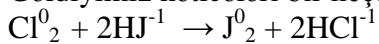
2) reduksiyaedici maddə oksidləşir, eyni zamanda oksidləşdirici maddə reduksiya olunur

3) oksidləşmə nəticəsində element elektron verir, reduksiya nəticəsində isə element elektron əldə edir

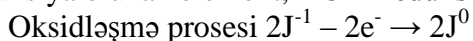
4) oksidləşmə-reduksiya reduksiya proseslərində verilən və alınan elektronların balansı gözlənilir

5) oksidləşdiricinin qazandığı elektronların sayı reduksiyaediciyə verdiyi elektronların sayına bərabərdir

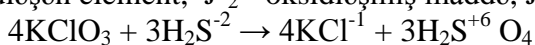
Gəldiyimiz nəticələri bir neçə reaksiyanın üzərində izah etməyə çalışaq.

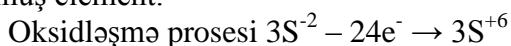
Cl_2 – oksidləşdirici maddə, Cl^0 – oksidləşdirici element, Cl_2 – reduksiya olunan maddə, Cl^0 – reduksiya olunan element, HCl – reduksiya olunmuş maddə, Cl^{-1} – reduksiya olunmuş element.

HJ – reduksiyaedici maddə, J^{-1} – reduksiyaedici element, HJ – oksidləşən maddə, J^{-1} – oksidləşən element, J_2^0 – oksidləşmiş maddə, J^0 – oksidləşmiş element.

KClO_3 – oksidləşdirici maddə, Cl^{+5} – oksidləşdirici element, KClO_3 – reduksiya olunan maddə, Cl^{+5} – reduksiya olunan element, KCl – reduksiya olunmuş maddə, Cl^{-1} – reduksiya olunmuş element.

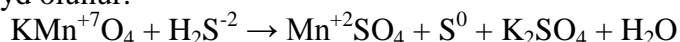
H_2S – reduksiyaedici maddə, S^{-2} reduksiyaedici element, H_2S – oksidləşən maddə, S^{-2} – oksidləşən element, H_2SO_4 – oksidləşmiş maddə, S^{+6} - oksidləşmiş element.

Elektron balansı üsulu: Oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarının əmsallaşdırılmasında orta məktəbdə bu üsul daha geniş tətbiq tapıb. Məktəb müəllimləri və repetitorlar məhz elektron balansı üsulunun tədrisinə daha çox üstünlük verirlər. Orta məktəbin “Kimya” kursu proqramında “Oksidləşmə-reduksiya reaksiyaları” bəhsinə qədər şagirdlərin qazandığı bilgiler mükəmməl olarsa, elektron balansı üsulunun onlar tərəfindən mənimsənilməsində çətinlik törənməməlidir. Elektron balansı üsulu ilə əmsalladırmanın mərhələləri aşağıdakı kimidir.

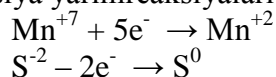
1) kimyəvi reaksiyanın tam sxemi yazılır.

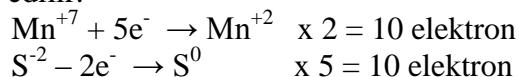
2) reagent maddələrin və reaksiya məhsullarının tərkibinə daxil olan oksidləşmə dərəcələri dəyişən kimyəvi element atomları müəyyən edilir və kimyəvi formularda sətirüstü mərkəzi dərəcələrlə qeyd olunur.

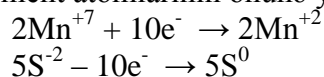
3) oksidləşmə dərəcəsi dəyişən element atomlarında elektron keçidlərinin əks etdirən oksidləşmə və reduksiya yarımreaksiyaları yazılır

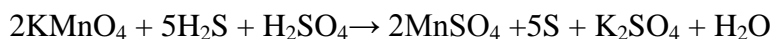
4) oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarında oksidləşdirici element atomu tərəfindən alınan elektronların sayı reduksiyaedici atom tərəfindən alınana elektronların sayına bərabər olduğundan mübadilədə iştirak edən elektronların sayını onların ən kiçik ortaq bölünə vurmaqla balans əldə edilir.

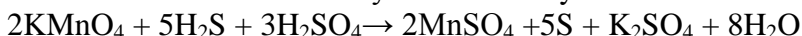
5) müəyyən edilmiş əmsallar yarımreaksiyalarda uyğun oksidləşdirici və reduksiyaedicinin element atomlarının önünə yazılır.

6) əmsallar kimyəvi reaksiya sxemində uyğun maddələrin formul vahidlərinin önünə köçürülür.

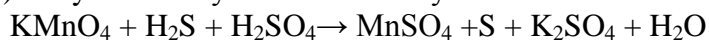

7) bu əmsallara əsaslanaraq kimyəvi reaksiyanın sxemində digər maddələrin formul vahidlərində mövcud atomların sayının bərabərliyini əldə əsas tutaraq əmsallaşma aparılır.

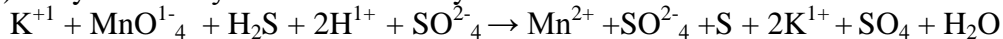

Elektron- ion balansı üsulu: Çətin və mürəkkəb üsul kimi qiymətləndirilir. Şagirdlərdə oksidləşmə reduksiya reaksiyalarının gedişində ionlar arasında elektron keçidləri haqqında dərin, mükəmməl bilgilərin mövcudluğunu tələb edir. Əmsallaşdırma apararkən həm elektron keçidlərinə uyğun ionların elektron yükünün balanslaşdırılması, həm də kimyəvi reaksiya tənliyində atomların sayının sabitliyi nəzərə alınmalıdır. Sadə oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarına bu üsulun tətbiqi çətinlik törətməsə də mürəkkəb, çoxkomponentli reaksiyalarda səriştəsizlik səhv nəticələrə gətirib çıxarır. Nəzərdən keçirdiyimiz oksidləşmə-reduksiya reaksiyasını əmsallaşdırmaq üçün elektron-ion balansı üsulunun tətbiqi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir [2].

1) kimyəvi reaksiyanın tam sxemi yazılır

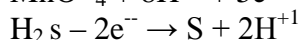
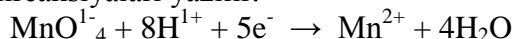

2) kimyəvi reaksiyanın tam ion tənliyi tərtib olunur

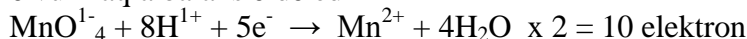

3) oxşar hədlər mövcud əmsallar nəzərə alınmadan ixtisar edilir və oksidləşdirici, reduksiyaedici ionlar, çöküntü, qaz aqreqat halında olan maddələr və prosesin həyata keçdiyi mühit müəyyənləşdirilir

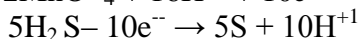
4) kimyəvi reaksiyada iştirak edən atomların sayının və elektrik yükünün sabit qalması prinsipini əldə rəhbər tutaraq ayrı-ayrılıqda oksidləşmə və reduksiya reaksiyalarının elektron-ion yarımreaksiyaları yazılır.

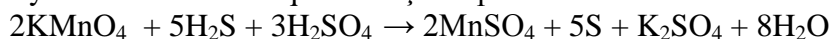
5) oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarında oksidləşdirici tərəfindən alınana elektronların sayına bərabər olduğundan mübadilədə iştirak edən elektronların sayını onların ən kiçik ortaq bölüninə vurmaqla balans əldə edilir

6) müəyyən edilmiş əmsallar yarımreaksiyalarda uyğun oksidləşdirici və reduksiyaedicinin önünə yazılır.

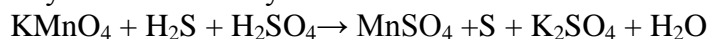

7) yarımreaksiyalar toplanır, dəyişməyə məruz qalmayan ionlar əlavə edilir və kimyəvi reaksiyanın tənliyində digər maddələrin formul vahidlərində mövcud atomların sayının bərabərliyini əldə əsas tutaraq əmsallaşdırma aparılır.

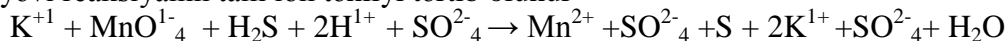

İon-atom balans üsulu: Sadə, digər tərəfdən, şagirddən xeyli diqqət tələb edən çoxmərhələli üsuldur. Bu üsulunun sadəliyi, eyni zamanda da çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, oksidləşmə-reduksiya reaksiyasının əmsallaşdırılması zamanı nə oksidləşdirici və reduksiyaedici maddənin, nə oksidləşən və reduksiya olunan kimyəvi elementin, nə də prosesdə mövcud elektron keçidlərində iştirak edən elektronların sayını təyin etmək tələb olunur. Hər bir oksidləşmə-reduksiya reaksiyasına yanaşma fərdi səciyyə daşıyır. Nəzərdən keçirdiyimiz oksidləşmə-reduksiya reaksiyasını əmsallaşdırmaq üçün ion-atom balans üsulunun tətbiqi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir [1;2].

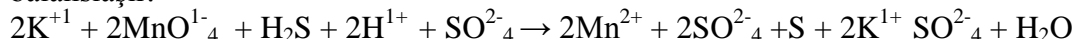
1) kimyəvi reaksiyanın tam sxemi yazılır

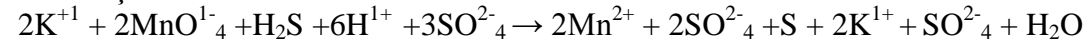
2) kimyəvi reaksiyanın tam ion tənliyi tərtib olunur

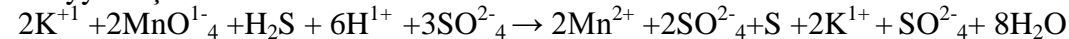
3) kimyəvi reaksiyada iştirak edən atomların sayının bərabərlik prinsipini əldə rəhbər tutaraq növbə ilə ionların sayını balanslaşdırırlar. Sxemin sağ tərəfdəki kalium atomlarının sayı balanslaşır.

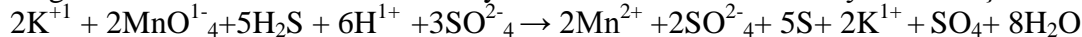
4) sxemin sol tərəfdəki $(\text{SO}_4)^{2-}$ ionların sayına uyğun olaraq sağ tərəfdəki H^{+} ionların sayı balanslaşır.

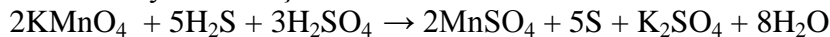
5) sxemin sol tərəfindəki $(\text{Mn}_4)^{1-}$ ionların tərkibində mövcud oksigen atomlarının sayına əsasən su molekullarının tərkibindəki oksigen atomlarının sayı və eyni zamanda su molekullarının sayı müəyyənləşir.

6) sxemin sağ tərəfdəki H_2O molekullarının tərkibində olan hidrogen atomlarının sayına əsasən reagent H_2S molekullarının və reaksiya məhsulu S atomlarının sayı balanslaşdırılır.

7) sonuncu tam ion tənliyi əsasında formul vahidləri ilə ifadə edilən oksidləşmə-reduksiya reaksiyasının tənliyi formalaşır

Qeyd etdiyimiz kimi, orta məktəbdə tədris olunan “Kimya” kursunda “Oksidləşmə-reduksiya reaksiyaları” bəhsi şagirdlər tərəfindən nisbətən çətin mənimsənilən mövzudur. Mövzunun səciyyəvi məsələlərinin bir qismi müzakirənizə verdiyimiz məqalədə müxtəsər

şəkildə araşdırıldı. Oksidləşmə-reduksiya reaksiyaların xüsusiyyətləri, tipləri, tərtibi, mühitin reaksiyanın gedişinə təsiri və i. a. kimi xüsusi hallara da baxmaq məqsədəuyğundur.

Elmi yeniliyi: Elektron- ion və ion-atom balansı üsullarının ardıcıl icra mexanizmi verilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Kimya dərslərində elektron-ion və ion-atom balansı üsullarından geniş istifadə üçün mənbə rolu oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov V.M. və b. Kimya ümumtəhsil məktəbləri üçün. Abituriyent jurnalı ikinci nəşr, Bakı – 1981.
2. Abbasov M.M. Oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarına aid nümunələr. Elmi-nəzəri və metodik məcmuə. Kimya məktəbdə, 4(8) 2004.

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ОКИСЛИТЕЛЬНО-ВОССТАНОВИТЕЛЬНЫХ РЕАКЦИЙ

Аскеров А.Б., Магerramova А.С.

Ключевые слова: окисление, восстановление, электронный баланс, электронно-ионный баланс

В статье показаны основные свойства окислительно-восстановительных реакций и методы их преподавания на уроках химии.

SUMMARY

MODERN APPROACH TO THE TEACHING OF OXIDATION-REDUCTION REACTIONS

Askerov A.B., Magerramova A.S.

Key words: oxidation, reduction, electron balance, electron ion balance

The essential features of the oxidation-reduction reactions and usage methods in the lessons of chemistry have been shown in the article.

Daxil olma tarixi: İlk variant: 18.03.2015
Son variant: 27.03.2015

УДК 37.02

ГОВОРЕНИЕ КАК ЦЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ**МАМЕДОВА СОНА МУСА ГЫЗЫ**

*Сумгайытский государственный университет
доцент кафедры русского языка филологического факультета
e-mail: mammadovasona@gmail.com*

Ключевые слова: метод, коммуникация, общение, говорение, обучение.

Говорение – чрезвычайно многоаспектное и сложное явление. Оно является одним из видов человеческой деятельности и выполняет функцию средства общения.

В результате деятельности говорения возникает его продукт – высказывание. И как деятельность (процесс), и как продукт говорение обладает определенными признаками (характеристиками, параметрами), которые служат ориентиром в обучении, так как указывают какие условия нужно создать для развития говорения у обучающихся, а также являются критериями оценки результатов обучения.

Важно понимать, за счет чего, на основе чего совершается деятельность говорения, чтобы описать речевое умение как основу. В связи с этим рассмотрим говорение во всех его ракурсах. Общение может осуществляться как в устной, так и в письменной форме. В первом случае человек должен владеть двумя средствами общения — говорением и аудированием как видами речевой деятельности. Во втором случае необходимо владение письмом и чтением. Таким образом, говорение как вид речевой деятельности является лишь одним из средств общения. Оно есть выражение своих мыслей в целях решения задач общения. Это деятельность одного человека, хотя она включена в общение и немыслима вне его, ибо общение – это всегда взаимодействие с другими людьми. Поэтому, являясь относительно самостоятельным видом речевой деятельности, говорение требует обязательного обучения ему в рамках общения и с прицелом на него. Именно так оно рассматривается в системе коммуникативного метода.

Определяя основные методические закономерности, И.Л. Бим в качестве одной из них отмечает, что «основу обучения иностранным языкам составляет процесс иноязычного общения».

Поэтому, для того чтобы увидеть, чего не хватает в процессе обучения говорению, что в нем следует изменить, преподавателю нужно иметь хотя бы общее представление о том, что такое общение, и понять, как соотносятся друг с другом «общение», «говорение» и «обучение».

Предметом общения являются взаимоотношения собеседников. Именно предмет определяет характер деятельности, т.е. взаимоотношения определяют характер общения. Именно в предмете реализуется потребность, в результате чего она становится мотивом деятельности. Это означает, что мотив к общению не может возникнуть, если нет взаимоотношений (предмета) или они не осознаются.

Цель общения – решение задач, связанных с взаимоотношениями, т.е. изменение их. Измененные взаимоотношения становятся результатом общения.

Выше уже упоминалось, что средствами, с помощью которых достигается цель общения в устной форме, являются говорение и аудирование плюс паралингвистика (жесты, мимика) и праксемика (движения, позы).

Существуют три способа общения: перцептивный (когда люди воспринимают друг друга зрительно, интуитивно и т. п.), интерактивный (когда люди взаимодействуют друг с другом) и информационный (когда они обмениваются мыслями, идеями, духовными

ценностями, интересами, чувствами и т. п.). Эти три способа могут использоваться и отдельно, и в совокупности.

Единицей коммуникации является акт общения, в котором всегда участвуют как минимум два человека. Каждый из общающихся в результате воздействия друг на друга приобретает новые знания, новые мысли, новые намерения и т.п., т.е. он интерпретирует получаемую информацию. Поэтому можно сказать, что продуктом общения является интерпретация информации.

На основе интерпретации меняются взаимоотношения общающихся, следовательно, меняется (обновляется) предмет общения. Измененные взаимоотношения вновь «встречаются» с неудовлетворенной потребностью общающихся и мотивируют их к дальнейшей деятельности. Так акты общения сменяют друг друга, пока потребность не будет удовлетворена или общение не прервется по какой-либо внешней причине.

Исходя из такого понимания процесса общения, можно сказать, что благодаря общению человек поддерживает свою жизнедеятельность. В самом деле: вне общения невозможна никакая другая человеческая деятельность; без общения часто невозможно само существование человеческих индивидуальностей.

Итак, общение есть способ поддержания жизнедеятельности человека как индивидуальности.

Каким же должен быть процесс обучения иноязычному говорению, а именно русскому языку:

1) Между преподавателем и студентами должны установиться какие-либо взаимоотношения, кроме официальных, «учебных», т.е. общение должно быть не ролевое, общение не преподавателя и студента, а индивидуальностей, которые видят друг в друге не официальный статус, а речевого партнера.

2) Мотив общения может появиться лишь тогда, когда возникнет потребность в подлинном общении. Потребность в «учебном» общении, которая у некоторых студентов есть, по характеру иная и не в состоянии обеспечить коммуникативной мотивации.

3) Если взаимоотношения между преподавателем и студентами как между индивидуальностями (личностями) не возникают, то нет и цели, присущей общению, — изменить эти взаимоотношения. Остается лишь регуляция отношений ролевых — «преподаватель- студент», что может привести к «выяснению отношений» на почве учебы и дисциплины, а в конечном счете – к нежелательному психологическому климату в аудитории.

4) Должны функционировать все способы общения: интерактивный, когда есть взаимодействие на основе какой-либо деятельности, кроме учебной; перцептивный, когда имеет место восприятие друг друга как личностей; информационный, когда ученики обмениваются своими мыслями, идеями, интересами, чувствами. Если же студент пересказывает текст просто ради пересказа (когда все в аудитории знают его содержание) или проговаривает какие-то неситуативные, направленные в никуда предложения, лишённые интонации, то общение не может состояться, а продуктом такого «говорения» является так называемая учебная речь, истинный же продукт общения — интерпретация информации — отсутствует.

Почему же так необходимо на уроках иностранного языка, чтобы преподаватель и студент были речевыми, а не только учебными партнерами?

Разумеется, прежде всего, важен на уроках хороший психологический климат. При отсутствии должного психологического климата студент не отвечает на вопросы преподавателя. Речь идет о том, чтобы придать процессу обучения, не нарушая его организованности, системности и методической направленности, характерные черты процесса общения.

Для этого нужна такая система обучения говорению, в основе которой лежит коммуникативность. Коммуникативный метод способен устранить указанные выше недостатки обучения и придать обучению характер общения.

Говорение – это один из видов деятельности, поэтому оно обладает многими признаками деятельности вообще; но говорение есть речевая деятельность, следовательно, у него имеются и какие-то специфические признаки.

Чтобы воздействовать на собеседника, говорящий обязан уметь достаточно хорошо говорить, уметь соответственно ситуации варьировать тактику высказывания во имя сохранения стратегии, которое только и приводит к выполнению коммуникативной задачи.

Говорение всегда характеризуется определенным темпом, который должен быть не ниже и не выше допустимых в общении норм.

«Речевой поступок, - писал В.А.Артемов, - имеет своим индикатором интонацию».

Интонация и логическое ударение при обучении говорению не роскошь, а важное средство стимуляции интереса к самому процессу обучения, ибо они ясно показывают студенту роль этих компонентов в выражении его коммуникативных намерений, в достижении речевого воздействия.

Определенное значение в общении имеют и паралингвистические средства (жесты, мимика), которые помогают сделать само говорение более адекватным средством общения. Это дает основание считать их использование желательным, полезным и в обучении говорению. Определенные опыты подобного рода уже имели место в методике и обосновываются теоретически. Думается, что в коммуникативном методе театрализация как вид работы, речевые игры и т.п. должны найти более широкое применение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М.: Просвещение, 1985.
2. Девятайкина В.С., Иевлева З.Н., Добровольская В.В. Пособие по методике преподавания русского языка как иностранного для студентов – нефилологов. М.: Русский язык, 1984.
3. Крючкова Л.С., Мошинская Н.В. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному. М.: Флинт, 2009 г.
4. Щукин А.Н. Практическая методика обучения. Учебное пособие для вузов. М.: Русский язык, 2003.

XÜLASƏ DANIŞIQ TƏDRISİN MƏQSƏDİ KİMİ *Məmmədova S.M.*

Açar sözlər: *metod, kommunikasiya, ünsiyət, təlim*

Məqalə danışığın yeni, daha səmərəli tədris üsullarının axtarışına həsr olunub.

Hal -hazırda nitq fəaliyyətinin tədrisi bir neçə daha məhsuldar və perspektiv istiqamətdə aparılır. Bunlardan biri tədris prosesinin kommunikativ istiqamətliliyinin gücləndirilməsi tendensiyasıdır. Danışma insan fəaliyyətinin bir növüdür və ünsiyyət vasitəsi funksiyasını yerinə yetirir.

Ünsiyyətin üç növü mövcuddur: perseptiv (bu zaman insanlar bir-birini gözlə, intuitiv və s. qəbul edirlər), interaktiv (insanlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə yaradırlar), informasiya (insanlar özlərinin fikirləri, ideyaları, mənəvi dəyərləri, maraqları və hissləri ilə mübadilə edirlər)

SUMMARY
CONVERSATION AS THE AIM OF TEACHING
Mammadova S.M.

Key words: *method, communication, intercourse, conversation, training*

The article is dedicated to the search of new, more efficient teaching methods. Directions (tendencies) appearing in teaching of speech activity began to be considered more efficient and perspective. One of them is the tendency of strengthening communicative direction of the teaching process. Oral speech is one of the forms of human activities and functions as the means of communication. Communication has three forms: perspective (in this case people understand one another visually and intuitively), interactive (people are in mutual communication), informational (people exchange their opinions, ideas, moral values, interests and feelings).

Daxil olma tarixi:	İlkin variant:	13.03.2015
	Son variant:	27.03.2015

MÜNDƏRİCAT

Dilçilik

- 1 **Rzayev F.Ç.** Yazıçının yaradıcı üsullarının və bədii üslubunun əsas komponentlərinin tərcümə praktikasında verilməsi problemi 6
- 2 **Bayramov A.Ə.** Azərbaycan dilindən erməni dilinə keçmiş etnoqrafik və onomastik leksik vahidlər..... 12
- 3 **Mürsəliyeva X.M.** İntensivliyin yaranmasında nitq hissələrinin rolu..... 17

Ədəbiyyatşünaslıq

- 4 **Novruzəliyeva S.C.** 1920-ci illər rus dramaturgiyasında satirik komediya (konfliktlər və xarakterlər)..... 22
- 5 **Bayramova G.A.** Rəsulrza poeziyasında rəmzlər və onun üslubi-semantik mövqeyi 27

Tarix və sosiologiya

- 6 **Sadıqov H.Ş.** XX əsrdə SSRİ məkanında milli-etnik və sosial-siyasi münaqişələr 31
- 7 **Fərhadova J.F.** Azərbaycanda demoqrafik inkişaf tendensiyaları..... 36
- 8 **Nəbiyeva Y.İ.** Mədəniyyət dəyərlər sistemində..... 40
- 9 **Əhadova S.N.** Azərbaycan diasporasının yaranması və fəaliyyətinin əsas istiqamətləri..... 46
- 10 **Qaraşuk E.V.** Siyasi etiraz mədəniyyəti fenomeninin anlaşmalarına əsas yanaşmalar..... 57

İqtisadiyyat

- 11 **Şirvani K.V.** Müstəqil dövlətlər birliyində inteqrasiya proseslərinin inkişafı xüsusiyyətləri 62
- 12 **Əzizova K.V., Vəliyeva L.M., Abdullayev M.Q.** Qlobal iqtisadi problemlərin təsnifatı..... 66
- 13 **Həmidova A.M.** MDB ölkələri ilə Azərbaycanın iqtisadi inteqrasiyasının müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi..... 70
- 14 **Əhmədova T.M., Qasımova Z.M.** Investisiya və biznes fəaliyyətində riskin idarəedilməsinin rolu 74
- 15 **Hacıyeva Z.E.** İnkişaf etmiş ölkələrin innovasiya sahəsi üzrə dövlət proqramları 79

Pedaqogika, psixologiya, metodika

- 16 **Əskərov A.B., Məhərrəmov A.S.** Oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarının tədrisinə müasir yanaşma..... 84
- 17 **Məmmədova S.M.** Danışiq tədrisin məqsədi kimi 89

СОДЕРЖАНИЕ

Языковедение

- 1 **Рзаев Ф.Ч.** Проблема передачи основных компонентов стиля и художественных приемов писателя в практике художественного перевода (на материале азербайджанских переводов прозы Л.Н.Толстого) 6
- 2 **Байрамов А.А.** Этнографические и ономастические единицы, заимствованные армянским языком из азербайджанского..... 12
- 3 **Мурсалиева Х.М.** Роль частей речи в создании интенсивности 17

Литературоведение

- 4 **Новрузалиева С.Дж.** Сатирическая комедия в русской драматургии 1920-х годов (конфликты и характеры) 22
- 5 **Байрамова Г.А.** Стилистико-семантическое значение символов в поэзии Расула Рзы 27

История и социология

- 6 **Садыгов Г.Ш.** Национально-этнические и социально-политические конфликты на территории СССР в XX веке..... 31
- 7 **Фархадова Ж.Ф.** Тенденции демографического развития в Азербайджане 36
- 8 **Набиева Е.И.** Культура в системе ценностей..... 40
- 9 **Ахадова С.Н.** Возникновение и основные направления деятельности азербайджанской диаспоры 46
- 10 **Гаращук Е.В.** Основные подходы к пониманию феномена культуры политического протеста..... 57

Экономика

- 11 **Ширвани К.В.** Особенности развития экономических процессов в содружестве независимых государств 62
- 12 **Азизова К.В., Велиева Л.М., Абдуллаев М.Г.** Классификация глобальных экономических проблем..... 66
- 13 **Гамидова А.М.** Анализ и оценивание современного положения экономической интеграции между Азербайджаном и странами СНГ 70
- 14 **Ахмедова Т.М, Гасимова З.М.** Инвестиции и роль управления рисками в бизнес-деятельности 74
- 15 **Гаджиева З.В.** Государственные программы развитых стран в области инноваций..... 79

Педагогика, психология, методика

- 16 **Аскеров А.Б., Магеррамова А.С.** Современный подход к методике преподавания окислительно-восстановительных реакций..... 84
- 17 **Мамедова С.М.** Говорение как цель обучения..... 89

CONTENTS

Philology

- 1 **Rzayev F.Ch** The problem of the main components of writers creative methods and style given in the practice of literary translation (on the basis of L.N.Tolstoy's prose translated into Azerbaijani)..... 6
- 2 **Bayramov A.A.** The ethnographic and onomastic units passed from Azerbaijani to the Armenian language..... 12
- 3 **Mursaliyeva K.M.** The role of parts of speech in formation intensity..... 17

Literary Studies

- 4 **Novruzaliyeva S.Dj.** Satiric comedy in russian drama 1920-th years (conflicts and characters) 22
- 5 **Bayramova G.A.** Symbols and their stylistic-semantic position in Rasul Rza's poetry..... 27

History and Social Studies

- 6 **Sadiqov H.Sh.** National-ethnic and social-political conflicts in the XX century..... 31
- 7 **Farhadova J.F.** Social analysis of demographic situation in Azerbaijan..... 36
- 8 **Nabiyeva Y.I.** Culture in the system of value..... 40
- 9 **Ahadova S.N.** Establishment of Azerbaijan diaspora and main directions of its activity..... 46
- 10 **Garashuk E.V.** The main approach to the conception of the political protest culture phenomenon 57

Economy

- 11 **Shirvani K.V.** Features of integration processes development in the independent states union..... 62
- 12 **Azizova K.V., Veliyeva L.M., Abdullyev M.Q.** The classification of global economic problems..... 66
- 13 **Hamidova A.M.** Assessing and analysing the modern position of Azerbaijan economic integration with industrial countries 70
- 14 **Ahmadova T.M., Qasimova Z.M.** The role of conducting risk in investment and business action 74
- 15 **Haciyeva Z.E.** State programs on the innovation of the developed countries..... 79

Pedagogy, psychology, methods

- 16 **Askerov A.B., Maqerramova A.S.** Modern approach to the teaching of oxidation-reduction reactions 84
- 17 **Mammadova S.M.** Conversation as the aim of teaching 89

MƏQALƏLƏRİN TƏRTİBATI QAYDALARI

Dərc olunacaq məqalə redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır.

Məqalə hazırlanarkən aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Məqalə azərbaycan, rus və ingilis dillərində hazırlanmalıdır.
2. Məqalənin adı, xülasə və açar sözlər hər üç dildə təqdim olmalıdır.
3. Məqalə Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatda (soldan, yuxarıdan, aşağıdan və sağdan – 2 sm), Times News Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə, vahid sətərası intervala və mətn daxili yazıda 1 sm. abzas buraxmaqla hazırlanmalı və 8 səhifədən artıq olmamalıdır.
4. Məqalənin mətninin aşağıdakı bölmələrdən ibarət olması tövsiyə olunur:
 - Giriş (məsələnin aktuallığı, problemin hazırkı vəziyyəti);
 - Tədqiqatın məqsədi, məsələnin qoyuluşu;
 - Məsələnin həlli üsulları və aprobeiasiyası;
 - Alınan nəticələrin tətbiqi;
 - Nəticə.
5. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla hazırlanmalıdır:
 - UOT – soldan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6 pt. interval;
 - məqalənin adı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6 pt. interval;
 - müəlliflərin inisialları və soyadı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə;
 - müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı – ortadan, 6 pt. interval;
 - xülasə (mətn təqdim olunan dildə) – sonda 6 pt. interval;
 - açar sözlər – kursivlə, sonda 6 pt. interval;
 - giriş və digər alt başlıqlar – soldan qalın şriftlə, əvvəlində və sonunda 6 pt. interval.
6. Ədəbiyyat siyahısı: hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnir.
7. Ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin hazırlandığı dildən fərqli digər 2 dildə məqalənin adı, müəllifin soyadı, atasının adı, müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı, xülasə və açar sözlər təqdim olunur.
8. Məqalədə cədvəl və şəkillər nömrələnir: cədvəl – cədvəlin yuxarısında kursivlə, ortadan, (məs., *cədvəl 1.*), şəkil – şəkilin altında, kursivlə, ortadan (məs., *şəkil 1.*) və mətn hissədən (yuxarıdan və aşağıdan) 1 boş sətir buraxmaqla göstərilməlidir. Cədvəllər bilavasitə məqalənin mətnində yerləşdirilməlidir.
9. Düsturlar Microsoft Equation-də standart parametr ilə yığılır. Məndə ancaq istifadə olunan düsturlar nömrələnir. Düsturun nömrəsi sağda mötərizədə yazılır.
10. Müəssisədə yerinə yetirilən tədqiqatın nəticələrini açıqlayan məqalənin çap edilməsi üçün müvafiq yazılı razılıq olmalıdır.
11. Məqalədə göstərilən məlumat və faktlara görə müəllif məsuliyyət daşıyır.
12. Redaksiya məqalənin əsas məzmununa xələl gətirmədən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarları etmək hüququnu özündə saxlayır.
13. Məqalə çapa tövsiyyə edildikdə redaksiya heyətinin qərarı barədə müəllifə məlumat verilir.
14. Məqalə sadalanan tələblərə cavab verməzsə baxılmaq üçün qəbul edilmir və müəllifə qaytarılır. Əlyazmanın daxil olduğu vaxt mətnin son variantının redaksiyaya daxil olduğu gündən sayılır.
15. Redaksiyanın ünvanı : **Sumqayıt Dövlət Universiteti**

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Публикуемая статья должна быть представлена в редакцию в бумажном и в электронном виде. При подготовке статьи должны быть выполнены следующие требования:

1. Статья должна быть подготовлена на одном из языков – азербайджанском, русском или английском.
2. Название статьи, аннотация и ключевые слова должны быть представлены на трех языках.
3. Электронный вариант статьи должен выполняться в текстовом редакторе Microsoft Word в формате А4 (поля: левое, правое, верхнее и нижнее – 2 см), шрифтом TimesNewsRoman размером 12 пт. Межстрочный интервал – одинарный, абзацный отступ – 1 см, размер статьи не должен превышать 8 страниц.
4. Текст статьи рекомендуется составлять из нижеследующих разделов:
 - введение (актуальность проблемы, нынешнее состояние проблемы);
 - цель исследования, постановка задачи;
 - методы решения и апробация задачи;
 - внедрение полученных результатов;
 - результат.
5. Статья должна быть подготовлена в следующей последовательности:
 - УДК – слева жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт;
 - название статьи – в центре, прописным и жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт;
 - инициалы и фамилии авторов в центре прописным и жирным шрифтом;
 - место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты – по центру, в конце интервал 6 пт;
 - аннотации (на языке представленного текста) – в конце интервал 6 пт; ключевые слова – курсивом, в конце интервал 6 пт;
 - введение и другие подзаголовки – слева, жирным шрифтом. В начале и конце интервал 6 пт.
6. Список литературы: название каждого источника не переводится и нумеруется в статье в соответствии с последовательностью использования.
7. После списка литературы название статьи, инициалы и фамилия авторов, место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты, аннотация и ключевые слова представляются также на двух других языках.
8. В статье нумеруются таблицы и рисунки: таблица – верхней части таблицы, курсивом, в центре (например, *таблица 1*), рисунок – под рисунком, курсивом, в центре (например, *рисунок 1*) и, пропуская одну пустую строку от текста (из верхней и нижней частей).
9. Формулы набираются стандартными параметрами в Microsoft Equation. Номер формулы пишется в скобках с правой стороны. В тексте нумеруются только использованные формулы.
10. Статьи, излагающие результаты, исследований выполняемых в учреждениях, должны иметь соответствующие разрешения и опубликование.
11. Автор несет ответственность за информацию и факты, указанные в статье.
12. Редакция оставляет за собой право производить редакционные изменения и сокращения, не искажающие основное содержание статьи.
13. В случае отклонения статьи редакция сообщает автору решение редколлегии.
14. Статьи, не отвечающие перечисленным требованиям, к рассмотрению не принимаются и возвращаются авторам. Датой поступления рукописи считается день получения редакцией окончательного текста.
15. Адрес редакции: **Сумгаитский государственный университет**

RULES OF ARTICLE FORMATION

The article being published must be submitted to the editorship in paper or electron form/. In preparing the article the following requirements must be accomplished|:

1. An article must be prepared in one of the languages – Azeri, Russian or English.
2. The title, the summary and the key words must be submitted in there languages.
3. The electron variant of an article must be performed in the text-editor Microsoft Word in A4 format (margins: left side, right side, top, bottom – 2 cm), in Times News Roman type of size 12 pt. The vertical spasing is unary, paragraph indention – 1 cm, the article must not surpass 8 pages.
4. The text of an article is recommended to be prepared of the divisions mentioned below:
 - introduction (problem actuality, present state of the problem);
 - the aim of the investigation, task statement;
 - solution methods and task approbation;
 - introduction of the received results;
 - result.
5. An article must be prepared in the following sequence:
 - UDK – left-side – with extra bold type, at the end – the interval 6 pt;
 - The title of an article must be in the center, in a capital letter with extra-bold type, at the end the interval 6 pt;
 - Authors’ initials and last names – in the center, in a capital letter with extra-bold type;
 - Authors’ work places country, city and e-mail towards the center, at the end the interval 6 pt;
 - Summaries (in the language of the submitted text) – at the end the interval 6 pt; key words in italic type, at the end the interval 6 pt;
 - Introduction and other subtitles – on the left-side with extra-bold type, at the beginning and at the end the interval 6 pt.
6. Literature list: the title of each source isn’t translated and is numbered in the article in correspondence with the usage sequence.
7. After the literature list, the title of the article, initials and authors’ last names, their work places, the country, the city, e-mail, summary and key words are presented in two other languages.
8. In the article tables and drawings are numbered: the table – in the upper part of the table, italicized, in the center (for example: *table 1*), the drawing – below the center (for example: *drawing 1*) and missing one blank line of the text (of upper and lower parts).
9. The formulas are collected in standard parameters in Microsoft Equation. The number of the formula is written in brackets on the right-side. In the text only used formulas are numbered.
10. The articles given account of results of the investigations realized in the enterprises must have corresponding permission and publication.
11. The author is responsible for the information and facts, given in the text.
12. The editorship reserves the right to make editorial changes and abbreviations not distorting the main contents of the article.
13. In case of article deflection the editorship informs the author about the decision of the editorial board.
14. The articles, not meeting the above mentioned requirements, aren’t taken into consideration and are returned to their authors. The date of the manuscript accession is considered the day of getting the completed text.
15. Editorship address: **Sumqayit State University**

Üz qabığının dizaynı – *S.Şahverdiyeva*
Kompüter yığımı – *S.Şahverdiyeva*
Korrektorlar: *B.Eminli*
N.İsgəndərova
Ə.Musayeva
Texniki redaktor – *E.Həsəratova*

Yığılmağa verilmişdir: 10.03.2015- cü il
Çapa imzalanmışdır: 30.03.2015-cü il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼

Yüksək çap üsulu

Şerti çap vərəqi 6,187

Sifariş 85

Tiraj 250 nüsxə.

Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt,

43-cü məhəllə

Tel: (0-12) 448-12-74

(0-18) 644-88-10

Faks: (0-18) 642-02-70

Web: www.sdu.az

E-mail: sdu@sdu.az